

**Нодира
Эгамбердиева**

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА

Нодира ЭГАМБЕРДИЕВА

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА

Ўзбекистон Республикаси

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
дарслик сифатида чоп этишга тавсия этилган*

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2009

Такризчилар:

Ойниса Мусурмонова, педагогика фанлари доктори, профессор.
Холбой Ибрагимов, педагогика фанлари доктори, профессор.
Фарид Юзликасв, педагогика фанлари доктори, профессор.

Маъмур дарслик олий таълим муассасаларининг педагогика ва психология йўналишида таълим олувчи талабалар учун муъжалланган бўлиб, китобда ижтимоий педагогика фанининг шаклланиши, ривожланиши босқичлари, ижтимоий педагогика фанининг назарий асослари, ижтимоийлашув жараёнлари ва уларнинг шахс ривожланишига таъсири, ижтимоий педагогик фаолиятнинг моҳияти, мазмуни, ижтимоий педагогик фаолият турлари, шакл, метод ва воситалари каби масалалар ёритилган.

ISBN-978-9943-06-189-7

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2009

МУНДАРИЖА

СУЗБОШИ.....	5
--------------	---

I БОБ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАНИ РИВОЖЛАНИШНИНГ МАДАНИЙ-ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Хорижда ижтимоий педагогиканинг ижтимоий фан сифатида ривожланиши тарихидан.....	7
1.2. Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг ривожланиши тарихи.....	15

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

2.1. Ўзбек халқ педагогикасининг ижтимоий хусусиятлари.....	34
2.2. Исломдаги маънавий ва ахлоқий ўғитларнинг ижтимоий мазмуни.....	39
2.3. Миллий менталитет ва унинг ижтимоийлашувда тулган ўрни.....	43
2.4. Маҳалла — ижтимоийлашувнинг анъанавий омили сифатида.....	51
2.5. Ўзбекистонда замонавий босқичда ижтимоий педагогика ривожланишининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий асослари.....	59

III БОБ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАН СИФАТИДА

3.1. “Ижтимоий педагогика” тушунчасининг моҳияти.....	67
3.2. Ижтимоий педагогика соҳалари ва вазифалари.....	72
3.3. Ижтимоий педагогиканинг асосий категориялари.....	76
3.4. Ижтимоий педагогика — амалий фаолият соҳаси сифатида.....	80

IV БОБ. ИЖТИМОЙЛАШУВ — ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ҲОДИСА СИФАТИДА

4.1. Ижтимоийлашув тушунчаси, жараёни, воситалари, механизми, омиллари.....	85
4.2. Тарбия—ижтимоий институт сифатида.....	98

V БОБ. ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ҲАОЛИЯТ

5.1. Оила билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият.....	106
5.2. Мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият.....	119
5.3. Ижтимоий педагогнинг мактаб ёшидаги болалар билан олиб бориладиган фаолияти.....	126
5.4. Ота-она қарамоғида бўлмаган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият.....	140
5.5. Меъёрдан оғиш ва девиация — ижтимоий-педагогик муаммо сифатида.....	163
5.6. Девиант хулқ-атворли болалар билан ижтимоий- педагогик фаолият юритиш.....	168
5.7. Девиант хулқ-атворли болалар билан ижтимоий- педагогик амалиёт юритиш.....	174
5.8. Спиртли ичимликлар истеъмол қиладиган усмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш.....	186
5.9. Гиёҳвандлик — болалар девиант хулқининг шакллари билан бири сифатида.....	195
5.10. Ижтимоий педагогик фаолият методикаси ва технологиялари.....	201
ИЛОВАЛАР.....	210
АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ЛУҒАТИ.....	219

СЎЗ БОШИ

Ижтимоий педагогика, гарчи у аввалдан юртимизда “ижтимоий тарбия”, “ижтимоий муҳофаза”, “ижтимоий ёрдам” кўринишида мавжуд бўлган бўлса-да, педагогик билим соҳаси ва мустақил фан сифатида Ўзбекистонда XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб олий таълим муассасаларида ўқитила бошланди. Унинг республикамиз мустақилликка эришгунига қадар алоҳида мустақил фанга айланмаганлигини Ўзбекистон тарихий тараққиётида рўй берган мураккабликлар ва баъзи қарама-қаршилиқлар билан изоҳлаш мумкин. Ижтимоий педагогиканинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатган ҳодисаларга XX асрнинг 30-йилларида бошланган ижтимоий тарбиянинг дискредитациялашуви, маҳаллий олимлар ва иедагогларнинг хорижлик ҳамкасбларидан ажратган “темир парда”, умуминсоний қадриятларни синфий қадриятларга алмаштирилиши, ижтимоий муаммолар ҳақида “жим туриш” сиёсати, раҳмдиллик, меҳр-мурувват анъаналарининг эътибордан четда қолиши кабилар мисол бўла олади.

Бугунги кунда ижтимоий педагогикага қизиқиш жамият тараққиётининг эҳтиёжлари ва давлатнинг ижтимоий буюртмаси асосида юзага келди.

Ҳозирда, республикамизнинг барча соҳаларида бўлгани каби, таълим борасида ҳам катта ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Ижтимоий тузилмаларни инсонпарварлаштиришнинг янги тамойиллари, бозор иқтисодиёти муносабати қонунлари, мафкуравий ва ахлоқий тамойиллар ўзгариб бораётган бир пайтда ишсизлик, моддий етишмовчилик, болаларнинг назоратсизлиги, оилаларнинг ажралиб кетиши, ғайри ижтимоий ҳодисалар — алкоголизм, наркомания, жиноятчилик, фоҳишабозлик каби ижтимоий муаммоларни ечиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бундай ҳолатда ижтимоий ёрдам ва муҳофазага биринчи навбатда болалар, лекин шу билан бирга катталар ҳам муҳтождирлар.

Бундай шароитда жамиятнинг ижтимоийлашуви жараёнида шахснинг ижтимоий муаммолари билан боғлиқ бўлган педагогик

масалаларни ҳал қилишга ёрдам берувчи мутахассисга — ижтимоий педагогга эҳтиёж пайдо бўлади.

Ижтимоий-педагогик фаолиятни амалга ошириш жамиятда инсонийлик, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилишни таъминлашга асосланган янги демократик қадриятлар пайдо бўлгани билан ҳам изоҳланади. Бу масаланинг аҳамияти давлатимизнинг бошқарув тизимлари томонидан мустақилликнинг илк кунлариданоқ англаган бўлиб, буни қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

1. Кучли ижтимоий сиёсатни республика тараққиётининг устувор йўналиши сифатида эълон қилиниши.

2. Аҳолининг кам таъминланган қатламларини ҳимоя қилиш юзасидан бир қатор қонун ва фармонларнинг қабул қилиниши.

3. Собиқ ижтимоий ҳимоя муассасаларининг моддий-техник базасини яхшиланиши ва янгиларининг таъсис этилиши.

4. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантиришга қаратилган ижтимоий-педагогик чоралар мажмуаси сифатида жорий қилиниши.

Ўзбекистон фуқаролари ҳаётида ижтимоий барқарорликни таъминлаш масаласи Президент И. А. Каримов асарлари ва чиқишларида ҳам муҳим ўрин тутмоқда. Уларда инсонийлик ва меҳрибонлик ўзбек халқининг ажралмас хусусияти эканлиги таъкидланади ҳамда ижтимоий характердаги кўпгина муаммолар: соғлиқни сақлаш, мактаб ва шифохоналарнинг моддий-техник базасини яхшилаш, спорт мажмуаларини қуриш, кўпболали оилаларга ёрдам бериш ва бошқа бир қатор масалалар муҳокама қилиниб келмоқда.

Бундан ташқари, ҳозирги вақтда таълим мазмунига шахсни ижтимоийлашуви масаласи асосий ғоя сифатида киритилаётгани ижтимоий педагогикани фан сифатида ўқитишни тақозо этмоқда. Бунинг учун эса алоҳида мазкур фаннинг мазмун-моҳиятини аёқ эттирувчи дарслик ҳамда ўқув қўлланмалар ниҳоятда зарур. Юқоридаги бир қатор омиллар Республикамизда биринчи бўлиб давлат тилида ушбу дарсликнинг яратилишига сабаб бўлди.

I БОБ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАНИ РИВОЖИНИНГ МАДАНИЙ-ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Хорижда ижтимоий педагогиканинг ижтимоий фан сифатида ривожланиши тарихидан

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланиш тарихи тадрижий тавсифга эга. Ана шу нуқтаи назардан ижтимоий педагогика фани ривожининг уч босқичи алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланишининг биринчи босқичи қадимги даврлардан XVII асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда фактлар тўпланиши, тарбия тажрибасининг ортиб бориши, педагогик ва ижтимоий назарияларнинг шаклланиши рўй берган бўлиб, ижтимоий педагогиканинг бу ривожланиш босқичи тарбияни ижтимоий ҳодиса сифатида аста-секин тан олиниши билан тавсифланади. Чунки бу даврда тарбиянинг турли назариялари юзага келган.

Биринчи босқичнинг бу каби даврий чегараланиши, авваламбор, инсоният тарихининг илк босқичларида ҳам ижтимоийлаштириш муаммосининг мавжуд бўлганлиги билан изоҳланади. Бироқ ибтидоий жамоада ижтимоий-педагогик гояларга тавсиф берганда фақатгина тарбияга оид тажрибалар тўғрисида гап бориши мумкин. Тарбия ижтимоий ҳодиса сифатида инсонни ҳайвонот олаmidан ажралиши билан пайдо бўлган. Дастлаб тарбия умумий тақлидий маъно касб этган бўлса, кейинчалик эса ўзига хос фаолият турига айланган ва бу билан шугулланувчи кишилар — тарбиячилар пайдо бўлган. Вақт ўтгани сари тарбия жараёни ҳам мураккаблашиб борган, ёш, жинс, мазмунига кўра фарқлана бошлаган, унинг ахлоқий жиҳатларига эътибор қаратила бошланган.

Таъкидлаш жоизки, археологик қазилмалар асосида олинган маълумотлар ибтидоий жамоада касал ва ярадорларга ёрдам кўрсатилганлигини тўла тасдиқлайди (қазилма скелетлардаги

шикаст излари болаликдаги касаллик оқибатида ёки ўлимидан анча олдин олинган жароҳатлар билан боғлиқ бўлган). Бу каби қарашлар этнографик маълумотларда ҳам ҳам ўз тасдиғини топган. Ибтидоий жамоа тузумида яшаган барча элатларда меҳнатнинг жинс ва ёшга қараб ажратиш анъанаси бўлган. Кексалар ёшларни мунтазам равишда турли касб-ҳунарларга ўргатишган. Буларнинг ҳаммаси ибтидоий жамоада ижтимоий-педагогик тажрибанинг илк кўринишлари мавжуд бўлганлиги ҳақида тасаввур қилишга имкон беради.

Агар ибтидоий давр ижтимоий-педагогик амалиётнинг вужудга келишига замин яратган бўлса, қадимги дунёнинг илк цивилизацияларининг пайдо бўлиши ижтимоий-педагогик фикрнинг шаклланишига кучли таъсир кўрсатган. Шарқнинг қулдорлик давлатларида ижтимоий педагогик ғоялар бир нечта муаллифлар томонидан шакллантирилган ва, одатда, муқаддас китоблар шаклида бутун халқ мулкига айланган (Хитойда — Шукит, Ҳиндистонда — Ведалар, Мисрда — Тот худоси китоблари, Ўрта Осиёда — Авесто ва бошқалар).

Фақатгина милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярмида ижтимоий педагогик ғояларни яратган алломаларнинг номлари маълум бўла бошлайди.

Шубҳасиз, ижтимоий педагогик тафаккурнинг ривожланишига антик давр (юнон ва рим) файласуфлари катта ҳисса қўшганлар. Хусусан, **Сукрот** (мил. авв. 469 — 399 й.) “Ўз-ўзингни англа” деган шиорни илгари сурган ва шу билан онг инсонда барча ёвузликни йўқотиши мумкинлигини таъкидлаган.

Демокрит (мил. авв. 460 — 370 й.) ўз таълимотида тарбияда бола табиатини ҳисобга олиш тамойилини асослаб берган. Бундан ташқари, унинг фикрича, бола тарбиясини ёшлигидан бошламоқ керак.

Афлотун (мил. авв. 423 — 347 й.) илк мартаба давлат ва тарбиянинг ўзаро муносабати ғоясини илгари сурган. Унинг фикрига кўра, тарбия давлатнинг энг муҳим вазифаси бўлган.

Арасту (мил. авв. 384 — 322 й.) антик дунёда тарбиянинг тўлиқ назариясини ишлаб чиққан. Афлотундан фарқли ўлароқ, Арасту инсон тарбиясида асосий эътиборни давлатга тўлиқ бўйсунушга эмас, балки инсоннинг ўз манфаатларига, унинг ривожланишига қаратади. Шахснинг жамоа билан уйғун ривожланиши тўғрисидаги ғоя ҳам унга тегишлидир.

Марк Фабий Квинтилиан (мил. авв. 42 — 118 й.) қадимги юноннинг нотиклик санъати назарийгчиси, педагог. “Нотикнинг тарбияси ҳақида” деб номланган илк педагогик асар унга тегишли бўлиб, унда тарбиянинг муҳим ғоялари, таълим методикаси баён этилган. Квинтилианнинг асосий ғоялари ўз “мен”ини сақлаб қолиш, “ўзи устидан” ҳукмронликка эришиш кабиларни ташкил этади.

Катта ер эгаллиги муносабатларига асосланган даври тарбиясининг ўзига хос хусусиятлари аскетизм, дунё динлари қоидаларига қатъий амал қилиш бўлган. Аскетизм (юнонча) туйғу ва истакларни чеклаш ёки бостириш, азоб тортиш, ҳаёт неъматларидан воз кечиш деган маънони англатади. Ўша даврнинг (VI — XII асрлар) ижтимоий-педагогик ғоясини яратувчилари ўсиб келаётган авлодга сингдирмоқчи бўлган ахлоқий кадриятлар орасида ҳамдардлик, яқинларга ёрдам, хусусан, касаллар ва ночорларга ёрдам кабиларни тарғиб этадилар.

XV — XVI асрда аввал Италияда, сўнгра Европанинг бошқа давлатларида капиталистик муносабатлар ривожлана бошлади. Пайдо бўлаётган янги тоифа вакиллариغا, хусусан, зиёлиларга аскетизмнинг тамойиллари бегона эди. Янги буржуа маданияти шакллана бошлаган бир пайтда уни тавсифлаш учун инсонийлаштириш ва қайта тиклаш тушунчалари қўлланилган. Гуманизм (инсонийлик) тушунчаси янги маданият марказида илоҳийлик эмас, инсон шахси туришидан гувоҳлик берарди. Инсоннинг ўзи ҳам қалбан ва жисмонан гўзал бўлиши лозим. У фақатгина ўз онги, кучи, муваффақиятига ишончи, фаоллиги, иродаси туфайли барча кадриятлар ва ўз бахтининг яратувчисига айлана олади. Шу билан бирга, гуманистлар черковга очиқдан-очиқ қарши чиқмаганлар. Улар худога буюк яратувчи сифатида қарашган.

XIV — XVI асрлар гуманистларининг аксарияти ўзлари педагог бўлишган ёки педагогик назарияга мурожаат этишган. Гуманизм ғояси педагогикада худди ана шу даврлардан бошлаб кузатила бошланган.

Асл тарбия ўз моҳиятига кўра доим гўзаллик ҳақида, унинг келажаги ҳақидаги ғамхўрликни билдирган. Уйғониш даврида ижтимоий гуманизм ғояларининг амалга оширила бошланиши машҳур италиялик педагог-гуманист Витторино де Генотре (1378 — 1446) томонидан илк марта “Кувонч уйи” номли интернат

мактабининг яратилиши билан боғлиқ. Шунинг таъкидлаш жоизки, таърифланаётган даврда дин, педагогика ва ижтимоий-педагогика бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланган.

Диний қарашларда асосий эътибор умуминсоний қадриятларга йўналтирилган. Диний ривоятларда, муқаддас китобларда, оятларда ахлоқий ўғитлар, инсонлараро муносабатлар, қавм-қариндошларга, болаларга гамхўрлик ҳақида кўп гапирилган. Бу асосда кўпгина авлодлар тарбия топишган ва бу борада Европада черков узоқ вақт мобайнида “ногирон болалар раҳнамози” бўлган. Унга нафақат руҳий ёрдам сўраб, балки тиббий, моддий ёрдам сўраб, адолатсизликдан ҳимоя сўраб мурожаат қилишган. Бу борада бутун дунёда диний ташкилотларнинг бой анъналари мавжуд. Масалан, Европада антик даврлардан буён ота-онасиз қолган болаларни ибодатхоналар эшиги олдига қўйиб кетишган. Манбаларга кўра, ота-онасиз қолган болалар учун илк тарбия уйлари IV асрда Кесария шаҳрида епископ **Василий Кесарий**нинг ташаббуси билан пайдо бўлган. 787 йилда бундай муассаса Миландаги соборда ҳам пайдо бўлган. Узоқ вақт у Европада ягона ташкилот бўлиб қолаверган ва фақат XIV асрга келиб тарбия уйлари сони ўттизтагача кўпайган. Қизиғи шундаки, бу уйларда фақатгина болаларга гамхўрлик қилмасдан, профилактика ишлари ҳам олиб борилган: оналарга ёрдам берилган, болаларни бошқа оилалар тарбиясига беришган, уларнинг тарбиясини назорат қилишган. Кейинчалик ҳам болалар уйлари руҳонийлар томонидан бошқарилган. Парижда 1640 йил руҳоний **Винченцо Депен** томонидан асос солинган тарбия уйи жуда машҳур бўлган. У тарбия уйини қирол Людовик XIV томонидан молиялаштиришга эришган. Меҳрибонлик билан шуғулланувчи орденлар— хайрия йўлида қилган ишлари орқали кейинчалик машҳур бўлиб кетган йирик черков ташкилотлари тузила бошлаган.

Ижтимоий педагогика ривожининг иккинчи даври — XVII — XIX асрлар — ижтимоий-педагогика энг илғор ғоялар ва илмий концепциялар билан бойитилган давр бўлди десак, хато бўлмайди.

XVIII — XIX асрлар (буржуа-демократик инқилоблар даври) олимларининг (педагог, файласуф, социолог, психологлар) давлат ва жамоат институтлари билан ҳамкорликда ижтимоий-педагогик муаммоларни ҳал қилиш ғояларининг пайдо бўлиши давридир. Тарбия масалалари жамият ислохотлари, инсон

ҳуқуқлари тенглиги билан боғлана бошланган. Айнан шу даврда ижтимоий педагогикадаги асосий йўналишларнинг аниқ фаолиятда амалга ошиши содир бўлади.

Ижтимоий педагогик ғояларнинг ривожланишига француз файласуфи, ёзувчи, маърифатпарвар **Ж. Ж. Руссо** (1712 — 1778) улкан ҳисса қўшган. У ҳуқуқий, диний ва табиий ривожланиш асосига қурилган табиатан шаклланган тарбия ғояларини илгари суради. Рус қомусий олими ва педагоги **М. В. Ломоносов** (1711 — 1765) ўз “Регламентлар”ида тарбиянинг халқпарвар ғояларини, инсонга фаол шахс сифатида ёндашувни ҳамда болада ахлоқий сифатларини шакллантиришнинг ўта муҳимлигини баён этган.

Янги ижтимоий педагогик ғоялар француз файласуфи ва маърифатпарвари **Клод Адриана Гельвеций** (1715 — 1771) ишларида ҳам тилга олинган бўлиб, улар тарбия омиллари ҳисобланмиш муҳит ва педагогик таъсир ҳамда шахс ва жамият манфаатларининг бирлиги масалаларидир.

Швецариялик буюк педагог **Иоганн Генрих Песталоцци** (1746 — 1827 й) ўз фаолиятида ижтимоий педагогик назария ва амалиётни бирлаштирган ва ўз маблағлари ҳисобига етимлар уйларини очган.

Инглиз файласуфи ва педагоги **Роберт Оуэн**нинг ижтимоий педагогик фаолияти бир қанча қизиқарли ва сермахсул тажрибалардан иборат. Нью-Ленаркда “Инсон характерини тузишнинг янги институти”ни ишчиларнинг турмуш даражасини яхшилаш учун яратиб, у амалиётда ишлаб чиқариш таълимини маданият билан боғлаб қўйди. Жаҳонда илк марта дидактик ўйинлар ўтказиладиган, болаларнинг жисмоний ҳолати ҳақида ғамхўрлик қиладиган муассасалар у томонидан тузилган.

Инглиз файласуфи **Герберт Спенсер** (1820 — 1903) оиланинг шахс шаклланишидаги ўрни ҳақидаги ижтимоий-педагогик ғоялар билан сингдирилган асарлар яратган. Бу мақсадларга эришиши учун у қизиқ усулни илгари сурган, яъни Англиянинг давлат ва сиёсий тузилмасини оила ва мактаб томонидан имитациялашувини.

XIX аср шуниси билан характерлики, бу давр мобайнида, бир томондан, ижтимоий педагогиканинг педагогика фанидан ажралиш жараёни содир бўлган бўлса, иккинчи томондан, унинг психология, социология, тиббиёт, фалсафа каби фанлар билан яқинлашуви рўй берган.

XIX асрда ижтимоий педагогиканинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлган.

1) ижтимоий педагогиканинг назарий асослари ишлаб чиқилган. Бу унинг фан сифатида пайдо бўлишига олиб келган;

2) таълим соҳасидаги ижтимоий педагогик фаолият вужудга келган. Бу ерда ижтимоий педагогик таълим, тарбия мақсади ва характери, таъсири ҳақида гап бормоқда;

3) ижтимоий педагогика фаолият доирасининг кенгайиши рўй берган. “Ночор” ва танлаб олинган болалар билан бир қаторда, катта ёшдагилар билан ҳам ижтимоий-педагогик фаолият бошланган. Энг асосийси, ижтимоий педагогика фаолият давлат сиёсати даражасига кўтарилган. XIX асрнинг 60 — 70 йилларида Германия, Англия, АҚШда ижтимоий қонунчилик тизимлари яратилган.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, ижтимоий педагогика фани ривожланишининг барча йўналишларини унинг энг асосий вазифаси — болаларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш ғояси бирлаштиради. Бироқ XVIII — XIX асрларда у авваллари эътиборсиз бўлган ғоялар билан тўлдирилади. Аниқроғи, ижтимоий педагогика назарияси ва амалиётида биринчи ўринга умуминсоний қадриятлар чиқади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб педагогика ва оммавий тарбия тизимига эътибор кучаяди. Унда ёшларни тарбиялаш, шунингдек, ижтимоий хулқ-атвор меъёрларини бузувчи шахсларни қайта тарбиялаш муаммолари ҳал қилина бошланди. Бу ишларнинг давоми Европа ва Америка қитъаларида рўй бераётган ўзаро ижтимоий-маданий жараёнларда ўз аксини топиши керак бўлди. Индустриялаштириш қишлоқ аҳолисининг шаҳарга оммавий миграциясини келтириб чиқарди. Қишлоқ аҳолисининг янги турмуш тарзига мослашишда қийинчиликларга учраши оқибатида ахлоқсизлик, жиноятчилик, дайдилик кўпайди. Кам ривожланган Европа давлатларидан аҳоли кўчиб келишининг ортиши сабабли АҚШда аҳвол ниҳоятда оғир эди. Айни вазиятда черковнинг ролини сусайиши кузатилди. Черков шу пайтгача ахлоқий меъёрларнинг анаънавий ташувчиси бўлиб келган, бироқ энди у жамиятнинг янги эҳтиёжлари ва воқеликларини англай олмади ва кўпгина одамлар ҳаётида ўзининг аввалги мавқеини йўқотди. Шу билан бирга, Европада миллий давлатчиликнинг шаклланиши ва Америкада миллатнинг юзага келиши барча ижтимоий қатламларда муайян ғоя ва

қадриятларнинг маданийлашувини талаб қиларди. Ушбу масалани ҳал қилиш воситаларини топиш зарурати пайдо бўлди. XIX аср охирида мустақил фанга айланган ижтимоий педагогика ривожига айнан шу омил туртки бўлди.

Шундай қилиб, немис педагоги **Фридрих Дистервег** томонидан фанга киритилган «ижтимоий педагогика» атамаси XX аср охирига келиб расмий равишда кенг қўлланила бошлаган.

Айнан шу вақтдан бошлаб ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланишининг **учинчи босқичи** бошланади. XX аср инсон цивилизацияси тарихида илмий-техникавий инқилоблар асри сифатида ном қолдирди. Фан ишлаб чиқариш объектидан иқтисодий ва маданий соҳанинг етакчи омилига айланди. Илмий инқилоблар ижтимоий педагогиканинг кейинги ривожига энг биринчи навбатда фалсафа орқали ўз таъсирини кўрсатди. Ижтимоий педагогиканинг қатор фанлар: психология, физиология, анатомия, тарих, социология ва бошқалар билан яқинлашуви рўй берди. Энг асосийси XX асрда инсоннинг муаммолари, унинг тарбияси ва таълими учун ижтимоий шароитларни яратиш замоннинг энг глобал муаммосига айланди. Айнан шу даврда “педалогия” — болани ҳар томонлама ўрганиш ҳақидаги фан ривожлана бошланди. Унинг асосчилари Э. Мейман, С. Холл, Торндайк ҳисобланади. Бу борада Рудольф Штейнернинг педагогикаси ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий педагогикани янги гоаялар ва тарбия усуллари билан бойитган педагог олимлардан Георг Киршенштейнер (1854 — 1932, Германия), Жон Дьюи (1859 — 1952, АҚШ), Вильгельм Лайларнинг (1862 — 1926, Германия) номларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Г. Киршенштейнернинг педагогик назарияси мактабларда болаларнинг суэт қабул қилишидан фаол ҳаракатдаги эҳтиёжларини ижодий амалга оширишга, ижодга кўра ислоҳ қилиш гоаясига асосланади. Киршенштейнер ижтимоий-педагогик қарашларининг асосини болаларни жамиятда ҳар томонлама тайёрлаш учун меҳнат мактабларини яратиш, ҳамкорлик малакаларини ривожлантириш, давлат манфаатига хизмат қилувчи болаларнинг фуқаролик тарбиясини амалга ошириш кераклиги ташкил этади.

Жон Дьюи прагматик педагогика асосчиси ҳисобланади. Амалий натижа ҳамда бизнесда муваффақиятга эришиш мазкур педагогиканинг олий қадриятлари ҳисобланади. Жон Дьюи

хизматлари шундаки, у мактаб билан ҳаётнинг алоқаси, таълимнинг индивидуаллашуви каби ижтимоий психологик ғояларга мурожаат қилганидадир.

Ҳозиргача турли давлат олимлари ўртасида ижтимоий педагогиканинг бошқа педагогик фанлар орасидаги ўрни борасида “Бу мустақил фан бўла оладими ёки фақатгина ёш гуруҳларини ўрганиш билан чекланидиган педагогиканинг бир соҳаси бўлиб қолаверадими?”, деган масалада баҳс-мунозаралар давом этмоқда.

Бу баҳслар, янги фан тушунчасининг шаклланимаганлиги ижтимоий педагогика моҳиятини инкор этувчи баъзи педагоглар назарияларида пайдо бўлган. Масалан Г. Нолль ва Г. Боймер (1920 — 1930 й.) ижтимоий педагогикани болаларга ёрдам бериш ва вояга етмаган ҳуқуқбузарларнинг профилактикаси, деб тушунишган.

Ижтимоий педагогиканинг моҳиятини немис олими **Пауль Натопф** (XX асрнинг 20-йиллари) умуман бошқача таърифлаган. У ижтимоий педагогика халқнинг маданий ва ахлоқий даражасини кўтариш мақсадида жамиятнинг барча тарбиявий кучларини яқинлаштириш муаммосини тадқиқ этади, деб ҳисоблаган. Бунақа тушуниш янги даврнинг буюртмасига кўпроқ мос келган ва ижтимоий педагогика инсонни ҳаёти давомида тарбиялаш ҳақидаги билим соҳаси эканлигини тасдиқлаган.

XX асрнинг 60-йилларида ижтимоий педагогика ҳуқуқбузарлик содир этган болаларга ёрдам бериш, болалар уйларида тарбиявий ишларни олиб бориш, ижтимоий педагогик фаолият олиб борувчи мутахассисларни тайёрлашни ўз ичига қамраб олади. Хусусан, XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Германияда олий маълумотли ижтимоий педагоглар тайёрлана бошланган.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб ижтимоий педагогик муаммоларнинг глобал даражага етганига БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1959 йилнинг 20 ноябрида ва 1989 йилнинг 20 ноябрида қабул қилинган «Бола ҳуқуқлари Декларацияси» гувоҳлик беради. Унда алоҳида эътибор етимларнинг ижтимоий ҳимоясига, кўп болали ва кам таъминланган оилалар болаларига ижтимоий ёрдам кўрсатилишига ва бошқа бир қатор муаммоларни ҳал қилишга қаратилган.

Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг анъана ва тамойилларини тикланиши мураккаб шароитларда амалга

ошмоқда. Давлат таълим стандартларини ва дарсликларни яратини, мутахассислар тайёрлаш, ўқув режалари ва дастурларни тузиш мавжуд тажриба ва чет эл мутахассислари билан яқин ҳамкорлик асосида амалга оширилиши керак. Чунки Германия, Англия, АҚШ каби давлатларда бой ижтимоий педагогик тажриба мавжуд.

Савол ва топшириқлар:

1. Хорижда ижтимоий педагогика тараққиётининг асосий босқичларини санаб ўтинг?
2. Ижтимоий педагогика тараққиётининг иккинчи босқичига қисқача таъриф беринг.
3. “Ижтимоий педагогика” атамаси ким томонидан ва қачон фанга киритилган?
4. Нима сабабдан XX асрда ижтимоий педагогика фани ва фаолиятига ижтимоий талаб кучайди?
5. XX аср ижтимоий педагогика вакилларининг қарашларини баён этинг.

Адабиётлар:

1. Социальная педагогика / Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: 2003.
2. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: 2003
3. Бочарова В. Г. Социальная педагогика. — М.: 1994.
4. Лихачев Б. Т. Введение в теорию и историю воспитательных ценностей. — Самара: 1997.
5. Куронов М. Миллий тарбия. — Т.: Маънавият, 2007.

1.2. Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг ривожланиши тарихи

Ижтимоий педагогика мустақил фан сифатида республикамиз мустақилликни қўлга киритгандан сўнг ўқитила бошлаган бўлса-да, у ижтимоий тарбия, ижтимоий фаолият, ижтимоий ҳимоя кўринишида қадимий илдизларга эга. Илк линий-фалсафий (Авесто) ва адабий (Алпомиш, Гўрўғли)

манбаларда биз инсоннинг ижтимоий келиб чиқиши нуқтаи назаридан педагогик қарашларнинг акс этганини кўрамиз. Кейинчалик VI — VII асрларда Марказий Осиё ҳудудида ислом динининг тарқалиши янги маънавий, ахлоқий кадриятларни юзага келтирди. Улар минтақадаги оила ва жамият тарбиясига таъсир кўрсатди. Марказий Осиёнинг араб ҳалифалиги таркибига кириши маданий алмашинув, фикр ва қарашларнинг эркин кураши, ўзаро муносабатларнинг шаклланишини юзага келтирди. Моддий барқарорлик, ишлаб чиқариш ҳамда савдо ривожига эҳтиёжларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий ҳолат маънавий ва маданий ҳаётнинг юксалишига, дунёвий илм ва фанларнинг гуллаб-яшнашига, форс, араб, қадимги юнон маданияти ютуқларини ўзлаштиришга ёрдам берди.

Ўрта Осиё қомусий олимларининг ижтимоий педагогик ғоялари. Ижтимоий педагогик ғоялар ва назарияларнинг шаклланишида Шарқ уйғониш даври олимларининг асарлари алоҳида ўрин тутди. Улар фаолиятининг моҳияти ўша давргача мавжуд бўлган ижтимоийлаштириш усулларини илмий асосланган тизим ҳолатига келтирганликларидадир. Етук олимларнинг фаолиятидаги ўзига хослик, яъни доимий илм билан машғул бўлиш, билимга чанқоқлик уларнинг ижтимоий педагогик қарашларининг мазмунида ўз аксини топади.

Ал-Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек каби олимлар ўз илмий ва педагогик фаолиятларида ривожлантирувчи, тарбияловчи ва таълим берувчи таъсир кучларини ўсиб келаётган авлодга қаратиш ғоясини илгари суришган ва буни тадбиқ этишган. Бу, авваламбор, улар таълимнинг мақсадини ҳаётга тайёрлаш, ахлоқий меъёр ва қоидалар, касбий малакалар ва чуқур билимларга эга бўлишда, деб билганликларида намоён бўлган.

Машҳур олим **Ал-Хоразмий** (783 — 850 й.) асарлари ёрқин дидактик тавсифга эгадир. У савол-жавоб методи орқали билимлар қўлга киритилиши, бу жараёнда шахс бошқалар билан муносабатларга киришиши ва жамиятнинг фаол аъзосига айланишини таъкидлаган.

Буюк қомусий олим **Абу Райҳон Беруний** (973 — 1050 й.) таълим жараёнида қўлланиладиган илмий усулларни ишлаб чиққан. У, шунингдек, таълим тамойилларини ҳам таснифлаган. Алломанинг педагогик қарашларини ижтимоий йўналтирилиши ахлоқни ижтимоий хусусиятлар ва ҳиссиётларнинг ифодаси

сифатида тушунганлигида ўз ифодасини топган. Унинг тарбия, шахсининг шаклланишида ва жамиятдаги амалий фаолият учун илм ва меҳнатнинг аҳамияти ҳақидаги ғоялари ҳозиргача ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Буюк қомусий олим **Абу Али ибн Сино** (980 — 1037 й) ўз даврининг барча билим соҳаларини қамраб олувчи катта илмий мерос қолдирган бўлиб, унинг барча асарларида педагогик қарашлар мавжуд. Олимнинг билим, ирода ва инсоннинг ривожланиш жараёнидаги мақсадга интилувчанлиги, атроф-муҳит таъсири, ахлоқий ва меҳнат тарбияси, муомала санъати, болаларни жамоада ўқитиш ҳақидаги ғоялари ҳозир ҳам ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Берунийлар таълим муаммолари бўйича фикрлар билдиришган ва инсоннинг жамиятга сермаҳсул хизмат қилиши учун ўз ақлий, жисмоний, ахлоқий, эстетик ва меҳнат қобилиятларидан самарали фойдаланиш имконини берувчи таълим вазифасини алоҳида ажратиб кўрсатганлар. Таълимнинг ривожлатирувчи вазифасини амалга ошириш мақсадида улар қуйидаги дидактик тамойиллардан фойдаланишни маслаҳат берганлар:

- аста-секин тушунчаларнинг мураккаблашуви;
- амалиётни тажриба билан боғлаш;
- қабул қила олишлик;
- кўра амалилик.

Ибн Синонинг фикрича, ижтимоийлаштириш кўникмалари жамoa бўлиб ўқитиш шаклида яхши шаклланади. Бунинг учун у қуйидагиларга асосланишни лозим:

1. Таълим олувчилар, ўқитувчи ва ўқувчилар орасида тажриба, билим, маънавий ва ахлоқий қадриятлар алмашинувини ташкил қилиш.

2. Мусобақалашув элементида фойдаланиш.

3. Ўқувчининг ижтимоий-ахлоқий хусусиятларини — муомала, ўзаро тушуниш, ўзаро ёрдам, дўстлик ҳиссини ривожлантириш.

Буюк олимларнинг педагогик қарашлари ва фаолиятларининг ижтимоий-педагогик йўналтирилганлиги уларнинг, авваламбор, ҳаётга ҳар томонлама тайёрлаш ҳисобланган таълим мақсадини шарҳлашларида ўз ифодасини топган. Улар шахсининг жамиятда ўз ўрнини белгилаб олишини таъминлаб берувчи энг муҳим сифатлар — бу меҳрибонлик, яқинларга ёрдам, гурур, виждон, яхши ниятлилик ва сабр, деб ҳисоблаганлар. Ўқувчиларнинг

ҳар томонлама интеллектуал ва меҳнат тайёргарликларига катта эътибор қаратиб, Форобий ва Ибн Сино ёшларнинг жамиятга “кириш”ларининг энг муҳим омиллари сифатида фаоллик, мустақил ташаббускорлик, интилувчанлик, қизиқувчанлик ва ақлий қобилиятларни кўрсатиб ўтишган.

Форобий ижтимоий тарбияда ўқитувчига етакчи ўрин ажратиб, унинг фаолиятини — жамиятнинг келажаги унга боғлиқ бўлган ҳукмдор фаолиятига қиёслайди. Форобий ҳам Ибн Сино каби, ўқитувчилар эътиборини ўқувчиларнинг билимларини ҳаётга тадбиқ этишларига қаратишлари лозимлигига ишора қилган.

Қомусий олимлар шахсий намунага ниҳоятда катта эътибор беришган ҳамда ўзлари ҳам интилувчанлик, юқори ижтимоий мавқега эришганлик намунаси бўлиб хизмат қилишган. Форобий ниҳоятда меҳнатсевар, иродали, камтар, содда бўлган ва доим ёрдамга интилган. Форобийнинг ўқувчиларни индивидуал-психологик ва ақлий хусусиятларига мос келувчи таълимнинг устуворлиги, касб танлаш муҳимлиги ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам катта аҳамиятга эга.

Тарбиянинг ижтимоий характери ҳақидаги гоялар **Алишер Навоий**нинг адабий меросида ниҳоятда аниқ ифодасини топган. Шоирнинг педагогик қарашлари инсонпарвар тавсифга эга. Буюк аллома инсон эгаллаши лозим бўлган барча билим ва касб-ҳунарлар у томонидан Ватан фойдаси учун қўлланилиши кераклигини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Алишер Навоий, Форобий, Ибн Синоларнинг фалсафий ва педагогик концепциялари кейинги даврларнинг етакчи таълимотларини ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилган.

XI — XII асрда яшаб ижод қилган Марказий Осиё маърифатпарвар олимлари турли фанлар, шу жумладан, педагогиканинг ривожига катта ҳисса қўшишди. Юсуф Хос Ҳожиб, Бурхониддин Зарнужий ва Аҳмад Югнакийлар болалар жамиятда ўз ўрнини топишида билим, ота-она, оиланинг ўрнини алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Улар тарбиянинг асосий мақсади деб, комил инсонни тарбиялаш, унга етишиш воситаси сифатида эса қаттиққўллик ва доимий меҳнатга ўргатишни тушунишган. Зарнужийнинг “Таълимда ўқувчига пандлар” китоби, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Марказий Осиёда педагогикага оид бўлган биринчи китоблар ҳисобланади.

Маркавий Осий олимлари томонидан тарбия ва таълимнинг ижтимоий ўрнини ижтимоийлашувнинг микроомиллари: муҳит, она ва ўқувчилар гуруҳига эътибор қаратганларида ҳамда ота-оналар, педагог ва ўқувчининг ҳаракатларини мужассамлаштириш кераклиги билан боғлиқликда очиб берганликларида ёрқин намоён бўлади.

Шундай қилиб, ўрта аср олимлари ижтимоий педагогика соҳасида катта мерос қолдирганлар. Уларнинг илмий педагогик асарлари замонавий ижтимоий педагогика илмини ривожлантириш учун муҳим манба ҳисобланади.

ХІХ — ХХ аср маърифатпарвар шоирларининг ижтимоий-педагогик қарашлари. Энг аввало, маърифатпарвар педагогларнинг ижтимоий-педагогик қарашларининг амалий аҳамияти биринчи ўринга кенг оммани маърифатли қилиш ва таълим масалаларини қўшиб олиб борганликларидадир. Улар таълимнинг асосий вазифасини ахлоқий мукаммаллашувда ва меҳнатга ўргатишда, деб билганлар.

Деҳқон оиласидан чиққан педагог, маърифатпарвар шоир Саидаҳмад Сиддиқийнинг (1864-1927) қарашлари ўзининг узоқни кўра олиши ва юксак заковати билан ажралиб турган Олим Халвон қишлоғи ҳовлисида деҳқон ва хунармандлар учун илк мактабни очган. 1914 йилда эса китоб, дарслик ва ўқув қўлланмалари билан савдо қилувчи дўкон очган. Кейинчалик Сиддиқий яна бир нечта қишлоқ мактаблари ташкил этиб, уларда ўзбек, тожик, рус болаларига таълим-тарбия берган. Табиатшунослик ва география дарслари эса табиат қўйнида ўтказилган.

Маърифатпарвар ва демократик ғоялар ХІХ асрнинг охири — ХХ аср бошларида юқори чўққига кўтарилди. Ўрта аср ғоялари: зоҳидлик, догматизм, схоластикага қарши чиқиб, ўзбек маърифатпарварлари янги таълим мақсадлари, идеаллари ва тамойилларини ҳар томонлама тарбиялашга асосланган (ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат) дунёвий, ўғил болалар ва қизлар учун бир хил, инсонийлик, демократия, ватанпарварлик руҳидаги тарбияни илгари сурдилар ва асослаб бердилар.

Ўзбекистондаги демократик педагогик ғоянинг тараққийпарвар йўналишининг йирик вакилларида бири Абдулла Авлонийдир (1878 — 1934). У Шарқ тиллари ва адабиётини ёшлигида чуқур ўрганиб, мумтоз ўзбек адабиёти таъсирида шеърлар ёзган. Узоқ вақт мобайнида Тошкент

мактабларининг бирида болаларга таълим берган. Авлонийнинг ўзбек педагогикасига қўшган ҳиссаси шуки, у илк маротаба тарбия олдига ижтимоий вазифаларни қўя олган. Бу шоир ва педагогнинг катта жасорати ўз асарларида шахс ривожланишида тарбиянинг ҳал қилувчи ролини эътироф этилиши бўлди. Унинг фикрича, тарбия ижтимоий мақсадларни кўзлаши керак. Авлоний “янги киши” тушунчасини шахсий эмас, балки ижтимоий манфаатлардан келиб чиқувчи жамоат арбоби сифатида таърифлайди. Авлонийнинг фикрича, тарбиянинг муваффақияти оила, ота-оналар ва педагогларнинг шахсий намунавий роли билан белгиланади. Авлоний энг муҳим ижтимоий хусусият, деб мустақиллик, ташаббускорлик ва амалий тажрибани эътироф этган.

Ўзбек маърифатпарварларининг ёрқин вакили бўлган Авлоний “тўғри” гоёларни кенгайтириб ва “нотўғри” гоёларни баргараф қилибгина ёвузликни йўқотиш мумкинлигига ишонган. Шунинг учун тарбия мавзуси маърифат нашри бўлмиш “Шухрат” газетасида кенг ёритилган.

Мустамлакачилик шароитларида Туркистонда матбуот чекланган ўқувчиларига эга эди. Бу ҳолатда драматургия маърифий гоёларни татбиқ қилишнинг энг самарали воситаси бўлган. Театр Абдулла Авлоний учун одамларни тарбиялаш, бирлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилган. У 1913 йилда Тошкентда “Турон” номли театр труппасини ташкил этди. Труппанинг мақсад-вазифалари Тошкентдаги “Турон” драматик санъат жамиятининг “Низоми”да “...саҳнага нисбатан муҳаббат ва жиддий муносабат туғдириш, халқ учун спектакллар ташкил қилиш”, деб белгиланган эди.

Бу мақсадга эришиш учун жамият кечалар, концертлар, спектакллар ва бошқа оммавий чиқишлар, клуб ва мусиқа курслари, кутубхона ва қироатхона ташкил қилишга, бошланғич мактаблар очишга, таълимни ўрта ва олий ўқув юртларида давом эттириш учун стипендиялар таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлган. Шунингдек, у мавжуд ҳайрия ва таълим муассасаларига моддий ёрдам кўрсатиши мумкин эди¹.

Авлоний маърифий гоёларини нафақат ўз ижодида илгари сурган. У томонидан 1908 йилда камбағаллар учун мактаб очилган ва у ерда она тилини ўқитишнинг янги усуллари қўлланилган. Педагогик фаолият билан сермахсул шуғулланишни қанда қилмай, у дарслик ва қўлланмалар ёза бошлаган. Амалий

билимларни энг керакли ва фойдали деб ҳисоблаганлиги учун Авлоний таълим-тарбия тизимини кундалик ҳаётга яқинлаштиришга ҳаракат қилган бўлиб, бу олимнинг “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” дарсликларида ўз аксини топган.

Авлонийдан сўнг маърифат ва дунёвий билимларнинг фаол тарғиботчиси Мискин эди. Мискиннинг таълимий ва маърифий қарашлари ижтимоий-сиёсий моҳиятга эга бўлиб, у ўзбек илғор педагогик ғояларининг ривожига катта ҳисса қўшган. Мискин таълим жараёнини ёш авлодни халққа хизмат қилиш учун тарбиялаш керак, деб тушунган ва ўз қарашларини ривожлантирган. Мискин ва бошқа ўзбек маърифат-парварларининг интилишлари тарбиянинг ижтимоий жиҳатини оширишга, ижтимоий тарбияни кенгайтиришга, инсоннинг турли ижтимоий муносабатларга кириши, бошқа давлатлар ва халқлар ҳаётини ўрганишга қаратилган эди.

Бироқ бу ижтимоий хусусиятлар билан бирга ўзбек маърифатпарварлари XIX аср иккинчи ярмида ўз қарашларининг тизимли эмаслиги билан, мустамлака тузумга қарши курашга тайёр бўлган мустақкам дастурларининг йўқлиги билан ажралиб турардилар. Дунёқарашларининг чекланганлиги ва турли қарама-қаршиликларга учраганлигига қарамай, улар Ўзбекистонда ижтимоий педагогикага оид илғор ғояларнинг ривожига катта ҳисса қўндилар.

XX аср бошидаги ўзбек педагогик ғоясини уч асосий йўналишга ажратиб мумкин:

кўпроқ ҳукмронлик қилувчи ўрта аср феодал клерикал йўналиши;

— пайдо бўлаётган миллий буржуа йўналиши (жадидчилик). Унинг вакиллари бу даврда феодал клерикал мактабга қарши чиқиб, ўзларининг “усули жадид” мактабларининг педагогик талабларини илгари сурганлар;

— демократик тараққийпарвар йўналиш. Демократик педагогика ўрта аср мактабларини ва тарбиясини танқид қилган, инкор этган ва унга қарши янги, илғор ғояларни илгари сурган.

XX аср бошида Ўзбекистонда демократик педагогиканинг энг йирик вакили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889 — 1929) эди. Ҳамза XX аср бошида ўзбек халқи маданий ҳаёти ва маърифий ҳаракатининг энг йирик намояндаси бўлган. Унинг номи билан Ўзбекистон тарихининг бутун бир даври боғлиқ. У ўз асарларида

Ўзбек халқи педагогик ғояси ривожининг энг яхши ютуқларини жамлаб ҳамда чет эл ижтимоий-маърифий ғояларига таяниб, таълим-тарбиянинг энг глобал муаммоларини кўтара олган.

Кўзонда миллий мактабнинг яратилиши, кейинроқ эса Фаргона, Марғилон ва Тошкентда шундай мактабларнинг яратилиши бу ажойиб педагог ва жамоат арбобининг жасоратли қадами бўлди. Бу мактабларда таълим-тарбия ишларининг йўлга қўйилиши шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва ижтимоий фаоллашуви учун шароитлар яратишга йўналтирилган эди. Ҳамзанинг педагогик фаолиятининг ижтимоий тавсифи тарбиянинг барча турлари (эстетик, ақлий, жисмоний, ахлоқий, меҳнат), муомала ва атрофдагилар билан ўзаро муносабат малакаларини ривожлантириш жараёнида, тарбияланувчиларнинг турли ҳаётий, маданий ва ақлий даражаларини оширишлари учун имкониятлар яратишга асосланади.

1911 йилда Ҳамза ўзининг янги усул мактабини очди ва унда ўқув жараёнини ташкил этишни тубдан ислоҳ қилди. Бироқ унинг педагогик фаолиятидаги энг асосий ҳодиса 1914 йилда етимлар ва кам таъминланган болалар учун “Дорул ожизин” номли мактабнинг очилиши бўлди. Унда болалар бепул таълим олганлар ҳамда китоб, дафтар, қалам ва бошқа ўқув қуроллари билан таъминланганлар. Бироқ Ҳамзанинг мактабларни ислоҳ қилиш ва демократиялаштириш учун қилган ҳаракатлари мусулмон руҳонийлари ва чор ҳукуматининг кескин норозилигига сабаб бўлди. Бунинг оқибатида “Дорул ожизин” ёпилди ва Ҳамза чор полицияси назоратига олинди.

Ҳамза таълимнинг моҳиятини озодликка эришиши учун асосий қурол ҳамда фаол ижодий шахсни тарбиялашдаги восита, деб ҳисоблади. Унинг қарашлари илғор ўзбек педагогик ғоясининг ривожланишида катта қадам эди. Инсонни реалликдан ажратувчи ва уни шукроналик руҳида тарбияловчи ҳукмрон схоластик тарбиядан фарқли ўлароқ, Ҳамза Ҳакимзода таълим моҳиятига янги қарашларни киритди. Таълим жараёнини ёш авлодни халққа хизмат қилиш руҳида тарбиялаш, деб тушунди. Шоир тарбиянинг асосий вазифаси — ёшларни жамоат фаолиятига таёрлаш, деб билган. Ҳамза ёшлар ўз Ватани ва халқи олдидаги маъсулиятларини тушуниши кераклигини кўп марта таъкидлади.

Ҳамза тарбияга энг кучли таъсир қилувчи омилларга муҳит ва оилани киритган. Гўдакнинг келажаги, ундаги ҳисларнинг, дунёқарашнинг ривожини ва бошқа ижтимоий психологик

таърифлар уни ўраб турган атроф-муҳит ва турмуш тарзига боғлиқдир. Оиланинг бола тарбиясидаги ўрни болани жамиятда ўзаро мулоқотга киришувчан қилиб тарбиялашдан иборатдир. Ҳамза тарбияда онанинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди, чунки у болалар билан психологик, руҳий ва биологик жиҳатдан энг кўп боғланган шахсдир. У болаларни эътиборсиз ёки нотўғри тарбиялайдиган ота-оналарни қоралайди.

Ҳамза таълим-тарбияда туб ўзгаришларни амалга ошириш учун бир қатор янги дарсликларни ўзбек тилида яратди: ўзбек алифбосини ўрганиш учун “Енгил адабиёт”, ўқиш учун “Ўқиш китоби”, адабиётдан “Қироат китоби”. Ҳамзанинг китоблари таълим олувчилар томонидан катта қизиқиш билан ўқилган ва тез ўзлаштирилган. Ҳамзанинг барча китоблари ўзбек боласининг эркин ўқиши учун қулай ҳисобланган.

1917 — 1940 йиллардаги ижтимоий-педагогик фаолиятнинг асосий йўналишлари. Ҳамза фаолияти икки давр — инқилобгача ва инқилобдан кейинги даврлар тўқнашувида давом этган. 1917 йилги октябр инқилоби натижасида большевикларнинг янги ҳокимияти томонидан хайрия фаолиятига чек қўйилган ва унинг моддий (шахсий мулк) ва маънавий (дин) манбалари йўқ қилинган. Ижтимоий муаммоларни ечишни эса давлат ўз зиммасига олган.

Бу вақтда барча жойларда, жумладан, Ўзбекистонда ижтимоий тарбия бўлимлари тузила бошланади. Вояга етмаганларни ижтимоий ҳуқуқий ҳимояси бўйича муассасалар ташкил этилади. XX асрнинг 20-йилларда мактабга моддий ёрдам берувчи “комсом” (ёрдам қўмитаси) номли ташкилотлар фаолият юритган. Шунингдек, кам таъминланган оилаларни моддий таъминловчи “камбағаллик фондлари” ҳам мавжуд бўлган. Бу фондлар камбағал оилаларни энг кам миқдордаги озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаганлар.

В. Ф. Лубенцов томонидан бошқариладиган Карл Либхкнет номли меҳнат мактабининг тузилиши республика ҳаётида муҳим воқеа бўлган. Мактабининг фаолияти ижтимоий педагогик тамойилларга асосланган эди. Ушбу таълим муассасаси Тошкент шаҳри яқинидаги 600 та етим болалар тарбия топган илк мактаблардан эди. Туркистон АСР ҳукумати 1918 йилда мактабга Никольское қишлоғи ёнидаги янги бинони беради. 1919—1920 йиллар қиши жуда оғир келади. Болалар иситилмаган хоналарда яшашар эди, на чироқ, на керосин бор эди. Қийинчиликларга

қарамай мактаб педагогик жамоаси ижод билан машгул бўлишни давом эттирарди. Мактаб байрамларида ёш иқтидорли болалар турли тамошаларда иштирок этишарди. Ўқувчилар аксарият вақтларини тоза ҳавода, спорт билан шугулланиш ёки турли расмлар чизиш билан ўтказишарди. Ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, мактаб педагоглари таълим-тарбияни қатғиққўллик ва кучли интизом тамойиллари асосида олиб борар эдилар. Мактабнинг ўқув ва меҳнат фаолияти ёрқин ижтимоий йўналишга эга бўлган. Масалан, “Ниҳол” тўғараги энг камбағал аҳолига 6000 дона ниҳол ҳадя этди, 30 та деҳқонга қишлоқ хўжалиги кўргазмасида иштирок этишга кўмаклашади.

“Тозалик” тўғараги қишлоқдаги овқатланиш, сувдан фойдаланиш, маиший ва санитар-гигиеник шароитларни назорат қиларди. Ўқитувчилар ўзлари турли фанлардан ўқув қўлланмалари тузар эдилар. Жисмоний меҳнат, ўқув ва синфдан ташқари машғулотлар билан ўрин алмаштириб ўтказиларди. Баҳор, ёз ва кузда машғулотлар дала ва боғларда ўтказилар эди. Улар бугдой, пахта, гуруч, жўхори, сабзавотлар етиштириш билан бирга ипакчилик, асаларичилик билан ҳам шугулланишарди. Бундай турли хил машғулотлар ўқувчиларда агротехник ва зоотехник кўникмалар шаклланишига олиб келган.

Болалар мустақиллиги ва масъулиятлигини ривожлантиришнинг яна бир методи ўз-ўзини бошқариш тизими бўлиб, у жамоада муомала қилиш кўникмаларини шаклланишига кўмак берган.

Мактаб жамоаси барча моддий қийинчиликларни бартараф этган ва 1921 йилда бу муассаса тажриба мактабига айлантирилган. Қисқа вақт мобайнида иқтидорли ва қизиқувчан педагоглар жамоасининг ташаббуси билан ушбу мактабга ўқитувчи кадрлар малакасини ошириш билан шугулланувчи, шаҳар ва қишлоқ мактаблари учун методик қўлланмалар, дастурлар чиқарувчи республика илмий-методика маркази мақоми берилган.

Мактаб жамоаси илк марта “Қишлоқ ўқитувчисининг кутубхонаси” номли методик дарсликлар яратган. Шунингдек, 1925 йилда В. Лубенцовнинг “Бошланғич мактабда дарс бериш методлари” (ўзбек тилида) номли китоби, 1928 йилда В. Ф. Лубенцов ва Н. П. Архангелский таҳрири остида “Билим” номли ўзбек мактаблари бошланғич синф ўқувчилари учун илк хрестоматия чоп этилган.

Бу мактаб тажрибаси ниҳоятда қизиқарли бўлиб, баъзи жиҳатларини замонавий ижтимоий вазиятда қўллаш мақсадида ўрганишни талаб қилади.

1920 — 1930 йилларда ижтимоий педагогик тарбиянинг асосий йўналишлари қуйидагилар бўлган:

- саводсизликни бартараф этиш (айниқса, аёлларда);
- меҳнат тарбияси ва таълимни йўлга қўйиш;
- мактаб-интернатларни яратиш;
- таълимни ишлаб чиқариш билан бирлаштириш.

XX асрнинг 30-йилларида болаларнинг мактабдан ташқари фаолияти ривожлана бошлаган. Бунда болаларнинг техник ва қишлоқ хўжалик станциялари, клублари, кугубхона ва театрлари фаолият юритган. Мактаб тўғараклари ёшларнинг ижодини ривожлантириш ҳамда уларнинг бўш вақтларини мароқли ўтказишлари учун восита сифатида ташкил қилинар эди. Айнан шу даврда педагогик фаолиятини бошлаган ўзбек шоири Ғ. Ғулумни (1903 — 1966) тилга олмай илож йўқ.

1918 йилда Ғ. Ғулум илк ўзбек мактаб-интернатларининг очилишида фаол иштирок этган ва 1943 йилгача бу мактабларда дарс берган. Унинг фаолияти бир қатор ижтимоий педагогик вазифалардан—саводсизликка қарши кураш, катталар учун кечки курсларни ташкил қилиш, таълим беришнинг илғор усулларида фойдаланиш, ўқувчиларнинг мустақил бадиий фаолиятига раҳбарлик қилиш, ўқувчиларда касбга ва меҳнатга қизиқиш уйғотишдан иборат эди. Ғ.Ғулум оилавий тарбияга катта эътибор берган ва боланинг муваффақиятли ижтимоий ривожланиши кўп жиҳатдан ота-онанинг шахсий намунасига боғлиқ эканлигини далиллар билан асослаб бера олган.

Уруш йиллари (1941 — 1945)да аҳолига ижтимоий педагогик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирлари. 1941 — 1945 йиллар уруш оқибатида юзага келган ижтимоий муаммолар болаларнинг аҳолини оғирлаштирди. Давлат ва жамоатчиликнинг урушнинг “беғуноҳ” қурбонлари — болаларга муносабати ўзгарди. Давлат бу муаммоларни кўчириб келтирилган болалар учун мактаб-интернатлар яратиш ва болалар уйлари сонини кўпайтириш орқали ҳал қилишга ҳаракат қилди. Бу ҳаракат, айнқса, ҳарбий уруш ўчоқларидан кўплаб болалар муассасалари кўчириб келтирилган Ўзбекистонда яққол намоён бўлди.

Кўчириб келтирилган болалар ва катталарни жойлаштириш ва қабул қилиш республика ҳаётининг уруш йилларидаги асосий

фаолиятига айланди. 1941 йилда Тошкентда Зуев ва Пастки Қрим болалар уйининг тарбияланувчилари жойлаштирилди. Поп туманидаги энг зўр мактаб болалар уйига айлантирилди. Бироқ керакли жиҳозлар: кроват, кўрпа-тўшак, ёстиқ, кийим-кечак йўқ эди. Буларнинг барчасини маҳаллий аҳоли олиб келиб берган эди. Шунингдек, Тошкентда 1-,2-,3-,15-,18-сонли болалар уйлари, 14- ва 15-сонли мактаб-болалар уйлари, Белоруссия болалар уйи, Гўдаклар уйи ҳам фаолият юритарди.

Архивларда Тошкентдаги Гўдаклар уйининг 1941 — 1942 йиллардаги қайднома китоблари сақланиб қолган. Унда кенгаш номига тушган “болаликка олиш” ҳақидаги аризалар учрайди. Гўдаклар уйида бундай аризалар 1941 йил январ-сентябр ойларида 11та, ноябр ойида 32 та, декабрда 79 та, 1942 йил январ ойида эса 86 тага етган. Ҳама йилларда Тошкент шаҳрида вояга етмаганларни қабул қилиш ва уларни болалар уйига жойлаштириш маркази ташкил қилинган эди.

1942 йилда бундай марказлар Тошкент, Фарғона, Урганч, Наманган, Андижон, Тўрткўл шаҳарларида ҳам тузилади. Тошкент вилоятининг Калинин туманидаги 2-сонли болалар уйи Одесса ва Луганск шаҳрининг иккита болалар уйи тарбияланувчиларини қабул қилди. Москва, Одесса ва Воронеждан кўчириб келтирилган 4 та ҳарбий-муסיқа мактаби ҳам болалар уйига жойлаштирилган эди. 1942 йил Янгийўл туманида янги болалар уйи ташкил қилинди. Шунингдек, Риштон, Вобкент, Қарши туманларида ҳам болалар уйлари фаолият юритарди.

Ўзбекистонга, жумладан, Самарқандга Европа давлатларидан 21-сонли Польша болалар уйи ва испан ёшлари кўчириб келтирилди.

“Фронт кундалиги” асари муаллифи, машҳур румин публицисти ва ёзувчиси Харламп Зинке ҳам уруш йилларида Ўзбекистонга 18 ёшида эвакуация қилинган эди. У Самарқандда колхозчи Абдурасул Жўраев оиласида яшаган.

1944 йил ноябрь ойидан Тошкентда кўчириш маркази фаолият юритган ва унда болалар уйи раҳбарларининг энг яхшилари навбатчилик қилишган. Болаларни кўчириш жараёни ҳам ҳавфсиз эмас эди, чунки болалар ҳафталаб йўлда бўлишар, улар орасида дизентерия ва тери касалликлари кенг тарқалар эди. Шунинг учун болалар икки ҳафта мобайнида врачлар назорати остида бўлишар ва фақат шундан кейингина турли

болалар уйларига жўнатилад эдилар. Бу йилларда кўчириб келтирилган болаларни тарбияга олиш кенг тарқалди. Масалан, биринчилардан бўлиб ленинградлик қизалоқ—Фаина Усмон Юсупов ва унинг хотини Юля Степаненко томонидан тарбияга олинган. Барчага тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов ва унинг хотини Баҳри аянинг жасорати маълум. Улар турли миллатдаги 14 болани ўз оилаларига қабул қилишган.

Тошкентдаги 110-сонли мактабга кўчириб келтирилган тўртта болани қабул қилишди ва уларга алоҳида хона ажратилди. Эвакуация қилинган болаларни ўқитиш бўйича ҳам чоралар кўрилади бошланган.

1944 — 1945 йилларда кўр ва қар болалар учун махсус синфлар ташкил қилинди. 1942 йил августда “Правда” газетасида А. Толстойнинг Ўзбекистондаги таассуротлари ҳақидаги мақоласи (“Самоотверженность”) эълон қилинади.

Уруш даврида болалар уйлари тармоғи ва улардаги тарбияланувчилар сони муттасил ошиб борган. 1945 йил охирига келиб республикада 267 та болалар уйи мавжуд бўлиб, уларда 30792 нафар бола тарбияланган.

Уруш даврида давлат ва жамоат тузилмаларининг асосий ҳаракатлари болаларнинг мактабда ўқишларини таъминлашга қаратилган эди. Халқ таълими ходимлари нафақат ўқув жараёнини бошқарганлар, балки фронтдагилар, уларнинг оилалари ҳамда кўчириб келтирилган болаларга керакли ёрдамларни ҳам берганлар. 1942 йилдан бошлаб шаҳар ва қишлоқ мактаблари фронтчиларнинг оилалари ва фарзандларига ёрдам кўрсатиш мақсадида уларга иссиқ овқат, дарсликлар, дафтарлар, кийим-кечак етказиб беришган. Мактабларнинг ўқувчилари касал бўлган синфдошларига ва уларнинг оила аъзолари — оналари ва бувиларига уй рўзғор ишларида ёрдам беришган, озиқ-овқат ва ёқилги олиб келишган, ёш гўдакларга қараб туришган.

Тошкентнинг 50-сонли мактабининг ташаббуси 1943 йилдан бошлаб мактабда 150 кишилик болалар дам олиш маскани ташкил қилинди. Бу масканда бошланғич синф болалари соат 19:00 гача қолишарди. Болалар бу ерда гигиеник талабларга жавоб берувчи хоналар, юқори сифатли тушлик билан таъминланишган, ўқитувчилар назорати остида дарс тайёрлашган, тоза ҳавода сайр қилишган.

Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда Ўзбекистонда

мактабдан ташқари муассасалар, шунингдек, тўгарак, маъруза, тематик кечалар кенг тарқалган. Бадиий ижод уйлари ва саройларида бадиий, меҳнат, ватанпарварлик, эстетик ва жисмоний тарбия амалга оширилган. Мактабдан ташқари болалар муассасаларига жиддий қийинчиликларни енгишга тўғри келди. Чунки уларнинг аксарияти ўз биноларини кўчириб келтирилган ташкилот ва корхоналарга ётоқхона қилиб берган бўлиб, қолганлари эса ёпилган эди.

Агар урушгача мактабдан ташқари муассасаларда кўпроқ болаларнинг бадиий тарбиясига боғлиқ тўгараклар очилган бўлса, уруш йилларида эса авиамоделчилар, ёш табиатшунослар, техниклар, физиклар ва химиклар тўгараклари сони кўпайди. Бундай тўгаракларда ишлаш болаларнинг ва ўсмирларнинг техник қобилиятларини оширди ва уларда турли меҳнат соҳалари бўйича кўникмалар пайдо қилди.

Ўзбекистон болаларини бадиий тарбиялаш марказий уйи 1942 йилда болалар расмлари кўргазмасини ташкил қилишда ташаббус кўрсатди. Расмларда уруш даҳшатлари билан тўқнаш келган болаларнинг таассуротлари жой олган эди. Кўргазмада иштирок этган 400 та энг яхши расм катта муваффақият билан Москвада, кейинчалик эса Америка rassомларининг илтимосига кўра, Нью-Йоркда (1943 й.) ҳам намойиш қилинган.

Уруш якунланганидан сўнг кўпгина кўчириб келтирилган болалар ва оилалар ўз юртларига қайтишган. Бу даврда болалар уйлари тарбияланувчилари сонининг камайиши кузатилган, аммо кўпчилик болалар ва оилалар ўз хоҳишлари билан Ўзбекистонда қолганлар.

1956 йилда Ўзбекистон ҳукумати жамоатчиликнинг кенг ёрдами билан олти интернат-мактабни очди: иккитаси Тошкентда, қолганлари Янгийўл, Фарғона, Қўқон ва Хивада эди. 1962 йилда мактаб-интернатлар сони 119 тага, тарбияланувчилар сони эса 38000 тага етди. Мактаб-интернатлар янги турдаги ўқув-тарбия муассасалари бўлиб, уларда болаларнинг ўқиши ва ривожланиши учун жуда яхши шароитлар яратилган эди. Бундай муассасалар фаолиятининг асосий йўналишлари ахлоқий, эстетик ва жисмоний тарбия, меҳнат кўникмаларини шакллантириш, ҳаёт ва амалий фаолият билан алоқа ўрнатишдан иборат бўлган. Кейинроқ республикада янги махсус мактаб-интернатлар: Глиэр номидаги мусиқа мактаби, санъат мактаби ва спорт мактаби очилди. Бундан ташқари, ақлий

ва жисмоний ногирон болалар учун ҳам мактаб-интернатлар ташкил қилинди. XX асрнинг 60-йилларида бошқа турдаги тарбия муассасалари бўлмиш куни узайтирилган мактаб, ясли ва болалар боғчаларининг ривожланиши кузатилди. Бироқ бу муассасаларнинг фаолият юритишига қарамай, давлатнинг бу ҳақда “гапирмаслик” сиёсати туфайли уларнинг илғор тажрибаси матбуот ва педагогик нашрларда ёритилмаган. Оқибатда республиканинг ижтимоий педагогика фани бугунги кунда ниҳоятда қашшоқ назарий ва амалий базага суянишга мажбурдир.

XX асрнинг 70-йиллари охирида ёшларнинг, айниқса ўсмирларнинг ахлоқида кескинликлар кузатила бошланди. XX асрнинг 80-йилларида алкоғолизм, наркомания ва таксокоманияга қарши кураш ва профилактика муаммолари ҳақида масала кўндаланг қўйилди. Бундай муаммоларнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши мактабнинг оила билан муносабатида бир қатор муаммоларни келтириб чиқарди.

Ўқувчиларнинг ижтимоий ва касбий кўникмаларини ҳосил қилиш шаклларида бири ўқув-ишлаб чиқариш корхоналарининг ташкил қилиниши бўлиб, унда мутахасисларга бўлган эҳтиёжни ҳисобга олинган ҳолда болалар турли касбларга ўқитилганлар. Мисол тариқасида Тошкентдаги 210-ТТЗ ишлаб чиқариш корхонасини келтириш мумкин. Давлат идораларининг ва мактабларнинг болаларни ижтимоий-педагогик фаолияти билан бир вақтда мактабгача ижтимоий тарбия муассасалари ҳам шаклланган ва ривожланган.

Ўзбекистонда оммавий мактабгача таълим муассасаларининг ривожланиши ва унда болаларнинг ижтимоийлашуви тарихида. Ўзбекистонда оммавий мактабгача тарбиянинг юзага келиши XX асрнинг I яримига тўғри келади. Бу даврда Туркистонда болаларни гимназияга киришга тайёрловчи хусусий болалар боғчалари мавжуд эди. 1919 йилда республикадаги сиёсий ва иқтисодий ҳолат муносабати билан ўсиб келаётган авлоднинг соғлигини сақлаш, озиқ-овқат билан таъминлаш масалалари билан шугулланувчи “Боғчаларни ҳимоялаш Кенгаши” тузилди. Болаларни давлатнинг янада сермахсул минтақаларига кўчириб ўтказиш, шунингдек, уларни овқат, кийим-кечак, турар жой, ёқилги, тиббий ёрдам билан таъминлаш масалалари ўрганилган. Бу масалаларни ечишнинг асосий воситаси — оммавий ошхоналар, болалар боғчалари ва яслилар ташкил

этиш билан бир қаторда аёлларни республиканинг жамоат ва сиёсий ҳаётида фаол иштирок этишларига ёрдам беришга тайёрлаш эди.

Таълим ишини ривожлантириш учун 1918 йилда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида ўзбек болалари учун 4-болалар боғчаси ташкил қилинди. 1919 йилда эса Самарқандда 2-болалар боғчаси ва 3-болалар уйида мактабгача гуруҳлар очилди. 1926 йилга келиб қирқга яқин мактабгача таълим муассасаларида 2000 нафар болалар тарбияланган¹. Шу йилларда мактабгача тарбия муассасаси ходимларининг малакасини оширишга қаратилган таълим дастурининг ишлаб чиқиши муҳим ютуқ ҳисобланди. 1927 йилдан аёллар эркинлигини ҳимоя қилишга қаратилган “Ҳужум” ҳаракатининг бошланиши муносабати билан болаларнинг болалар боғчасига бериш ҳоллари янада кўпайди. Ишлаётган аёлларга ёрдам тариқасида касаба уюшмалари ва йирик фабрика- заводлар томонидан болалар учун ёзги соғломлаштириш майдончалари ташкил этилди.

XX асрнинг 30-йилларида мактабгача тарбия амалиёти болалар боғчаларининг тозалик ва методик таъминланганлик ҳолатини текшириш ҳоллари кенг тарқалди. Бу текшириш натижаларига кўра боғчалардаги хоналар ва болалар майдончаларнинг жиҳозланмаганлиги, уларни асбоб-ускуналар ва сифатли озиқ-овқат билан таъминланмаганлиги, тозалик меъёрларига амал қилинмаслиги каби камчиликларга қарши кураш олиб борилган.

Қишлоқлардаги болалар боғчалари ва майдончалари, жойлардаги таълим муассасаларига нисбатан бўлган салбий қарашлар туфайли, катта қийинчиликларга учраган.

1930 йилда Ўзбекистонда республиканинг барча катта шаҳарлари ва вилоятларида ўз бўлинмаларига эга бўлган педагогик маслаҳатхоналар ташкил қилинди. Унинг фаолияти доимий маърузалар, радиосуҳбатлар, аёллар учун кўргазмалар ташкил қилишдан иборат эди. Улар учун “болаларга энг яхши бурчак жиҳозлаш” мусобақаси ҳам ўтказилган. Педагогик маслаҳат берувчилар оилаларга боришган, болалар бурчакларини ташкил қилишган ва шу билан бирга, болаларни боғчаларга қабул қилиш тартиби ҳамда оилаларга тарбия масалалари бўйича маслаҳатлар бериб боришган.

1933 — 1934 йилларда Ўзбекистонда 3840та колхоз майдончалари бўлиб, унда 127 минг тарбияланувчи қатнашган.

¹ Қаранг: Эшонхўжаева О. О. Ўзбекистон ССРда таълимнинг ривожланиши. — Т.: Фан. 1990 й. 7-бет.

1933 йил эса болалар боғчалари учун илк дастур лойиҳаларини ишлаб чиқариш йили сифатида нишонланди. Русий забон болалар боғчалари дастурлари асосида тузилган бу дастурлар кейинчалик маҳаллий шароитларни инобатга олиб қайта тузилди.

Таълим бирлашмаларининг методик фаолияти ягона марказ томонидан раҳбарликни амалга оширишга эҳтиёж сезганлиги сабабли, 1934 йилда Тошкент шаҳрида тузилган Республика таълим методик хонаси шундай марказ вазифасини бажарди.

Оммавий мактабгача тарбиянинг ривожланишида энг катта тўсиқлардан бири малакали кадрларнинг етишмаслиги бўлган. Қишлоқ аҳолисидан кадрлар тайёрлаш учун қисқа муддатли уч ойлик курслар ташкил қилинган. Бундан ташқари, XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб таълим мутахассисларини тайёрлаш вазифаси педагогика ўқув юртлари зиммасига юкланди. 1930 йилдан бошлаб Тошкентда фаолият юритувчи педагогика ўқув юрти 1936 йилга келиб 60 нафар мутахассис тайёрланди.

1938 — 1939 йилларда республикада 927 та болалар боғчаси очилган бўлиб, уларда 36710 нафар бола тарбияланар эди. Майдончалар сони эса 4835 та бўлиб, 152000 нафар болани қамраган эди. Шу билан бирга, бу вақтда ўқиш, иш ва ижтимоий фаолият билан банд бўлган оналар учун “Болалар хоналари” ҳам ташкил қилинган эди.

Шу йилларда таълимни яхшилаш мақсадида қуйидаги чоралар кўрилган:

- жойларда методик ишларни ташкил қилиш;
- жихозлар, ўқув қўлланмалари ва ўйингоҳларга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш;
- таълим масалаларига жамоатчилик ва аҳолининг эътиборини қаратиш (матбуотда нашр қилиш, ҳужжатларни тузиш) ва шу кабилар.

Уруш йиллари Ўзбекистонга 200000 бола кўчириб келтирилган ва натижада болалар боғчалари тармоғининг кенгайиши, уларда иш кунини узайтириш зарурати пайдо бўлган. Ўша йилларда мактабгача интернатлар ҳам ташкил қилинган. Улардаги тарбиянинг ўзига хослиги шундан иборат эдики, уларда ўз оиласи, яқинларини йўқотган болалар тарбияланган. Бу ҳол педагогларда ҳар бир бола учун янада масъулиятли ва эътиборли бўлишни тақозо этган.

Урушдан кейинги даврда озиқ-овқат муаммолари туфайли кучсизланган болалар учун соғломлаштириш чора-тадбирлари

кучайтирилди. Шу мақсадда республиканинг бир қатор шаҳарларида санатория типигаги боғчалар ташкил қилинди. Қишлоқ ҳудудида таълимнинг ривожланишига катта аҳамият берилди. Бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқишда аёллар меҳнатидан фойдаланиш зарурати билан боғлиқ эди. 1959 йилдан таълимнинг ягона тузилишини ташкил қилиш мақсадида икки турдаги таълим муассасалари битта болалар боғчасига бирлаштирилди. Бу эса, ўз навбатида, болаларни тарбиялаш жараёнининг фаоллашувига олиб келди.

Ўрта махсус маълумотли мутахассисларни етказиб бериш Тошкент ва Марғилон педагогика билим юртлари заммасига юкланган бўлиб, улар 1957 — 58 йилларда 517 нафар мутахассис тайёрлашган. Методика ва тарбия ишларини яхшилаш мақсадида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Наманган, Фарғона, Чирчиқ шаҳарларида методик хоналари очилган. 1961 йилда Қори-Ниёзий номидаги Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтида Ўзбекистондаги таълим муаммолари борасида тадқиқот олиб борувчи, болалар боғчалари ва методика хоналарига ёрдам кўрсатувчи марказ очилди.

Тошкентда 1966 йил 26 апрелда бўлиб ўтган зилзила натижасида 225 та таълим муассасалари барбод бўлди. Бироқ қисқа вақт мобайнида бошқа республика қурувчилари ёрдами билан бу муассасалар қайта тикланди.

XX асрнинг 60 — 80-йилларида оммавий таълим қуйидаги йўналишларда амалга оширилган:

- хўжаликлараро таълим муассасаларининг иш тажрибасини ўрганиш учун республика миқёсида анжуманлар ўтказиш;
- колхозлар орасида “Энг яхши таълим муассасаси” совринлари учун мусобақалар ўтказиш;
- юқумли касалликлардан азият чекувчи болалар учун махсус муассасалар ташкил этиш;
- болалар соғлигини сақлаш бўйича таълим муассасаларини ташкил қилиш;
- мактабгача тарбия муассасалари учун тарбиячилар ва тиббиёт ходимларини тайёрлаш;
- республиканинг педагогик ва мусиқа ўқув юртларини кенг турдаги мутахассислар тайёрлаб беришга ўтказиш;
- мактабгача ёшдаги болаларни тарбиялашнинг ягона дастурини ишлаб чиқиш;
- болаларнинг эстетик тарбиясига катта аҳамият бериш —

қирдош миллатларнинг санъат асарларидан фойдаланиш, болаларнинг расмлар кўргазмаларини уюштириш ва шу кабилар.

Ўзбекистон мустақил давлат мақомини қўлга киритиши билан жамиятнинг ижтимоий муаммолари янада кўпайди ва кескинлашди. Бунинг сабаблари, биринчидан, сиёсий, маънавий, иқтисодиёт соҳасидаги устувор йўналишларнинг алмашиши, иккинчидан эса, бу даврда ижтимоий муаммоларни ҳал этишда маълум қийинчиликларга дуч келиш ҳолатлари юзага келди. Бироқ демократия ва ошкоралик тамойиллари, аجدодларнинг бой тажрибаси ёрдамида давлат томонидан муҳтожларга реал ижтимоий-педагогик ёрдам берилмоқда, ижтимоий педагогика фанини ривожлантириш учун зарур чора-тадбирлар кўрилмоқда.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика фани ривожланишини даврларга бўлиб кўрсатинг.
2. Ўзбек маърифатпарварларининг ижтимоий-педагогик қарашлари нималардан иборат?
3. 1917 – 1940 йилларда ижтимоий-педагогик фаолиятнинг асосий йўналишларини кўрсатиб беринг.
4. Иккинчи жаҳон уруши даврида Ўзбекистонда ижтимоий-педагогик фаолиятнинг асосини нималар ташкил этди?
5. Ўзбекистонда оммавий мактабгача таълим муассасаларининг ташкил этилиши қайси меъзонларга асосланган?

Адабиётлар:

1. Ўзбек педагогикаси антологияси/ Тузувчи-муаллифлар: К. Ҳошимов, С. Очил. — Т.: Ўқитувчи, 1995
2. Ҳасанбоева. О ва бошқалар. Педагогика тарихи — Т.: Ўқитувчи, 2001
3. Юлдашев Д. Г. Системы повышения квалификации педагогических работников. — Т.: Шарқ, 1996.
4. К. Ҳошимов ва бошқалар. Педагогика тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Ҳошимов К. Кунни узайтирилган гуруҳларда таълим тарбия назарияси ва методикаси. — Т.: Шарқ, 2007.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

2.1. Ўзбек халқ педагогикасининг ижтимоий хусусиятлари

Аждодлар тажрибасини ўрганиш замонавий педагогика фанининг асосий вазифаларидан биридир. Бироқ тарбиянинг миллий хусусиятларига мурожаат қилиш маданий жиҳатдан ўз қобиғига ўралиб қолишга олиб келмаслиги керак. Замонавий педагогика фанининг мақсади миллий хусусиятлар асосида фаннинг замонавий муаммоларини ечишга ёрдам берувчи, унинг ривожига ўз ҳиссасини қўшувчи кучларни топишдан иборат бўлмоғи лозим.

Ҳозирда дунёнинг турли давлатларидаги халқларнинг маданий қарашлари ва ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратсак, маданият соҳасидаги ютуқлар мавжуд муаммоларни ҳал этишда жуда катта ўрин тутаяди. Ўсиб келаётган авлодни ҳаётга тайёрлашнинг кўп асрлик тажрибаси ёрдамида ёшларнинг замонавий бозор иқтисодиёти муносабатларига асосланган демократик жамиятга тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этади.

Қандай қилиб халқнинг ўз миллий қиёфаси, маданий хусусиятларини тикламасдан туриб бугунги куннинг муаммоларини ҳал қилиш мумкин? Шубҳасиз, мозий тажрибасида халқ педагогикасида таълим ва тарбия жараёнларида қўллаш мумкин бўлган кўп нарса бор. Халқ педагогикаси шахса ижтимоий хусусиятларни шакллантириш учун лозим бўлган *педагогик билим, кўникма ва малакалар, таълим-тарбия бериш йўллари, воситаларининг* мажмуаси ҳисобланади.

Миллий педагогика халқнинг таълим-тарбия масаласига оид қарашлар, ғоялар, анъаналари асосида шаклланади. Миллий педагогиканинг тенгсиз қадрияти шуки, у, биринчидан, ўзида асрлар давомида шаклланган педагогик ҳақиқатларга эга,

инкиригидан эса, ҳаётӣй, амалий тавсифга эга. У ўз ифодасини халқ педагогикасининг барча ғоялари амалий тажрибага асосланганлиги, амалиётда синалган ва ёш авлодни тарбиялаш бўйича амалий фаолиятга қаратилганлигида топади.

Халқ педагогикасидаги мавжуд ҳаётӣй (маиший, меҳнат, ахлоқӣй) ва педагогик маълумотлар, кузатувлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, булар муомала жараёнида ҳам катталар, ҳам болалар томонидан бир хил ўзлаштирилади. Халқ педагогикаси тарихий ва ижтимоий тажриба маҳсули бўлиши билан бирга ижтимоий ахлоқ ва ижтимоий мослашув малакаларининг шаклланиши воситаси, омили ҳисобланади.

Халқ педагогикаси жамиятнинг педагогик маданиятидаги энг яхши қирғиларни мужассамлаштирган бўлиб, бу катталарга ҳурмат, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, ахлоқлилик, рост ўйлик ва бошқалар.

Халқ педагогикасининг ижтимоий характери уни кўпгина этномаданий ҳодисалар: дунёқараш, тиббиёт, этика, дин, экология, бошқалар билан ўзаро муносабатида ёрқин намоён бўлиши билан белгилади. Бу муаммолар олимлар томонидан ўрганилмоқда.

Ўзбек халқ педагогикасида шахс дунёни ҳаётӣй ва шахсий тажриба орқали ўзлаштирилади, деган теран фикр мавжуд. Чунки шахс бошқалар билан муомалага кирар экан, уларнинг ўзига ҳос хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек халқ педагогикасида шакл бор: чақалоқ ҳали шахс эмас, у том маънодаги инсон бўладими, йўқми — бу унинг ота-онаси, уни ураб турган муҳит ва бошқа одамлар билан ўзаро муносабатига боғлиқ. Шунинг учун ҳам халқ педагогикасида "тудак фақатгина авлодлар томонидан эришилган, ишлаб чиқилган турли оғ шаклларини ўзлаштирсагина, шахсга айланади", деб таъкидланади. Боланинг туғилиши билан тарбияни бошламаслик халқ ҳаётининг ривож, олдинга интилишига салбий таъсир қилади. Бу ғоя бир қатор халқ ривоятлари, афсоналари, дostonларида ўрин олган. Агар уни замонавий тушуничаларда ифодаласак, ўзбек халқ педагогикасининг асосини болага ғамхўрлик қилиш, унинг соғлиги ҳақида қай урғин ва ҳаётини муҳофаза қилиш, унинг ақлий, ахлоқӣй, эстетик, жисмоний ва меҳнат тарбияси учун катталар томонидан таъсир қилишнинг мажмуаси ташкил қилади.

Ўзбек этнографиясини ўрганиш учун турли хил хужжатларни

гаҳли қилар эканмиз, у мукаммал инсон моделига мос келишини эътироф этишимиз мумкин.

Буюк маърифатпарвар, олимлар, педагоглар ва шоирларнинг асарларини ўрганиш инсон тарбияси ҳақидаги халқ гоёлари уларнинг мазмунига сингдирилганини кўрсатади. Ибн Синонинг “Тадбири манзил” китобининг “Болалар тарбияси ва таълими” бобида оила тарбиясидан, Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида турли халқларнинг анъаналаридан, ал-Фаробийнинг “Катта мусиқа китоби”да халқ мусиқасидан кўп мисоллар мавжуд. Носир Ҳусравнинг “Бахт китоби”да ҳам оддий одамларнинг меҳнатлари улуғланади.

Халқ педагогикасини ўрганиш учун С. Р. Ражабов, А. Исмоилова, И. Обидова, С. Темурова, М. Очилов, А. Отаева, З. Миртурсунов, А. Минаваров каби ўзбек олимлари илмий изланишлар олиб борганлар. Бу муаллифларнинг ишларини бирлаштирган ҳолда ўзбек халқ педагогикасининг қуйидаги йўналишларини ажратишимиз мумкин бўлади:

— боланинг ақлий, ахлоқий, меҳнат, жисмоний ва эстетик тарбиясининг ўзаро алоқаси асосида ҳар томонлама ривожланиши гоёси;

— шахснинг ривожланишида оилавий тарбиянинг етакчи ролини белгилаш;

— халқ педагогикаси усул ва тамойилларининг халқ ижоди намуналарида мужассамлашуви;

— таълим-тарбиянинг педагогик усулларини бирлаштириш;

— халқ педагогикасининг амалий характери;

— халқ педагогикасининг ўсиб келаётган авлодни фуқаролик, оила фаолиятига тайёрлашдаги ижтимоий аҳамияти.

Халқ педагогикаси халқ оғзаки ижоди намуналари: мақол, эртақ, топишмоқ, ашула, достон, ривоятларда ўзининг ифодасини топган. Айнан шуларда халқ асрлар мобайнида ўз ижтимоий тажрибасини умумлаштирган. Улар ҳикматлар шаклида панд, ўғит, насиҳат мазмунига эга бўлиб халқнинг ижтимоий ҳаётга бўлган реал (ҳаётий) қарашларини ифодалайди.

Ўзбек халқ педагогикасининг ўзига хос хусусиятларидан бири халқ оғзаки ижоди матнларида тарбиянинг восита, усулларининг тавсифи берилганлигидадир.

Ҳаётий шароитлар, оилавий анъаналар, тарбия усуллари ва воситалари ўзбек халқи орасида ниҳоятда турли-туман бўлиб, бу ҳақда кўп сонли манбалар далолат беради. Айнан уларда биз

меҳнат жараёнларини, йигит ва қизлар учун мўлжалланган байрамларнинг ўзига хос тавсифларини учрашамиз.

Маъфура, анъана, одат, маросимлар авлоддан-авлодга ўтиб келади. Уларда никоҳ маросими, боланинг тугилиши, меҳмонларни кутиб олиш ва кузатиш, дафн маросими, меҳнат жараёнларини ўтказишнинг муайян қоидалари ва бошқалар мавжуд бўлган. Бу маросимларда болаларнинг доимий иштироки таъминланади. Бу одатлар ёрдамида ўзбекларнинг анъанавий муомала маданияти шаклланади.

Собиқ шўро тузуми даврида миллий анъаналарга, одатларга ҳурматсизлик қилиш охир-оқибат ахлоқий ҳолатларнинг ёмонлашувиغا олиб келди. Сўнгги йилларда инсонларнинг табиат, жамият, динга нисбатан муносабатларида эркинлик пайдо бўлди. Бундай шароитларда одат, маросимлар, муомала маданиятидаги ўзига хосликлар ўсиб келаётган авлоднинг ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялаш тизимида янада муҳим ўрин тута бошлади. Ўзбек халқининг ахлоқий одатларининг мустаҳкамлиги, асосан, оилавий муносабатлар ва оилавий тарбияга алоҳида аҳамият берилиши билан боғлиқ.

Ўзбек халқ педагогикасида севги, оила, болалар ҳақидаги қиринлар кун йиллик тажриба таъсирида шаклланган. Бу таъриқларнинг қонуни ва қонуниятларида педагогик амалиётда сингилган тарбия меъёрлари ва қоидалари ўз аксини топган. Халқ педагогикасида оила инсон ҳаётида энг асосий тарбия омилли сифатида кўрилади. Оила жамият негизидир. У болаларга тарбиянинг таъсир омиллини усуллари, одат ва анъаналарини биллини, дам олин тартибини, болаларнинг меҳнат ва ўқув машғулоқларини беллини, ота-она ва болалар орасидаги ўзаро муносабатларини энг қулай меъёрларини ишлаб чиқиши лозим. Чунки бола ўзини қизиқтирган масалалар бўйича энг аввал ўз ота-онаси билан маслаҳатлашади. Бу ерда оила аъзолари орасидаги муносабатлар амалга ошади ҳамда ота-онанинг тарбиявий наифлари аниқланади.

Оила ва оилавий тарбиянинг у ёки бу хусусиятлари доимо халқ таъриқларида бўлган ва халқ педагогикасида ўз ифодасини топган. Халқ, авваломбор, бахтли оила яратиш учун курашган. Халқ педагогикасида оила “бахт манбаи”, “табиат гузаллиги”, меҳнатсевар жамоа сифатида кўрилади, оилада аёл ва эркек тенг ҳуқуқлилиги таъриқ оғилади, аёллар ҳуқуқи ҳимоя қилинади, эр-хотинларнинг ажралишлари қораланади, оилавий низоларни ниҳоятда таъриқкорлик билан ҳал қилишни маслаҳат берилади.

Халқ педагогикасида оналикка олий ижтимоий қадрият сифатида қаралали, халқ оғзаки ижодида эса она доим улуғланади. Халқ томонидан оиланинг ижтимоий вазифаларини болада ахлоқ, ҳурмат, катталар ва кичиклар билан ҳушмуомала бўлиш, деҳқончилик, чорвачилик, турли касб-ҳунар малакаларини эгаллашда эътироф этилган.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбек халқ педагогикасидаги ижтимоий ғояларга мисоллар келтиринг.
2. Халқ педагогикасидаги мавжуд ҳаётний (маиший, меҳнат, ахлоқий) ва педагогик маълумотлар, кузатувларнинг аҳамияти нимада?
3. Ўзбек халқ педагогикасининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Ўзбек халқ педагогикасида оила ва жамият масалалари қандай ифодаланган?
5. Ўзбек халқ педагогикасида оила тарбияси масаласининг тақдир этилишини изоҳланг.

Адабиётлар:

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001.
2. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. // Баркамол авлод орзуси. — Т.: Шарқ, 1997.
3. Абдулатипов Р. Г. Человек. Нация. Общество. — М.: Политиздат, 1991.
4. Аюпов А. А. ва бошқалар. Мустақиллик мафкураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари / Ўқув-услубий қўлланма. — Т.: Университет, 2001
5. Кадыров Б. Формирование узбекской народной педагогики.—Т.: 1992.
6. Кукушкин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология.—Ростов на-Дону, 2000.
7. Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. — Т.: Ўқитувчи, 1994.
8. Халқ педагогикаси — инсон камолотининг асоси. — Т.: ЎзПФИТИ, 1992.

2.2. Ислом динидаги маънавий-ахлоқий ўғитларнинг ижтимоий мазмуни

Ислом тавҳидлик дини, яъни унинг мазмуни ягона худо — Оллоҳга иймон келтиришдир. Бу диннинг асосчиси Муҳаммад с.а.в. (570—632) мусулмонлар томонидан пайғамбар, яъни Аллоҳнинг элчиси, деб эъзозланади. Ислом динининг муқаддас китоби — Қуръони Каримдир.

Қуръон матни VII асрда ёзилган. Халифа Усмон даврида Қуръон ягона китоб шаклига келтирилган ва унинг бошқа барча матнлари йўқ қилинган. Қуръон 114 сурадан иборат. Оддий мусулмон Қуръоннинг мураккаб сураларини фақатгина тафсирлар орқали тушуниши мумкин. Энг машҳур тафсирлар Ал-Табарий, Замахшарий, Байдовий, Фаҳриддин, ар-Розий, ал-Қуртубийга тегишли. Натижада сунна — Қуръоннинг мазмунини тушунишини бошқариш яратилган. Сунна оила, уруғ, қабила аъзолари орасидаги муносабатларини тартибга келтирган бўлиб, ёзилмаган ахлоқий қоидалар сифатида ҳам қўлланилган. Сунна ҳадис шаклига эга. Ҳадисларни йиғиш, уларни ажратишга кўп олимлар ўз умрларини бағишлаганлар. Исломга мувофиқ Қуръон барча мусулмонлар бўйсунушлари лозим бўлган муқаддас китобдир.

VI асрнинг ўзидаёқ ислом инсоннинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини эълон қилди. Бу эркинликлар инсон ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган эди.

Шариатнинг ҳуқуқий қадриятлари ижтимоий тавсифга эга ва қуйидаги тамойилларга асосланган адолатли жамиятни ифодалайди:

— жамиятнинг барча аъзоларининг ирқи, тили ва диний мансублигидан қатъий назар тенглиги;

— жамият барча аъзоларининг тенг масъулиятга эгаликлари, чунки улар битта манбадан келиб чиққанлиги;

— инсон ҳаёти ва эркинлиги тенглиги;

— оила жамиятнинг асосидир: жамият оилани ўз ҳимоясига олади ва унга ғамхўрлик қилади;

— бошқарувчи ва бошқарилувчиларининг тенглиги;

— ягона Оллоҳ барча нарсанинг эгаси ва у томонидан яратилган неъматлар барча мавжудот ва махлуқотларга унинг ҳадяси. Ҳар бир инсон бу ҳадядан ўз улушини олишга ҳақли;

— халқ ва жамиятга тегишли барча сиёсий, ижтимоий ва бошқа масалалар халқ билан маслаҳатлашиб ҳал қилиниши лозим;

— Ўзининг дунёвий ишлари учун ҳар бир киши жамият олдида, маънавий ҳаётга тегишли ишлари учун эса фақатгина Оллоҳ олдида жавоб беради;

Ҳадисларда ислом динидаги энг муҳим инсоний ҳуқуқлар сифатида қуйидагилар кафолатланади:

— яшаш ҳуқуқи, ўлимдан сўнг эса жаноза ўқилишига (“Агар бирортангиз биродарингизни кафанласангиз, бу ишни ҳурмат ва меҳр билан қилинг”, “Ўликларни уришманг, улар ўтмишларини тугатишди”);

— эркинлик ҳуқуқи, (“сиз қачон одамларни қулга айлантирдигиз. Ахир, улар озод туғилишган эди-ку?”);

— тенглик ҳуқуқи, (“араб бошқалардан, бошқалар эса арабдан устун эмаслар, қора сариқдан, сариқ эса қорадан устун эмас. Устунликка сазовор бўлган инсон устундур”);

бундай инсонпарвар фазилатларни ислом дини таянадиган бешта асосда ҳам кўриш мумкин:

— Иймон — Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад (с.а.в.) унинг расули;

— Салават — мусулмон кунига беш маҳал бажарадиган ибодат — намоз;

— Закот — раҳмдиллик. Берувчи инсоннинг муносабати у бераётган миқдордан муҳимроқдир;

— Рўза, рамазон мусулмонлар учун муқаддас ой, чунки айнан шу ойда Муҳаммад (с.а.в.) пайгамбар бўлганлар;

— Ҳаж — ҳар бир имкони бор мусулмон Маккага ҳаж сафари уюштириши лозим.

Тарбиявий воситага эга бўлган Қуръон оятлари муҳим аҳамиятга эга. Уларда ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабат, болаларни тарбиялаётган ота-она нимага интилиши кераклиги, шунингдек, улар эришмоқчи бўлган мақсадлар аниқ белгилаб қўйилган.

Қуръон мусулмонларнинг ҳаёт мазмуни ва мақсади ҳақидаги қарашларига катта таъсир кўрсатган ва унинг гоёлари мусулмон халқларининг маданиятидан чуқур жой олган бўлиб, халқ педагогикаси манбалари: мақол, ривоят, эртақлар ва бошқаларга ҳар томонлама таъсир кўрсатган.

Ўсиб келаётган авлоднинг тарбияси ва ижтимоий жараёнларга мослашувида билим, унга муносабат масаласи доимий муаммо

ҳисобланади. Бу муаммо замонавий шароитда янада кескин кўриниш касб этмоқда. Бир томондан, иқтисодий ҳаётда рўй бераётган жараёнлар шунга олиб келдики, билимсиз одамлар қатта пул топадиган бўлишди. Уларнинг топганлари билан зиёлиларнинг маошини тенглаштириб бўлмай қолди. Бунинг ҳаммаси ёшларнинг билим олишга қизиқишини пасайишига сабаб бўлмоқда. Уларга билим олиш моддий ва маънавий муваффақият гарови бўлиб туюлмапти. Бошқа томондан эса, бозор муносабатлари ва унга боғлиқ бўлган техниканинг доимий янгилалиши, корхоналар ўртасидаги рақобат, ишсизлик ёшлардан нафақат чуқур билимлар, балки уларнинг доимий янгилалиб туришини ҳам талаб қилади.

Ана шундай шароитда Қуръони карим ёшларни билим олишга даъват этувчи муҳим манба вазифасини бажаради. Маълумки, Қуръонда “илм” сўзи 750 марта учрайди. Агар Қуръон 780000 сўздан иборатлигини инобатга олсак, “илм” сўзи муқаддас китобнинг 1/104 қисмини ташкил қилишини кўришимиз мумкин.

Қуръон инсон билимларини иккига ажратади: диний ва дунёвий. Диний билимлар дунё асосларини, дунё яратилишини билишга қаратилган бўлиб, билимнинг бу тури - инсон етишиши мумкин бўлган энг олий чўққидир.

Қуръонда инсон эга бўлиши мумкин бўлган дунёвий билим ҳақидаги оятларни учратамизки, бунда дунёвий билимларга инсон танасининг уч аъзоси—кўз, қулоқ ва юрак орқали эришиш мумкинлиги таъкидланади..

Билимнинг ҳолатларидан ташқари, Қуръон билим ривожланишининг диалектик, динамик жараёнларини ва инсон томонидан ўзлаштирилишини ҳам қайд этади. Бунинг ҳаммаси мазкур манбада бу ҳолатга алоҳида эътибор берганларидан далолат беради. Шунингдек, билим олишга ингилиш ҳадисларда ҳам ўз ифодасини топган. Исломушунос олим Ф.Роузентал тўлиқ ҳажмда Имом Бухорийнинг “ас-Саҳиҳ” асарини таҳлил қилиб чиққан ва улардаги билим билан боғлиқ қуйидаги ғояларни кўрсатиб ўтган:

- билим талаб қилиш жаннатга йўл очади;
- билим фақатгина ўқиш орқали қўлга киритилади;
- инсон раҳбар бўлишидан олдин билимли бўлиши керак;
- аёлларни ўқитишга рухсат берилган;
- илм ва олимларнинг йўқолиши дунёнинг охирига етганини билдиради.

Бошқа машҳур ҳадисларда ҳам ислом нуқтаи назаридан билим ва фанлар нақадар қадрли эканлигини билдирувчи ғоялар мавжуд:

— тўлин ой қанча юлдузлардан устун бўлса, олимлар мўминлардан шунчалик устундирлар;

— олимлар ўзларидан кейин пул эмас, билим қолдирувчи ворислардир.

Қуръонда ҳар бир шахсни ижтимоийлашуви ҳамда ҳар бир инсоннинг ҳаёт ва меҳнатига муносабати ҳақида ғоялар мавжуд. Исломунослар ислом динининг инсон ҳаёти ва меҳнатга нисбатан муносабати борасида изланишлар олиб борганлар. Уларнинг таъкидлашларича, Қуръон бойликларни қоралайди, бироқ у барча бойликни эмас, балки Худо қисматни, муслмоннинг фарзларини унутишга чорловчи бойликларнигина қоралайди. Агар бойлик дин нуқтаи назаридан ҳалол топилган бўлса ва зақоти берилса, уни ислом қонуний ҳисоблайди. Қуръон ҳаракатсизликни ҳам қоралайди. У ҳам дунёвий, ҳам диний ишлардаги фаол кишиларни ёқлаб чиқади.

Ана шу сабабли тарбиявий тизимда ҳадислардан фойдаланиш ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Чунки уларда пайғамбарнинг ҳаёти ва фаолиятидан турли ҳикоялар, ахлоқий пандлар мавжуд. Ҳадисларда ислом асосларининг шарҳлари берилган бўлиб меҳрибонлик, руҳий поклик, тозалик, ҳалоллик иймон каби тушунчалар кўриб чиқилган.

Ҳадисларнинг педагогик таҳлили ушбу манъбанинг таълим-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги энг муҳим мазмуний йўналишларини аниқлаш имконини беради:

— “ғўзал хулқ соҳиби”. У инсонларнинг бир-бирига ишончини шакллантиради;

— ўз хатоларининг тан олинishi халқнинг буюклигидан далолат беради;

— ўз фикрини билдириш — инсон кучининг ифодасидир. Ўз фикрини билдирмаслик эса шариат ва соғлом фикрлашга нисбатан норозилик аломати;

— ўз фарзини тушуниш ва уни ихтиёрий бажариш инсонда яхши хислатлар пайдо бўлишига олиб келади; инсоннинг ўз Ватани, дўстлари, халқи олдида мажбуриятини бажариши — инсон тарбияланганлигининг кўрсаткичи;

— ҳаётда вақтнинг қадрига етиш инсоннинг ва жамиятнинг ривожланишининг асосий шартидир;

— сабр қилиш бахтсизлик, етишмовчилик, касалликларни енгинга ёрдам берувчи хислатдир. Муваффақиятга эришиш учун ақлдан ташқари сабр ҳам талаб қилинади;

— инсонни фаришта даражасига кўтарувчи — бу хислатдир. Ундан маҳрум бўлган кишида асл севги бўлиши мумкин эмас. Ичкиликбозлик, фаҳш, зино - бунинг ҳаммаси иродасизликдир. Бундай инсонлар атрофдагиларга, ўз халқига зарар келтиради;

— чуқур фикр юритиш — инсоннинг ақлий вояга етганлик аломатидир;

— ким ўз ўтмишини йўқотса — унинг келажаги йўқдир. Қарияларнинг ҳикматларини унутган ёш авлод иймонни ҳам унутади ва шунда ёвузлик яхшилик устидан галаба қозонади.

Савол ва топшириқлар:

2. Ҳадисларда Ислом динидаги энг муҳим инсоний ҳуқуқлар сифатида нималар кафолатланади?

3. Ислом динида инсон эга бўлиши лозим бўлган дунёвий билим ҳақида нималар дейилади?

4. Ислом динидаги шахс ижтимоийлашувига оид қарашларни тўхтап

5. Ҳадисларнинг таълим-тарбиявий аҳамиятини баён этинг.

Адабиётлар:

1. Қуръони Карим. Манбалар таржимаси. тарж. Алоуддин Мансур. — Т., 2004.

2. Ҳадис. 2 жилд. — Т.: 2008.

3. Ҳадис ва ҳаёт. — Т.: Шарқ. 2000—2005.

4. Васильев С. Религия народов мира. — 2002.

5. Ҳаётбахш қудсий ҳадислар ва улардан олинган ҳикмат ва ибрат сабоқлари. — Т.: Тошкент Ислом университети, 2007.

2.3. Миллий менталитет ва унинг ижтимоийлашувда тутган ўрни

Ижтимоий педагогиканинг амалиёти ва назарияси халқнинг этнографик, тарихий, маданий анъаналари ва хусусиятларига боғлиқ бўлиб, инсон, инсоний қадриятлар ҳақидаги диний ва

ахлоқий қарашларга таянади. Инсон цивилизацияси давомида ҳар қандай жамият ўзи мустақил мавжуд бўлишини таъминлай олмайдиган аъзолари: болалар, қариялар, касалларга муносабат мавзуси билан бир неча бор дуч келган. Бундай одамларга муносабат жамиятнинг гоъвий, ижтимоий, иқтисодий, ахлоқий ва миллий хусусиятларига боғлиқ равишда ривожланган ва уларнинг жисмоний йўқ қилинишидан тортиб, жамиятда тўлиқ интеграциялашувларигача бўлган кўринишларда ифодаланган.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши, давлат ва жамият ривожининг ўзига хос йўлини танлаши миллий-маданий, маънавий қадриятларни қайта тиклаш ва ҳаётнинг барча жабҳаларида миллий хусусиятларни инобатга олиш вазифасини қўйди.

Бугун шахс шаклланишига бевосита ва билвосита таъсир қилувчи омилларни алоҳида инобатга олиш керак. Бундай омилларга нафақат моддий, гоъвий ва психологик шароитлар, балки шахснинг шаклланиши рўй берган муҳит ҳам мансубдир. Бу жараёнга турли давлатларда олиб бориладиган миллатлараро муносабатлар ва миллий сиёсат ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу, айниқса, шахсий хислатларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Бундай хислатларга миллий ўз-ўзини англаш, гурур, ифтихор каби тушунчалар киришини эътиборга оладиган бўлсак, шахснинг ахлоқий шаклланиши умуминсоний қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади, деб хулоса қилиш мумкин.

Ўзбек халқи ўзига хос этник муҳитга эгадир. Бундай муҳитда болалар ёшлигидан ўз она (миллий) тилларининг ва унда ўз аксини топган эртаклар, афсоналар, ривоятлар, мақоллар, ашулаларнинг таъсирида бўладилар. Болалар аста-секин миллий анъаналар, урф-одатларнинг аниқ меъёрларига қўникишади. Ўқувчилар миллий тарихни, адабиётни ўрганиш ва она тилларида турли маълумотларни олиш орқали ўсмирлик ёшидаёқ ўз этник ва умуммиллий мансубликларини англай бошлайдилар.

Этномаданий шароитларнинг ижтимоийлашувига таъсири менталитет даражасида нисбатан ёрқин намоён бўлади. “Менталитет” тушунчаси XX аср бошида француз олими Л. Леви-Брюл томонидан фанга киритилган. Менталитет “этнос” (халқ, элат) тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир.

Этнос — бу тарихан бир ҳудудда шаклланган, тил, маданият, руҳиятнинг умумий, нисбатан барқарор хусусиятларига эга

бўлган, шунингдек, бошқа шундай тузилмалардан ўз-ўзини англаши билан ажралиб турувчи инсонлар мажмуасидир. Бирон-бир этносга мансублик туғилишдан оқ бўлмай, ижтимоийлашув, шахснинг муайян маданий соҳадаги шаклланиши, боланинг ахлоқий стереотипларни ўзлаштириши давомида намоён бўлади.

Этноснинг муҳим хусусиятларидан бири этник ўз-ўзини англашнинг мавжудлигидир. Этносни бошқа этнослардан ажратиб турувчи хусусиятлар (тил, қадрият, меъёр, дин, миллий характер, санъат кабилар), асосан, шу этнос аъзоси бўлган кишиларга хос бўлади.

Инсонларнинг ижтимоий-педагогик бирлиги сифатида этнос ҳар бир инсон учун муҳим вазибаларни бажариши мумкин: нисбатан кенг маълумот бериш орқали атроф-муҳит умумхаётий қадриятлар билан таништириш, нафақат ижтимоий, балки жисмонан ўзини соғлом ҳис қилиши учун ҳимоя қилиш. Этник жамият вақт мобайнида нисбатан муқим бўлиб, унинг таркиби барқарордир. Инсон этник мақомга эга ва уни этнослардан ажратиб бўлмайди. Шу хусусиятлар туфайли этнос инсон учун қўллаб-қувватлаш гуруҳи ҳисобланади.

Этноснинг шахсий, фаолият ва ижтимоий даражаларидаги хусусиятлари этнопсихология орқали ифодаланади. Этнопсихология миллий ҳиссиёт ва кайфият, миллий маданият ва манфаат, миллий анъаналарни ўз ичига олади. Сўнгги йилларда этнопсихологияда “миллий характер” тушунчаси кам ишлатилмоқда. Этник гуруҳларнинг психологик хусусиятларини ифодалаш учун эса менталлик ва менталитет тушунчалари қўлланилмоқда.

Менталлик инсоннинг олам, ўзининг бу оламда тутган ўрни ҳақидаги тасаввурлари асосида ётган образлар тизими бўлиб, бирон-бир даврдаги у ёки бу этник гуруҳга хос бўлган дунёқарашдир.

“Менталитет” категорияси ҳозирги вақтда гуманитар фанларда анъаналар ва маданият орқали аниқлаб берилувчи оммавий дунёқарашнинг таркибини ифодалаш учун ишлатилмоқда. Менталитетнинг турли таърифлари мавжуд бўлиб, англамаган даражада жамоа тасаввурлари мажмуасидир. Менталитет муайян табиий-иқлимий ва тарихий-маданий шароитларда шаклланади. (А. В. Мудрик).

Менталитет — бу шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг дунёни муайян образда қабул қилиш, ҳис қилиш ва унда тафаккур юритишини ўз ичига олувчи индивидуал ва жамоа онг даражаси.

Менталитет шу халқнинг узок тарихий ривожланиши натижасида шаклланади ва миллий характер, иқтисодий ва ижтимоий хулқ-атворнинг миллий моделини белгилаб беради.

Менталитет ҳатто бир мафкура бошқасига ўзгарганда ҳам ўзининг асосий хусусиятларини сақлаб қолиши мумкин. Замонавий илмий адабиётларда менталитет бир хил маданиятга тегишли одамларнинг у ёки бошқа масалани англаш ва тушунишда умумийлик мавжудлиги билан аниқланади. Турли халқларнинг менталитлари қуйидаги ижтимоий ҳодисалар билан фарқланади: ижтимоий тузилмага баҳо бериш, ҳуқуқ ва одат ҳақидаги қарашлари, озодликка муносабати, озодликни тушунишлари, меҳнат, мулкчилик, бойликка муносабатлари, замон ва маконни тушунишларини қандай қабул қилишлари.

Менталитет — бу халқ маданиятининг кенг майдондаги квинтэссекциясидир. “Менталитет” категорияси, одатда, ижтимоий — психологик категория сифатида тушунилади. Менталитет тушунчаси таркибининг психологик таҳлили менталитет тушунчасини муайян маданиятда яшовчи одамларнинг интеграл тасвири сифатида тушуниш имконини беради. Бу таҳлил И. Г. Дубров, В. И. Кукушкин, А. С. Памарин, В. С. Барулинлар томонидан ўтказилган. Бошқача қилиб айтганда, менталитет жамиятнинг маънавий-руҳий қиёфаси, жамият дунёқарашининг асосий ўлчови сифатида тушунилади.

Менталитет ижтимоийлашув жараёнида муҳим ўрин тутаети, чунки у ижтимоий ахборот ташувчиси ҳисобланади. Ижтимоий ахборот бу ҳолатда 3 асосий гуруҳга бўлинади:

— ишлаб чиқариш қуроллари ва меҳнатнинг жамоавий натижалари;

— объектив ижтимоий муносабатлар;

— тил ва мулоқот.

Менталитет ижтимоий ахборотнинг ўзига хос қисми сифатида ўзининг узатиш каналларига эга. Улар орасида энг асосийлари табиий муҳит, мумтоз ва бошқа кенг тарқалган матнлар, тил таркиби ва кундалик юмушлар ҳисобланади. Ҳозирги кунда “менталитет” тушунчаси фанда тор ва кенг маънода тушунилади. Кенг маънода менталитет жамият, жамият онгини қабул қилишнинг ўзига хослигини, тушунишнинг умумий ақлий фаолият воситаси (инструментарияси) сифатида, ўзининг табиий ва ижтимоий муҳитини ҳамда ўзлигини муайян тарзда англаш, оламга ўзига хос муносабатда бўлиш имконини беради.

Менталитет (кенг маънода) дунёқараш, жамият онги, шу жамиятнинг умумий ақлий фаолият воситаси сифатида

Жамият онги

Оммавий онг

Ихтисослашган (илмий, маданий, гоъвий, сиёсий)

Оммавий фикр, оммавий кайфият

Онг элементлари: конгнитив, ҳиссий-ақлий, ўзгарувчан

Менталитет (тор маънода) — ижтимоий маълумотнинг нисбатан чуқур ва кам ўзгарадиган қисми бўлиб, миллий характернинг ва дунёни тушунишга асосланган аجدодлар тажрибаси

1-расм. Менталитет ва унинг таркибий қисмлари

Тор маънода эса менталитет ижтимоий маълумотнинг нисбатан чуқур ва кам ўзгарадиган қисми бўлиб, миллий характер ва дунёни тушунишга асосланган аجدодлар тажрибаси сифатида қаралади.

Ижтимоий педагогика, худди педагогика каби, тарбияланувчиларнинг этнопсихологик хусусиятларини инобатга олиши керак. Миллий психологияни билиш тарбия ишининг сифатини оширишнинг самарали йўлларини топишга имкон беради. Этнопсихология педагогика фанига муайян миллий гуруҳлар вакиллари томонидан тарбиявий таъсир чораларини қабул қилишнинг ўзига хосликларини, турли халқларнинг тарихий тажрибасини инобатга олиб тарбиявий тадбирлар мазмунини, у ёки бу миллат вакилларининг тарбиявий чораларга кўникиш хусусиятларини, аниқ этник гуруҳ вакилларида миллий психологиянинг ифодаланишини, турли халқларда тарбиявий таъсир пайтида интизомий муносабатларнинг ифодаланиш хусусиятларини, миллий минтақаларда одамларга нисбатан қўлланилаётган психологик таъсирга боғлиқ равишда тарбия ишининг маҳсулдорлигини, турли миллат вакилларининг муомаласи жараёнида шахслараро муносабатларнинг шаклланиши кабиларни ўрганишга ёрдам беради.

Инсонларнинг миллий психологик хусусиятлари уларнинг фаолиятига қуйидаги шаклларда таъсир кўрсатади:

- фаолиятнинг миллий ўзига хослиги;
- инсон хислатларининг миллий хусусияти;
- миллий ахлоқий муҳитнинг ўзига хослиги.

Миллий психологик хусусиятлар нафақат инсон руҳиятига таъсир кўрсатади, балки бу жараёнга муайян тузилиш ва мазмун ҳам беради.

Психологияда ижтимоий онг ҳодисаси сифатида тўртта соҳани ажратиш мумкин:

Мотивацион соҳа миллий умумийликнинг сабаблари ва гоёларининг ўзига хослигини тавсифлайди.

Интеллектуал билиш соҳаси эса миллат тафаккури билан боғлиқ дунёқарашнинг ўзига хослигини характерлайди. Бу жиҳат улардаги ақлий ҳислатлар билан ифодаланади.

Коммуникатив хулқ-атвор соҳаси эса ҳар бир халқнинг ўрнатилиб бўлинган ўзаро муносабатларининг меъёрлари, ўз ахлоқ стереотиплари, ўз раҳбарлик шакллари мавжудлигидан далолат беради.

Халқда шундай гипотеза мавжудки, унга асосан ҳар бир халқ нерв тизими ва ақлининг тугма хусусиятларининг фаолият юришидаги ўз хусусиятларига эга. Бу эса миллий характернинг **эмоционал-иродавий** соҳаларининг ўзига хослигини келтириб чиқаради.

Миллий психологик хусусиятлар кўникма ва стереотиплар механизмлари орқали намоён бўлади. Кўрсатмалар инсоннинг муайян шаклда у ёки бу ҳодисани қабул қилишидир, яъни кўрсатма муайян фаолият юритишга тайёрлик, бирор-бир миллий жамоа вакили ўз этник шароитларидан келиб чиқиб миллий менталитети, шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида миллий ахлоқий меъёрлар ва қадриятлар, шахсий ва ижтимоий ривожланиш йўналишларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш, атроф-муҳитдаги одамларга баҳо бериш, ўз миллати нуқтаи назарига мос келмайдиган гоёларни қоралаш вазифасини бажаради.

Ижтимоий ва педагогик амалиёт ҳамда бир қатор тадқиқотлар инсоннинг миллий мажбуриятини шакллантирувчи асосий ижтимоий институт сифатида оилани эътироф этади. Оила:

— миллий ахлоқий меъёрларни ўзлаштириш, миллий маданий муҳитга ва унинг қадриятларига кўникишнинг энг бевосита ва абадий манбаси ҳисобланади;

— миллат психологияси жиҳатларининг тақлид йўли орқали алоҳида шахслар онги ва руҳий оламига киришини таъминлайди;

— миллий қадриятларга амал қилади ва уларни асраб авайлайди;

— ўзининг миллий тарбиявий аҳамиятини инсон ҳаёти давомида сақлаб қолади;

— миллий урф-одатлар ва анъаналарнинг асосий ташувчиси ҳисобланади.

Оиланинг барча санаб ўтилган хусусиятлари ўзбек оиласида ўзининг ёрқин ифодасини топади.

Ўзбек халқи шахсий хислатларида ифодаланган миллий хусусиятлари оилада миллий ва диний қадриятлар асосида шаклланган ва авлоддан-авлодга ўтиб таълим-тарбия, одат, маросимлар, қоидалар шаклида мустақкамланган. Бундай қадриятларга, аввало, ўз юртининг ўтмишига ҳурмат, миллий анъаналарга содиқлик ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш киради. Миллий хусусиятларнинг шаклланишига меҳнат фаолиятининг характери ва йўналтирилганлиги, ижтимоий жараёнларда қатнашиш ва маданий таълим даражалари таъсир қилади.

Миллий хислатлар шаклланишининг асоси миллий, тарихий, маданий, диний ва ахлоқий қадриятлар ҳисобланади. Уларнинг шаклланиши, сақланиши ва авлоддан-авлодларга узатилиш воситаси миллий одат ва анъаналар ҳисобланади.

Ахлоқий қадриятлар асосида ўзбек оиласида ростгўйлик, вазминлик каби хислатлар шаклланади. Ўзбек оиласининг педагогик ва психологик хусусиятлари алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки улар ҳаёт тарзи, маънавий ахлоқий муҳит, тарбиявий тамойилларни белгилаб беради. Буларга миллий қадриятларга содиқлик, диний анъаналар ва маросимларга ҳурмат, болаларни яхши ва хайрли амалларни қилишга ундаш, ўз сўзида туриш, катталарнинг ёшларга намуна бўлиши, сабр-тоқатли бўлиш, ёш хусусиятларининг инobatга олинishi, муносабатларнинг ҳамкорлик ва ўзаро ҳурмат тамойиллари асосида қурилиши кабилар киради.

Бир қатор тадқиқотлар ва шахсий кузатувлар асосида биз тарбиявий таъсирларнинг натижалари ўзбек миллатининг ўзига хос хусусиятларига таъсир кўрсатади, деган ҳулосага келдик ва уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлдик:

1. Характерологик: ишонувчанлик, ҳиссиётлилиқ, содиқлик, сабрлилиқ, болаларни севиш.

2. Ахлоқий: тарбияланганлик, ростгўйлик, меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, инсонийлик, инсофлилиқ, гамхўрлик, сахийлик, ватанпарварлик.

Анъаналар, қайсидир маънода, иқтисодий ва маънавий борлиқнинг таркибий унсури сифатида бизнинг ҳаётимизни келажак билан боғлайди. Ҳар бир ривожланиш босқичида анъаналарнинг мазмуни ва аҳамияти аниқ ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар ва вазифалар билан белгиланади.

Халқда фақатгина инсонларни ташқи ва ички ҳолатда бирлаштирувчи шу қадриятлар қадрланади. Анъаналар қанчалик қадимий бўлса, шунчалик ишонч билан уларнинг аҳамияти ва жамият институтлари томонидан қабул қилинишига эътибор қаратиш мумкин.

Анъаналар ўз ифодаларини намоён қилиш бўйича ниҳоятда миллийлик хусусиятига эгадирлар, бироқ тарихий ривожланиш мобайнида улар бошқа халқлар томонидан ҳам бойитилиши ҳамда шу пайтнинг ўзидаёқ умумхалқ, халқаро қиёфага эга бўлиши мумкин.

Анъана ва одатларга икки ўзаро боғлиқ ижтимоий вазифа хосдир: а) шу жамиятда ўрнатилган муносабатларни барқарорлаштириш воситалари; б) бу муносабатларни янги авлод ҳаётига тадбиқ қилиш. Бу вазифалар турли йўللار билан амалга оширилади: агар урф-одатлар бу ҳаётда қандай ҳаракат қилиш лозимлигини аниқ белгилаб қўйган бўлса, у ҳолда анъаналар, юриш-туришнинг умумий меъёрлари ёки тамойилларини илгари сурадилар.

Ҳозирги кунда ўзбек халқининг менталитети миллий истиқлол гоёсига асосланади. Президент И. А. Каримов таъкидлаб ўтганларидек, қўйидагилар миллий менталитетнинг асосий тушунчалари ҳисобланади:

- Ватанга муҳаббат;
- она тилига муҳаббат;
- миллий ахлоқий, маданий, маънавий қадриятлар;
- оила;
- маҳалла;
- ислом дини;
- таълим ва маърифатнинг ўрни;
- умуминсоний қадриятларга таяниш.

Ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари маиший, ижтимоий, санъат соҳасининг зарурий таркибий қисми бўлиш билан бирга, анъана ва одатлар одамларнинг ҳар бир даврдаги қўп асрли қарашларини мужассамлаштирадилар. Аксарият ҳолларда анъаналарнинг келиб чиқиши муҳим тарихий ҳодисаларга бориб тақалади.

Савол ва топшириқлар:

1. Шахс шаклланишига бевосита ва билвосита таъсир қилувчи омилларни санаб беринг.
2. “Менталитет” тушунчасини изоҳланг.
3. Менталитетнинг таркибий қисмларини санаб чиқинг.
4. “Инсонларнинг миллий психологик хусусияти” деганда нимани тушунасиз?
5. “Анъана” тушунчасига таъриф беринг ва моҳиятини очиб беринг.

Адабиётлар:

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001.
2. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. // Баркамол авлод орзуси. — Т.: Шарк, 1997.
3. Абдулатипов Р. Г. Человек. Нация. Общество. — М.: Политиздат, 1991.
4. Аюпов А. А. ва бошқалар. Мустақиллик мафкураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари / Ўқув-услубий қўлланма. — Т.: Университет, 2001
5. Измайллов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Педагогика, 1991.—256 с.
6. Кадыров Б. Формирование узбекской народной педагогики.—Т., 1992.
7. Кукушкин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология. — Ростов-на-Дону, 2000.
8. Муминов Р. Этнопедагогика и современная узбекская школа. — М., 1993.
9. Куронов М. Оталар китоби. — Т.: Ўзбекистон, 2006 .

2.4. Маҳалла — ижтимоийлашувнинг анъанавий омили сифатида

Ўзбек менталитетининг муҳим хусусиятларидан бири махсус ижтимоий тузилма маҳалланинг мавжудлигидир. Тошкент шаҳрида XIX асрдан бошлаб маҳаллалар мавжуд. Уларнинг

ташқил топиши ва фаолият юритиши, бир томондан, миллий-психологик хусусиятларга, бошқа томондан эса аҳолига ёшлигиданоқ ижтимоий муносабатларга жалб бўлишларига имкон яратиш билан боғлиқдир. Бошқача айтганда, маҳалла микроцизм бўлиб, унда ахлоқий тамойил ва қоидаларга амал қилиш, маросим ва жамоат фаолиятининг бошқа турларида иштирок этиш орқали шахснинг янада каттароқ ҳамжамиятда ижтимоийлашуви усуллари шаклланади.

Маҳалланинг демократиялашув, ижтимоийлашув, инсонийлашув ва мукаммаллашув жараёнларига фаол таъсир қила олишини Президент И. А. Каримов қуйидагича таъкидлаб ўтган: “Маҳалла — бизнинг жамият ҳаётида инсоний тарбия ва келишувнинг ўзгармас манбаси. Тарихнинг гувоҳлик беришича, бизнинг давлат дарёлар бўйида пайдо бўлган. Табиат катаклизмлари, ташқи ҳайвонларни биргаликда енгиш, қийин кунларда қўллаб-қувватлаш бизнинг аجدодларимизни жамоа бўлиб яшашга ўргатган.

Меҳрибонлик, раҳмдиллик каби инсоний ҳислатлар айнан маҳаллада шаклланади. Бу маънода маҳаллани ўз-ўзини бошқариш мактаби, керак бўлса, демократия мактаби деса бўлади”.

Ижтимоийлашув нафақат шахснинг жамиятда қулайликларга эга бўлишини, балки шахснинг муайян ахлоқий ва этник қоидаларни эгаллашини ҳам назарда тутади. Шу борада маҳалла ижтимоийлашувининг муҳим механизми ҳисобланади. Чунки унда:

— ҳар бир инсон амал қилиши керак бўлган муайян ахлоқий қонунлар ишлаб туради;

— муомала бир қатор ахлоқий тамойилларга асосланади;

— ҳокимиятга ишонч ва хизмат, шахсий намуна кучи, катгаларга ҳурмат, болаларга ғамхўрлик;

— ахлоқ ва жамоатчилик тарбияси амалий фаолиятга киритиш орқали амалга оширилади;

— оммавий онг қадриятлари маҳалладан оилага ва шахсга узатилади;

— алоҳида шахс ҳаётининг асосий босқичлари жамоанинг барча аъзолари томонидан кузатувда бўлади.

Алоҳида тарихий даврларда анъанавий ҳаётий меъёрларнинг бузилишига уринишлар амалга оширилганлигига қарамай, маҳалла бунга қаршилик кўрсатди ва анъана, одатларнинг сақланиб қолишига ёрдам берди.

Маҳалланинг ижтимоий ўрни уни доимо жиддий ижтимоий ушаринларга ўз муносабатини билдирганида ва олий инсоний қимда ахлоқий тамойилларга таянишида намоён бўлади. Масалан, XX асрнинг 20 — 30 йилларида маҳаллада аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга қўшилиши, саводсизликни бартараф этиш, аҳолининг маданий дунёқарабини кенгайтириш қўллаб-қувватланган.

II Жаҳон уруши йиллари (1941 — 1945 йиллар) маҳалла аҳолисининг Россия, Украина, Белорусиядан эвакуация қилинганларни қабул қилганликлари ҳаммага маълум. Маҳаллий аҳоли вакиллари кўчиб келганларга ўз уйларининг бир қисмини беришган, моддий ёрдам кўрсатишган. Маҳалла жамоалари ниҳоятда юқори ахлоқий ва ижтимоий салоҳиятга эга бўлиб, улар одамларда яхши ниятлилик, ўзаро ҳурмат, ўзаро тушуниш каби ҳислатларни тарбиялашади.

Маҳалла анъаналарни сақлаб қолиш ва уларни ёшларга етказиш, жамиятни демократиялаштиришнинг илк даврларида миллий қадриятларнинг тикланишига катта ёрдам берган. Янги шароитларда маҳалла ўз-ўзини бошқариш органи сифатида янги мазмун ва аҳамиятга эга бўлди. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан ҳам алоҳида таъкидланган.

Маҳалла мактабларида таҳсил олаётган юқори синф ўқувчиларининг ижтимоий ва маънавий қиёфалари ҳам анча ўзгариб қолди. Уларнинг аксарияти муассаса, мактабларда ташкилий иш тажрибасига эгалар. Оқсоқолларнинг аксарият қисми саводхон, уларнинг баъзилари илмий даражага эгадирлар. Маҳалла инсонларнинг ахлоқий бирлашуви маркази бўлишни давом эттирмоқда. Бу, авваламбор, маҳалла қўмиталари фаолиятларининг асосий йўналишларидан бири — ижтимоий меҳнатни, шу жумладан, ободонлаштириш бўйича ишларни ташкил қилишда намоён бўлади. Бундай ишларнинг асосий турлари: ариқларни тозалаш, дарахтларни кесиш, ахлатни чиқариш каби ҳашарлардир. Бундай тадбирлар, асосан, Наврўз, Рамазон, Қурбон ҳайитлари, Мустақиллик кунлари олдидан ўтказилади. Ҳашар йўли билан уйлар, клублар, ошхона, масжидлар бунёд этилмоқда.

Энг муҳим анъаналардан бири меҳр-мурувват кўрсатиш бўлиб, у қуйидаги кўриниши намоён бўлади:

— жамоанинг ғамхўрлиги, қўшниларнинг касал, кекса ва кам таъминланганларга ёрдам кўрсатиши;

— ўзига тўқ кишиларларнинг кам таъминланган қариндошларига ва қўшниларига моддий ёрдам бериши;

— оқсоқол ва маҳалла қўмитаси томонидан боқувчисини йўқотган ва қарияларга ёрдам кўрсатиши ва бошқалар.

Жамоада ёрдам кўрсатиш анъанаси ҳозир янги шаклларига эга бўлди ва ҳокимиятлар ҳамда маҳалла қўмиталарининг асосий вазифасига айланди. Республика Президентининг (1994 йил 23 август) “Аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоясини кучайтириш чора-тадбирлари” ҳақидаги фармони билан аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг янги тури жорий қилинди: кам таъминланган оилаларга ҳар ой кўрсатиладиган моддий ёрдам.

Бу ёрдамнинг янгилigi шундаки, оилалар тақсимотини маҳалланинг ўзи ҳал қилади. Ана шу мақсадда 1999 йилнинг январ ойида Ўзбекистон Президентининг ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг аҳолининг ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлаш” тўғрисидаги фармони эълон қилинди ҳамда 2002 йилнинг январиди эса “Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашининг 2002 — 2003 йилларда мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори талаблари амалиётга кенг жорий этилди.

Ҳозирги кунда маҳалла жамиятда этномаданий қадриятларни тиклаш жараёнида муҳим роль ўйнамоқда. Никоҳ, жаноза, ақиқа тўйи, суннат тўйи каби маросимлар ўтказилмоқда.

Бозор муносабатларини шакллантиришнинг мураккаб ҳолатида маҳалланинг ижтимоийлаштириш роли ошиб кетди. Бу, авваламбор, оила қадриятларини сақлаб қолишда намоён бўлди. Низоли ҳолатлар пайдо бўлганда маҳалла оқсоқоллари оила вакиллари билан суҳбат ўтказди ва, одатда, вазиятга ойдинлик киритади. Бундан ташқари, маҳалла ишсизларни ишга жойлаштиришларига, милиция ходимларига эса жамоат тартибини сақлашда ёрдам беради, хизматга чақирилганлар билан тушунтириш ишлари олиб боради.

Аввалгидай, жамоа ўсиб келаётган авлодни тарбиялашда муҳим ўрин тутмоқда. Ҳозирда маҳалла мактабгача таълим муассасалари ва мактаблар билан яқин ҳамкорлик олиб бориб, уларга биноларни таъмирлашда, тарбиявий тадбирларни

уюштириш ишларида ёрдам кўрсатади. Маҳалла қўмитаси мажлисларида мактаб интизомининг жиддий бузилишлари ҳам кўриб чиқилади. Ёшларга таъсир кўрсатишнинг бу расмий гармоқларидан ташқари, жамоани назорат қилишнинг анъанавий усули ҳам сақланиб қолган. Ҳар қандай маҳаллада бой ҳаётий тажрибага эга одамлар мавжуд. Уларнинг асосий вазифаси аҳолининг анъанавий ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилишларини, болаларнинг кўчадаги юриш-туришини назорат қилишдир. Улар ҳар қандай одамга танбеҳ беришлари мумкин, бироқ бу ишни доимо уларнинг ҳурматини сақлаган ҳолда амалга оширадилар. Ота-оналарнинг бундай муносабатни қадрлаши таҳсинга сазовор. Шунинг учун “маҳалла — сенинг ҳам отанг, ҳам онанг” деган мақол мавжуд. Бошқа соҳаларда намоён бўладиган миллий тикланиш, халқнинг миллий ўзлигини англаш жараёнини фаоллаштириш орқали амалга оширилади. Собиқ Совет иттифоқи даврида бу каби анъаналар тўлиқ йўқолиб кетмаган, балки айрим оилаларда ўзига хос тарзда сақланиб қолган ва ёшларга берилган. Бу, айниқса, ҳаётнинг анъанавий турмуш тарзини сақлаб келаётган эски шаҳар маҳаллаларида яшовчилар орасида яққол намоён бўлган. Маҳалла фуқароларининг юқори саводхонлик ва маданий даражаси (ёш ва ўрта авлод, ўрта ёки олий маълумотга эга) бадиий ижоднинг кенг ривожланиши, маросимлар ўтказишда маънавий ўз-ўзини ифодалашнинг кенг имкониятларини кўзда туттади.

Шуни таъкидлаш жоизки, этник анъаналар ва маросимларнинг тикланишида, аввало, оиладаги катта авлод, шунингдек, оммавий ахборот воситалари, айниқса, телевидение катта ўрин туттади.

Ҳозирги кунда маҳалланинг аҳамияти ошиб бормоқда. Бироқ ёшлар тарбиясида муаммолар кам эмас. Бозор иқтисодиёти шароитида ёшларнинг ахлоқий тарбиясига тўсқинлик қиладиган бир қанча ҳолатлар ҳам юзага келмоқда. Ёшларнинг савдо-сотик қилишга ва бошқа тижорат ишларига шўнғиб кетиши уларнинг ўқишга ва билим олишга бўлган интилишларига, ижтимоий муносабатларга киришишларига салбий таъсир кўрсатмоқда. Батъи ҳолларда муаллимлар ўқувчиларни тўлиқ тарбиялаш имкониятидан маҳрумдирлар Бунинг сабаби, уларнинг бошқа фаолият билан ҳам шуғулланишларидадир.

Жамиятни демократиялаштиришнинг мазкур босқичида ёшлар фаолият турини танлашда кенг имкониятларга эга

бўлишди. Бироқ улар бу имкониятлардан тўлиқ фойдалана олмаяптилар. Сўнгги йилларда ёшлар орасида сиёсий-тарбиявий ишларни олиб бориш сусайиб бормоқда. Диннинг таъсири кучайди, натижада ёшлар мафкуравий соҳада нотўғри, экстремистик йўналишларга кириб қолдилар. Маҳалла тарбиясининг анъанавий усулларида фойдаланиб ёш авлод билан янада фаол иш олиб бориш, уларда ҳозирги жамият талабларига мувофиқ келадиган дунёқараш ва ахлоқий тамойилларни ҳосил қилиш керак.

Маҳалла азалдан нафақат ўсиб келаётган авлоднинг тарбиячиси вазифасини бажарган, балки уларда ижтимоий фикрни шакллантирган ҳам. Қўшнилари ўртасидаги барча низоли ҳолатлар, шунингдек, оилавий жанжаллар маҳалла қўмиталари фаоллари томонидан муҳокама қилинади. Булар орасида кўпинча қайнона-келин, ёш келин-куёвлар орасидаги жанжаллар кўп учрайди. Бунақа ҳолатларда хотин-қизлар қўмитаси суҳбат ўтказди. Агар икки томонни яраштириб бўлмаса, бу ҳолат билан маҳалла қўмитаси шуғулланади. Одатда, ўша жойнинг ўзида муаммо ҳал қилинади. Шунинг учун ажралишлар сони кўп эмас. Сўнгги пайтларда уй ишлари билан банд аёллар ва ёш оилалар билан ишлаш фаоллашди, уларни касб-ҳунарларга ўргатиш ишлари олиб борилаётган. Ҳарбий қўмиталар муддатли ҳарбий хизматга йигитларни танлаб олиш жараёнида ҳам маҳаллаларнинг фаол ёрдамига таянишади.

1999 йилнинг 14 апрелида Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳақида”ги Қонуни янги таҳрирда қабул қилинди. Унда яна бир марта фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариши асосида тарихий тараққиёт хусусиятлари, миллий ва маънавий қадриятлар, маҳаллий одат ва анъаналар ётиши таъкидланди. Бундан ташқари, ушбу қонунда маҳалланинг вазифалари аниқ қилиб белгилаб қўйилган. Юқорида санаб ўтилган вазифалардан ташқари, маҳаллага янги вазифалар: тижорат ва маиший хизмат кўрсатишни, ҳудуднинг тозалик ҳолатини, аҳолидан солиқларни ўз вақтида топширилишини назорат қилиш ҳам белгиланган. Давлат маҳаллага аввал маҳаллий кенгашлар бажарган вазифаларни юкламоқда. Бу эса маҳалла қўмиталари давлат тузилмаларига айланаётганлигидан далолат беради.

Маҳалланинг ижтимоий ҳаётида сўнгги ўн йилларда катта ўзгаришларни бошдан кечирган қўшничилик муносабатлари

муҳим ўрин тутмоқда. Оилавий муҳитнинг индивидуаллашув жараёни жадал суръатлар билан шаклланмоқда. Шу билан бирга, яқин қўшничилик муносабатлари ўзбек оиласининг қадриятларидан бири бўлиб қолаверади. Бу, авваломбор, ҳўжалик ишларида, болалар тарбиясида, моддий қийинчиликлар юн берган вазиятларда ёрдам кўрсатишда ўз аксини топмоқда. Бунинг асосида эса маънавий яқинлик пайдо бўлади: кундалик ахборот алмашинуви, маҳалладаги муаммолари муҳокамаси, биргаликда ҳордиқ чиқариш ва ҳоказо. Шу тарзда маҳалладаги энг кичик гуруҳлардан бири — қўшничилик гуруҳи пайдо бўлади.

Мана шу гуруҳ билан бир қаторда қариндошлик алоқалари ҳам мавжуд. Қариндошлик муносабатлари ўзбекларнинг оилавий қадриятлари тизимида ҳали ҳам биринчи ўринда туради.

Ўзбекларнинг ижтимоий ҳаётидаги муҳим ҳодисалардан бири эркаклар бирлашмалари гап, гаштак, зиёфат бўлиб, уларнинг мақсади бўш вақтни мазмунли ўтказишдир. Ҳар бир ёш гуруҳи унинг ўзаро муносабат шаклини тузишга ҳаракат қилган.

Қадимда Тошкентда тўқма ва гап оммавий тусга эга бўлган. Улар ҳосил йиғим-терими яқунланган кузги-қишки даврда ўтказилган.

Тўқмада эркаклар ҳар куни бир-бирларининг уйида тўпланишган ва ҳар ким қўлидан келганини олиб келган. Бунинг ҳаммаси “умумий қозон”га солинган. Ўзлари таом тайёрлаганлар, ўзлари уй йиғиштирганлар, намоз ўқиганлар, ўзаро фикр алмашганлар, турли мавзуларда суҳбатлашганлар.

Тўқмадан фарқли ўлароқ, гап ҳафтада бир марта, одатда, жума кунлари иштирокчилардан бирининг уйида ўтказилган. Ҳар бир гапда сайланган раҳбар ва иштирок этиш қоидалари мавжуд бўлган. Қоидабузарлар гапдан четлаштирилган. Зиёфат харажатларини мезбон кўтарган.

XX асрнинг 30-йилларида намоз ўқиган ва диний адабиётларни мутолаа қилган одамларни қамаш бошланганлиги сабабли гапларда тўпланиш хавfli бўлиб қолган. Иккинчи жаҳон уруши йилларидаги моддий қийинчиликлар ҳам гаплар ўтказилмаслигига ўз таъсирини кўрсатган. Фақатгина XX асрнинг 50 — 60 йилларига келиб гаплар аста-секин тиклана бошлади. Бироқ бу гаплар илгаригиларидан бироз фарқ қилар эди. Аввало, энди аёллар орасида ҳам гап ташкиллаштирила бошлади. Ҳозирда эркакларникидан кўра аёлларнинг гаплари кўпроқ тарқалган. Оилавий гаплар, авваламбор, синфдошлар, курсдошлар орасидаги

гаплар, шунингдек, касбий гаплар ҳам оммавийлашиб бормоқда.

Гапларнинг ижобий хусусиятлари билан биргаликда уларда салбий жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиб, булар исрофгарчилик ва ичкилик бозлик билан боғлиқ. Бундан ташқари, китоблар мутолааси ҳамда мазмунли суҳбатлар тан олинмай қолган ҳолатлар ҳам қузатилмоқда.

Аввалгиларидан фарқли равишда ҳозирги гаплар йил давомида ўтказилади. Тўй пайтида гап иштирокчилари тўй эгасига ёрдам кўрсатишади. Улар улфатларини қийин кунларда қўллаб-қувватлашади. Ҳар бир гапнинг ўзига хос дараги, номи ва шуҳрати бор. Инсонни, айниқса, ёшларни қайси гапга аъзо бўлганидан у қанақа тарбия олганини аниқласа бўлади.

Аёллар орасидаги гаплар XX асрнинг 60 — 70 йилларида кенг ривожлана бошлади. Бу маҳалладаги қўшнилари билан бирлашмаси бўлиб, бунда иштирокчининг ёши инобатга олинган бўлиб, ҳар бир маҳаллада ўрта ёшли ва ёш аёллар (асосан, келинлар) бирлашмалари мавжуд бўлган.

Яқин қариндошлар орасидаги гаплар ҳам кенг тарқала бошлади. Одатда, бунда ёши энг улуғ иштирокчи раҳбар бўлади. Бундай гапларга аёллар фарзандларини ҳам олиб келишлари мумкин.

Сўнгги вақтларда оилавий гаплар пайдо бўлди. Уларда эркаклар ўз хотинлари билан биргаликда иштирок этишади. Бу гаплар синфдошлар ёки курсдошларнинг гаплари сифатида бошланиб, кейинчалик уйланган йигитлар гапга оилавий кела бошлайдилар. Бу гаплар умумий қоидалар асосида мавжуд бўлиб, бирмунча кам учрайди.

Ўрта ва катта авлод аёллари ўртасида тўпланишнинг бошқа шакллари ҳам мавжуд бўлиб, булар мушкулкушод ва мавлуд. Ушбу диний маросимлар сўнгги йилларда Тошкент маҳаллаларида очиқ-ойдин ўтказилмоқда. Мавлуд ёки мушкулкушодга тўпланган аёллар диний маросимларда иштирок этиш, балки бирга мулоқотга киришиш имкониятига ҳам эга бўладилар.

Маҳалла ҳозирда замонавий жамият ҳаётининг ижтимоий тизимида ўз ўрнини топган. Миллий ва этник анъаналарни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон сиёсати бу анъанавий институтнинг янада самарали фаолият юритишига янги заминлар яратди.

Савол ва топшириқлар:

1. Маҳалланинг демократиялашув, ижтимоийлашув, инсонийлашув ва мукаммаллашув жараёнларига таъсирини баён этинг.

2. 1999 йилнинг 14 апрелидаги Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ҳақида”ги Қонуни тўғрисида нималарни биласиз?

3. Қадимда Тошкентда тўқма ва гаплар қандай ташкил этилган?

4. Аёллар орасидаги гаплар қачондан бошлаб пайдо бўлган?

5. Ҳозирги кунда маҳалланинг жамиятни демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришдаги ролини изоҳлаб беринг.

Адабиётлар:

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001.

2. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. // Баркамол авлод орзуси. — Т.: Шарқ, 1997.

3. Маҳаллада диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия ишларини ташкил этиш. — Т.: Ўзбекистон, 2006.

4. Ҳожиаҳмедов А. Маҳалла одоби. — Т.: Шарқ, 2001.

5. Жамилов Ш. Маҳалла янгилиниш йўлида. — Т.: Меҳнат, 1995.

6. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.

2.5. Ўзбекистонда замонавий босқичда ижтимоий педагогика ривожланишининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий асослари

Ижтимоий педагогикани ва ижтимоий-педагогик фаолият ривожининг методологик асослари. Ижтимоий педагогика ва ижтимоий-педагогик фаолият ривожининг методологик асослари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Бозор муносабатларини шакллантириш ва жамиятни демократиялаштириш шароитида давлатнинг кучли ижтимоий

сиёсати. Бу сиёсатнинг асосий йўналишлари И. А. Каримов асарларида ва давлат дастурий ҳужжатларида кўрсатилган.

2. Аҳолининг энг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилиш чоралари тўғрисидаги ҳукумат фармойишлари, қонун, фармонларни ҳаётга татбиқ этиш.

3. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-педагогик концепцияси.

Ижтимоий муаммоларга ниҳоятда катта эътибор қаратилишининг сабаби миллий давлатчиликни шакллантириш жараёнидир. Бу даврда, айниқса, ижтимоий муаммолар ниҳоятда кескинлашади. Ижтимоий қарама-қаршиликларнинг юзага келиши эса миллий ҳавфсизликка таҳдид қилувчи омил бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун вақтида тегишли чоралар қабул қилиш ниҳоятда муҳим ва масъулиятли вазифадир.

Иқтисоднинг либераллашуви турли ижтимоий қийинчиликларни: илмсизлар сонининг кўпайиши, турли тенгсизликларнинг пайдо бўлиши, ҳаёт тарзининг бузилиши каби оқибатларни келтириб чиқарди. Шунинг учун Ўзбекистон тараққиётининг ўз йўли, асосланадиган етакчи тамойилларидан бири кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш ҳисобланади. Бу сиёсатнинг мақсади қуйидагилардан иборат:

1. Бозор ислоҳотларининг ҳамма босқичларида аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш.

2. Аҳолининг турли қатламларини пайдо қилмаслик орқали ижтимоий келишувни таъминлаш.

Мустақиллик йилларида кўрсатилган мақсадларга мувофиқ аҳоли ижтимоий ҳимоясининг янги меҳанизми шаклланган бўлиб, у қуйидагиларда намоён бўлади:

— ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш;

— давлат маблағларидан ташқари, меҳнат жамоалари, ижтимоий ва меҳрибонлик фонд ва ташкилотларининг маблағларини йўналтириш;

— аҳоли даромадларининг юқори табақалашувига йўл қўймаслик;

— камбағалликка қарши курашиш, ногирон, етим ва қарияларни қўллаб-қувватлашни кучайтириш.

Мустақиллик йилларида, миллий менталитет ва ҳаёт тарзининг хусусиятларини инобатга олиб, энг кам таъминланган оилаларни аниқлаш ва уларга маҳалла қўмиталари орқали ёрдам кўрсатиш каби ижтимоий қўллаб-қувватлаш шакли тарқалмоқда.

Бундай ёндашув бизнинг халқимизда кўп асрли илдизларга эга бўлиб, унинг амалий аҳамияти маблағларнинг ҳаётда аниқ тарқатилишини таъминлайди.

Республикада олиб борилаётган ижтимоий сиёсатнинг ҳуқуқий асоси сифатида қуйидаги йўналишларга оид ҳужжатлар хизмат қилмоқда:

1. Хайрияга — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 4 мартдаги “Соғлом авлод учун халқаро ноҳукумат хайрия фондининг фаолиятини таъминлаш чоралари тўғрисида”ги Фармони. Унда фонднинг қуйидаги асосий вазифалари белгиланган:

- маблағларни “Соғлом авлод” давлат дастурига қаратиш;
- оила ва жамиятда соғлом ҳаёт тарзини тарғиб қилиш;
- хориж ва миллий ҳомийларнинг хайрия ёрдами восита ва маблағларини жалб қилиш;
- кўп фарзандли оилалар, ногирон болалар, болалар уйлари тарбияланувчиларига инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш.

2. Меҳр-мурувватга оид Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 27 январдаги “Меҳр-мурувват тўғрисида”ги Фармойиши. Унинг асосий мақсади жамиятда дўстлик, бағрикенглик, халқлараро фуқаролар тотувлиги, айниқса, ёшларнинг яхши ахлоқий ҳислатларини ривожлантиришдир.

3. Соғлом авлод тарбиясига оид Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар соғлигини сақлаш тўғрисида”ги Қонуни ҳамда аҳолининг малакали тиббий ёрдам ва ижтимоий ҳимоя олишдаги конституциявий ҳуқуқларни амалга ошириши, соғлиқни сақлаш тизимини мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотларга мослаштириш мақсадида қуйидаги фармон ва фармойишлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури тўғрисида”ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 декабрдаги “Ўсиб келаётган авлодни соғломлаштириш муаммоларини комплекс ҳал қилиш тўғрисида”ги Фармойиши, 2000 йил 15 февралдаги “Соғлом авлод давлат дастури тўғрисида”ги, 2002 йил 31 октябрдаги “Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш фонди фаолиятини ташкил қилиш тўғрисида”ги ҳамда 2002 йил 25 январдаги “Аёллар ва ўсиб келаётган авлоднинг соғлигини мустаҳкамлаш тўғрисида”ги Фармонлари.

4. Аёлларнинг ижтимоий ҳимоясига оид Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Аёлларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида”ги 1998 йил 14 апрелдаги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 17 мартдаги “Аёлларнинг махсус ҳимоясини кучайтириш тўғрисида”ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 17 мартдаги “Зарарли ва шароити оғир ишларда банд аёлларнинг даромадларига солиқ солинаётганидаги имтиёзлар тўғрисида”ги Фармони.

5. Оилани қўллаб-қувватлашга оид Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июндаги “Кўп болали оилаларга ижтимоий ёрдам тизимини мукаммаллаштириш тўғрисида”ги Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 декабрдаги “Кўп болали оилаларга ёрдам кўрсатиш тўғрисида”ги Фармойиши. “Вояга етмаган болали оилаларга нафақа тўлаш тўғрисида”ги Низомида бу нафақаларни олиш ҳуқуқига кимлар эга эканлиги аниқ қилиб белгиланган:

— ногирон болали оилалар;

— ота-онаси йўқ бўлган ва болаларнинг тарбияси билан қариндошлари шуғулланувчи оилалар;

— ота-онадан бири ёки иккаласи ҳам ногирон бўлган оилалар;

— ота-онадан бири ёки иккаласи ҳам ишсиз бўлса.

6. Ногиронларга ёрдам беришга оид 1991 йил 18 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикасида ногиронларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида”, Вазирлар Маҳкамасининг “Ёшлигидан ногирон бўлганларга, қарияларга ва меҳнат қилишга лаёқатсиз шахсларга нафақа тўлаш тўғрисида”ги 1994 йил 24 июндаги № 319 Фармойиши. Ушбу ҳужжатларда назарда тутилган чоралар ногиронларнинг индивидуал ривожланишлари, уларнинг таълим олишлари, ишлаб чиқаришда қатнашишлари ҳамда соғлиқларини сақлаш дастурини амалга оширишга қаратилган.

7. Аҳолининг кам таъминланган қатламларини ҳимоялашга оид Ўзбекистон Республикасининг аҳолининг кам таъминланган оилаларини ҳимояси тўғрисидаги фармон, фармойишлари. Бу меъёрий ҳужжатларда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини ишга жойлаштиришда иш ўринларининг минимал сони белгиланганлиги кўрсатилган.

8. Маҳалланинг ижтимоий мақомини мустаҳкамлашга оид Маҳалла қўмиталари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органига айланиши муносабати билан 1999 йил 14 апрелдаги

“Фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонун, шунингдек, 1999 йил 13 январдаги “Аҳолининг ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлашда ўз-ўзини бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида”ги Фармон қабул қилинди. Ушбу меъёрий ҳужжатларда шаҳар, қишлоқ, маҳалла оқсоқоллари йиғилишларининг ваколатлари белгилаб берилган. Белгиланган ваколатларнинг асосийлари: давлатнинг оилаларни ижтимоий таъминлаш учун ажратилган маблағларини тўғри тақсимлаш, аёллар манфаатларини ҳимоя қилиш, оилада маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантириш, ижтимоий тартибни таъминлашда иштирок этиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, аҳоли турар-жой марказларининг тозалик ва экологик ҳолатини назорат қилиш.

Замонавий шароитларда ижтимоий сиёсатни ўтказиш, ҳаётнинг барча соҳаларини ижтимоийлаштируви ижтимоий ишларнинг аниқ белгиланган янги шакллари жорий қилиш заруратини туғдиради. Бу борада қуйидаги ишлар амалга оширилди: 1996 йил 23 февралда Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистонда тиббий-ижтимоий патронаж тизимини тузиш ҳақида”ги Қарори чиқди. Бу қарорда, “Соғлом авлод учун” фондининг таклифи билан вилоятларда, Тошкент шаҳрида ва Қорақалпоғистон Республикасида 15 та тез тиббий ёрдам гуруҳларининг тузилишига маблағ ажратилганлиги таъкидланади. Бу қарор тиббий-ижтимоий ёрдамнинг кўчма гуруҳларини мутахассислар билан таъминлаш вазифасини амалга оширишга қаратилган бўлиб, унда тиббий-ижтимоий патронаж ходимларини тайёрлашни ташкил қилиш зарурлиги ҳам айtilган. Ўзбекистон Республикаси меҳнат вазирлигига, Республика марказига янги касб — “тиббий-ижтимоий ходим” мутахассислигини киритиш вазифаси юклатилди. Тиббий-ижтимоий патронаж функциялари таркибига қуйидагилар киради:

1. Тиббий-ижтимоий патронаж ижтимоий соҳада иш юритувчи турли ташкилот, муассасалар фаолиятларини интеграциялайди.

2. Тиббий-ижтимоий патронаж ўз фаолиятида Ўзбекистонда яшовчи халқларнинг асрий анъаналарига, фан ва маданият соҳасидаги ютуқларига асосланади ҳамда Ўзбекистонда юригилаётган самарали ижтимоий сиёсатни ҳар бир оилага етказди.

3. Тиббий-ижтимоий патронаж ҳар бир оиланинг тиббий ижтимоий ҳолати мониторингини ўтказди.

4. Тиббий-ижтимоий патронажнинг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

— Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Аҳолини ижтимоий таъминоти вазирлиги ва “Соғлом авлод учун” фондидан олинадиган маълумотларга таянган ҳолда, маҳаллий органлар билан яқин алоқада бўлиб яшашнинг санитар-гигиеник шароитларини, оиланинг психологик иқлимини, оила аъзоларининг саломатлиги ҳолатини аниқлаш;

— тиббий, ижтимоий ва психологик ёрдамга муҳтож аёллар ва болаларни ўз вақтида аниқлаш;

— оилада соғлом турмуш тарзини шакллантириш.

5. Кўрсатилган мақсадларга мувофиқ тиббий-ижтимоий патронажга қуйидаги вазифалар юклатилади:

— оилаларга тиббий, ижтимоий ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш;

— аёл ва болаларни соғломлаштиришда ёрдам кўрсатиш, оилани ривожлантириш бўйича кенг тушунтириш ишларини олиб бориш.

1998 йил 1 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг “Она ва бола скиринги дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармойиши чиқди. Бу дастур ҳомиладор аёлларда ногирон болаларнинг туғилишини олдини олиш учун тугма ва бошқа паталогиясини аниқлашга қаратилган. Бу фармойишга биноан “Она ва бола скиринги” дастурини қўллаб-қувватлаш масъулияти “Соғлом авлод учун”, “Маҳалла” фонди ҳамда Ўзбекистон Республикаси хотин-қизлар қўмитасига юклатилди.

1998 — 2001 йиллардаги даврда, “Соғлом авлод учун” фондининг “Виллак” (Финландия) ва “Бристол Монтедс Сквибб” (АҚШ) компаниялари билан тузилган шартномаларига мувофиқ, скрининг марказлари агротехника ва бошқа техник жиҳозлари билан таъминландилар.

1997 йил 31 декабрда Вазирлар Маҳкамасининг “SOS — Ўзбекистон болалар маҳалласи ассоциациясини таъсис этиш тўғрисида”ги фармойиши чоп қилинди. Бу ассоциация — SOS — Киндерфорд халқаро жамияти (Австрия) томонидан таъсис этилди.

Ассосация фаолиятининг асосий мақсад ва йўналишлари қуйидагилардан иборат:

— жамоатчилик ва давлат тузилмалари томонидан етим

болаларнинг жисмоний, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ривожлантириш учун қулай шароитлар яратишдаги ҳаракатларини тартибга солиш;

— етим болаларга ёрдам беришга қаратилган лойиҳа ва дастурларни амалга оширишда молиявий ёрдам кўрсатиш;

— фалокатга учраган барча болаларга ёрдам бериш;

— Ўзбекистон Республикасида SOS — Ўзбекистон болалар маҳаллаарини ташкил қилиш ва уларни жиҳозлар билан таъминлаш;

— SOS — Киндерфорд интернейшнл билан ҳамкорлик қилиш;

— ассоциация фаолиятига давлат, жамоат ва хусусий ташкилотларни жалб қилиш;

— етим болалар учун инсонпарварлик дастурларини тарқатиш ва қўллаб-қувватлаш учун кўргазмалар, семинарлар уюштириш, ахборот материалларини чоп этиш ва ОАВлари билан ҳамкорлик қилиш.

Юқорида келтирилган ҳужжатлардан кўриниб турибдики, 1996 йилдан бошлаб ижтимоий муаммоларга алоҳида эътибор қаратилган. 1995 йил Ўзбекистонда шахсни шакллантиришнинг ижтимоий педагогик концепцияси ишлаб чиқилган эди. Унинг тузилиши Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, таълим тизимини тўғри ислоҳ қилиш билан изоҳланади.

Концепциянинг асосий қоидалари:

— маданий-ахлоқий тарбиянинг таълимдан устуворлиги;

— инсонда ижтимоий фаоллик, ўз-ўзини бошқариш кўникмалари, муомала ва ахлоқ маданияти, юқори интизомга эга демократик жамият фуқаросини тарбиялаш;

— ижтимоий фаол шахсни жамият ишлаб чиқаришнинг асосий шарти сифатида шакллантириш, ҳар бир фуқарони ҳаётнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий соҳаларида иштирок этиши;

— шахсни ижтимоийлаштириш воситалари сифатида демократиялаштириш, инсонпарварлик тамойилларини амалга ошириш.

Таълимни демократиялаштириш — фаоллик ва ташаббусни, ҳамкорлик, бирлик воситаларини ривожлантиришни назарда тутса, инсонийлаштириш ёш авлодни миллий ва ижтимоий-маданий қадриятлар орқали умуминсоний маънавий қадриятларга, инсон ҳуқуқларини таъминлашга кўникишлари маъносини беради. Бу концепция бой тарихий, маданий, маънавий, педагогик, ижтимоий анъаналар билан биргаликда,

ижтимоий педагогика фанининг амалий фаолияти соҳаси сифатидаги ривожда пойдевор бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Мустақиллик йилларида ишлаб чиқилган аҳоли ижтимоий ҳимоясининг янги механизми нималардан иборат?
2. Республикада олиб борилаётган оид ҳужжатлар хизмат ижтимоий сиёсатнинг ҳуқуқий асоси сифатида қайси ҳужжатлар хизмат қилмоқда?
3. Тиббий-ижтимоий патронаж функциялари таркибига нималар киради?
4. 1997 йил 31 декабрда Вазирлар Маҳкамасининг “SOS — Ўзбекистон болалар қишлоқлари ассоциациясини таъсис этиш тўғрисида”ги Фармойиши ҳақида нималар биласиз?
5. “Таълимни демократиялаштириш” тушунчасини изоҳланг.

Адабиётлар:

1. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001.
2. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. // Баркамол авлод орзуси. — Т.: Шарқ, 1997.
3. Абдулатипов Р. Г. Человек. Нация. Общество. — М.: Политиздат, 1991.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. — М., 1988.
5. Аюпов А. А. ва бошқалар. Мустақиллик мафкураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари / Ўқув-услубий қўлланма. — Т.: Университет, 2001
6. Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Педагогика, 1991. — 256 с.
7. Мирзаев А. Фуқаролик жамияти ва демократик кадриятлар. — Т.: 2005.
8. Муминов Р. Этнопедагогика и современная узбекская школа. — М.: 1993.

III БОБ. ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА — ФАН СИФАТИДА

3.1. “Ижтимоий педагогика” тушунчасининг моҳияти

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатидаги таърифи бир қатор баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Маълумки, ҳар қандай фан билим соҳаси сифатида назария ва амалиётнинг бирлиги сифатида фаолият юритади. Бу икки соҳа доимо бир-бирини тўлдириб боради ва воқеликнинг мукамаллашувига ўз таъсирини кўрсатади. Демак, биз ижтимоий педагогикани ҳам фан ва амалий фаолиятининг соҳаси сифатида ўрганишимиз лозим. Бундан ташқари, ижтимоий педагогика кўпгина бошқа фанлар (фалсафа, математика, биология) каби ўқув фани бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин.

Ўзбекистон тарихий педагогик анъаналарга эга давлатдир. Шарқ мутафаккирлари ва диний арбобларининг асарларида ижтимоий педагогика фанининг ривожланишига асос бўладиган ғоялар мавжуддир. XIX асрда ўзбек маърифатпарварлари, XX асрдаги новатор педагогларининг ижтимоий тарбия соҳасидаги фаолияти ижтимоий педагогика учун бой манба ҳисобланади.

Бироқ маълум бир даврда ижтимоий педагогиканинг МДҲ ҳудудидаги тадрижий ривожланиши тўхтатиб қўйилди. Ижтимоий педагогиканинг тикланиши фақатгина XX асрнинг 90-йилларидан бошланади. Унинг қайта “тугилиши” ижтимоий педагогларни ҳозирги шароитдаги амалий фаолиятларида ижтимоий педагогика фани ютуқларидан фойдаланиш зарурати тугилгани билан изоҳланади. Бу ерда давлат ва жамият фаолият юритишининг янги тамойиллари: бозор иқтисодиёти, рақобат, бюджетдан пул ажратишни кўпайтириш ёки камайтириш, иқтисодий ҳолатнинг беқарорлиги кабилар назарда тутилмоқда. Шу билан бирга, ижтимоий ҳаётни демократиялаштириш, жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлиш аҳолининг кам таъминланган

қатламларига эътиборни янада кучайтиришни талаб қилади. Бироқ, ижтимоий педагогика соҳасидаги мавжуд назария ва амалиётнинг тизимлаштирилмаганлиги бу икки соҳа бир-биридан алоҳида равишда ривожланишига сабаб бўлди ва ижтимоий педагогиканинг фан сифатида шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди. Натижада, бугунги кунда илмнинг бу соҳасини тулиқ қамраб олувчи таърифни бариш анча мураккаб ҳисобланади.

Россиялик қатор олимлар ижтимоий педагогикага таъриф беришга ҳаракат қилганлар. Масалан, Ю. В. Василькова бу фанни “алоҳида шахс ёки гуруҳни тарбиялаш, ўқитиш назарияси ва амалиётидир”¹ деб таъкидлайди.

А.В.Мудрикнинг фикрича, “Ижтимоий педагогика — барча ёш ва ижтимоий гуруҳлар ижтимоий тарбиясини ўрганувчи педагогика”дир.²

В. Д. Семенов Ижтимоий педагогика ёки муҳит педагогикасини “Маълум ютуқларни бирлаштирувчи ва уларни ижтимоий тарбия жараёнида амалга оширадиган фан”, - деб ҳисоблайди.³

И.П.Подласийнинг “Педагогика” дарслигида қуйидагича таъриф мавжуд: “Ижтимоий педагогика - ижтимоий муҳитнинг шахсни шакллантиришга ва ижтимоий тарбия муаммоларига таъсири қонуниятларини ўрганувчи фандир”.⁴

М. А. Галагузова ижтимоий педагогикага унинг объекти ва предметини аниқлаш орқали таъриф бермоқчи бўлган.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатидаги моҳиятини аниқлаш учун “фан” тушунчасининг ўзи объектив билимларни тизимлаштириш ва ишлаб чиқишга қаратилган фаолият эканлигини таъкидлаш лозим. Тушунчанинг илмий-мазмуний жиҳатини ўрганиш “ижтимоий педагогика” атамасига эътибор қаратишни талаб қилади. У икки соҳадан иборат бўлиб, “Педагогика” ва “Социология” фанлари маъносининг интеграциясидан (бирлашувидан) вужудга келган. Бу бирлашув

¹ Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М.: Издат.центр «Академия», 2003.— 14 С.

² Мудрик А.В. Социальная педагогика. — М.: Изд.центр «Академия», 2003.— 186 С.

³ Семенов В.Д. Взаимодействие школы и социальной среды. — М., 1986. — 16 С.

⁴ Подласий И.П. Педагогика. Новый курс. — М.: ВЛАДОС, 2001. — Кн.2. — 191 С.

тасодифий бўлмасдан, у фандаги табақалашув ва ихтисослашувнинг замонавий жараёнларига боғлиқ. Педагогика фанида табақалашув ва ихтисослашув жараёни кейинги йилларда анча кучайди. Баъзи бир ихтисослаштирилган соҳалар: мактабгача педагогика, мактаб педагогикаси, махсус педагогика, касбухона педагогикаси, педагогика тарихи ва бошқа бир қанча фанлар мустақил илмий соҳаларга айланиб бўлди. Уларнинг қаторига ижтимоий педагогикани ҳам киритиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Ижтимоий педагогика фани педагогика сингари таълим-тарбия жараёни ва ҳодисаларини ўрганади. Бироқ улар ўзига хос йўналишларни ва хусусиятларни тадқиқ қилади. Бу фаннинг ўзига хос хусусияти ундаги “ижтимоий” сўзида мужассамлашган.

“Ижтимоий” (лотинчада *socialis* — умумий, ижтимоий) тушунчаси орқали инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг турли шакллари билан боғлиқ барча жараёнлар тушунилади. Бу дегани, агар педагогика ўсиб келаётган авлодларнинг таълим-тарбияси ҳақидаги фан бўлса, ижтимоий педагогика — таълим-тарбия жараёнида боланинг жамиятга, ижтимоий муҳитга кириб бориши, қўшилиши (интеграцияси) билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганадиган фан. Боланинг жамиятга “кириш” жараёни, унинг муайян ижтимоий тажрибани эгаллаши (билим, қадрият, юриш-туриш қоидалари ва бошқалар) ижтимоийлашув дейилади.

Шундай қилиб, агар биз ижтимоий педагогика фанининг моҳиятини унинг объект ва предметини қиёслаш орқали аниқламоқчи бўлсак, қуйидаги ҳолат келиб чиқади. Педагогиканинг ҳам, ижтимоий педагогиканинг ҳам объекти — бу бола, бироқ ўрганиш предметлари турлича. Педагогиканинг ўрганиш предмети болани тарбиялаш қонуниятлари ҳисобланса, ижтимоий педагогиканинг предмети — болани ижтимоийлаштириш қонуниятлари ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, бу икки фаннинг узоқ тарихий алоқасига қарамай, уларнинг ўзига хос вазифалари туфайли узоқлашиш рўй берди. Умумий педагогиканинг ўзига хос вазифаси таълим-тарбиядир. Бола ва болаликни ҳимоя қилиш эса ижтимоий педагогиканинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Ижтимоий педагогика жамиятни ва ижтимоий муносабатларни ўрганади, инсонлар бир-бирлари билан қандай муносабатларга киришишларини, гуруҳларга бирлашиш

сабабларини ва жамиятнинг бошқа ижтимоий масалаларини аниқлашга ҳаракат қилади. Ижтимоий педагогика бу муаммоларни бироз бошқача тарзда, ўзининг илмий вазифаларига мос равишда ўрганади. Шу билан бирга, ижтимоий педагогика, ўз ривожланиши жараёнида умумий педагогикадан ажралиб чиқиб, комплекс характерга эга бўлди. Ҳозирда унинг назарий ва амалий фаолияти соҳасига мактаб ва мактабдан ташқари муассасаларда тарбия ва қайта тарбия. “Меҳрибонлик уйлари”, қариялар уйларида яшовчиларга ғамхўрлик, ҳуқуқбузарлар билан ишлаш ва бошқалар киради. Ижтимоий педагогиканинг комплекс характери унинг бошқа фанлар билан муносабатида кўпроқ намоён бўлади.

Фалсафа ва ижтимоий педагогика. Фалсафа инсон борлиги ҳақидаги масалаларни ўртага қўяди ва уларга жавоб топишга ҳаракат қилиб, дунёқарашнинг умумлашган тизимини ишлаб чиқади. Ижтимоий педагогиканинг “ижтимоий тарбия фалсафаси” бўлими инсон ва унинг тарбиясига муайян қарашларидан келиб чиқади. Бу қарашларда ҳар доим у ёки бу фалсафий асосларни учратишимиз мумкин.

Этика ва ижтимоий педагогика. Этика ахлоқий тасаввур ва қарашлар ривожланишининг умумий қонуниятларини, шунингдек, у тартибга солаётган одамларнинг ахлоқий онг шакллари ва ахлоқий фаолиятини таҳлил қилади. Ижтимоий педагогика этика шакллантирган тамойиллардан фойдаланиб, тарбия усуллари ва мақсадларини ишлаб чиқади.

Социология ва ижтимоий педагогика. Социология — жамият ва ижтимоий муносабатларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, фаолият юритиши, шаклланиши қонуниятлари ҳақидаги фан. Ижтимоий педагогика ижтимоийлашув муаммоларини ўргана туриб, социологик маълумотларга мурожаат этади ва улардан ўз ўрнида фойдаланади (ёш, шаҳар ва қишлоқ, дам олиш, оммавий алоқалар, ёшлар, ахлоқ, таълим, жиноятчилик, дин, оила социологияси).

Этнография, этнопсихология ва ижтимоий педагогика. Этнография халқларнинг маиший ва маданий хусусиятларини ўрганади. Этнопсихология инсонлар руҳиятининг этник хусусиятларини, миллий характерини, миллий ўз-ўзини англашнинг шаклланиш қонуниятларини ва этник стереотипларни ўрганувчи билим соҳасидир. Ижтимоий психология ва этнопсихология инсон ҳаётининг ёш даврларга

булиниши, этник хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар, этнода маълум ёшдаги ёки жинсдаги инсонларнинг тутган ўрнини белгиловчи омиллар, ижтимоийлашувда тарбиянинг этник хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганади.

Ижтимоий тарбия назариясини ишлаб чиқишда этнография ва этнопсихология маълумотлари ҳам инobatга олинади. Этник хусусиятларни тарбиянинг аниқ вазифа ва мазмунини белгилашда, тарбия тизимини ташкил этишда инobatга олиш лозим. Шу билан бирга, умуминсоний тарбия тамойилларига мос келадиган, этнода шаклланган тарбия усулларидан шу халқга тегишли бўлганларнинг ижтимоий тарбиясида фойланиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, ижтимоийлашув ва тарбиянинг баъзи бир этник хусусиятларини муайян доирада жадаллаштириш ва ўрнини тўлдириш муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий ва ёш психологияси ҳамда ижтимоий педагогика. Ижтимоий психология инсон ва гуруҳлар фаолиятига психологик тасниф бериш билан бирга, инсонларни ижтимоий гуруҳларга қўшилишлари фактини келтириб чиқарувчи инсон фаолияти ва юриш-туриш қонуниятларини ҳам ўрганади. Ёш психологияси инсон руҳияти динамикаси ва ёш хусусиятларини, шунингдек, шахс ривожланишининг ёшга боғлиқ омилларини ўрганади. Ижтимоий педагогика ижтимоийлашув ва виқтимология (жиноятшунослик) муаммоларини ўрганишда ҳамда ижтимоий тарбия методикаси ва технологиясини ишлаб чиқишда ижтимоий ва ёш психологияси маълумотларидан фойдаланади.

Шундай қилиб, ижтимоий педагогика илмий тадқиқотларнинг фанлараро боғланган соҳаси ҳисобланади. Унинг асосини педагогика, педагогика тарихи, педагогик усуллар ва воситалар ташкил этади. Шу билан бирга, ижтимоийлашув муаммолари социология фани томонидан ҳам ўрганилганлиги сабабли, ижтимоий педагогика баъзи социологик назария, усул ва воситалардан ҳам фойдаланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ижтимоий педагогика ўзининг назария, услуб, восита ва технологияларини ҳам ишлаб чиқмоқда.

Юқорида баён этилган маълумотлар асосида, биз ижтимоий педагогикага Ю. Н. Галагузова берган таърифига жуда яқин турувчи нисбатан аниқ таъриф беришга ҳаракат қиламиз:

Ижтимоий педагогика — шахснинг ижтимоийлашуви қонуниятларини ўрганиш, жамиятнинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш мақсадида ижтимоий педагогик фаолиятнинг самарали

методларини ва технологияларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни қўллашга қаратилган педагогика соҳаси.

Шунингдек, ижтимоий педагогикага бола ижтимоийлашуви қонуниятларини ўрганадиган, мутахассисларни ижтимоий тарбия ва таълим усуллари ҳамда технологиялар билан таъминлайдиган фан, деб таъриф берсак, ўринли бўлади.

Савол ва топшириқлар:

1. “Ижтимоий педагогика” тушунчасига таъриф беринг.
2. Ижтимоий педагогика фани қайси фанлар билан ўзаро боғлиқ?
3. Ижтимоий педагогика фани психологиянинг қайси соҳалари билан ўзаро боғлиқлигини тушунтиринг.
4. Ижтимоий педагогиканинг социология билан боғлиқлигини изоҳланг.
5. Ижтимоий педагогиканинг объекти ва предметига таъриф беринг.

Адабиётлар:

1. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: Издат.центр «Академия», 2003.
2. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: Изд.центр «Академия», 2003.
3. Семенов В. Д. Взаимодействие школы и социальной среды. — М.: 1986.
4. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс / В 2-х Кн. — М.: ВЛАДОС, 2001.
5. Қуронов М. Миллий тарбия. — Т.: Маънавият, 2007.

3.2. Ижтимоий педагогиканинг соҳалари ва вазифалари

Ижтимоий педагогика билим соҳаси сифатида бир нечта бўлимлардан иборат. Бу бўлимларда олинган билимлар ижтимоий тарбияни ижтимоий фаолият турларидан бири сифатида

тавсифлашга ва уни мукаммаллаштиришга оид муайян тавсиялар бериш имконини яратади.

Ижтимоий фалсафа фалсафа, этика, социология ва педагогика фанларининг ўзаро кесишуvidан келиб чиқади. Унда амалий, услубий ва дунёқарашга оид масалалар ўрганилади. Хусусан, ижтимоий тарбия ва унинг вазифаларига таъриф берилади: инсон образини муайян тушунтириш асосида ривожланиши, ижтимоийлашув ва тарбияга нисбатан умумий ёндашувлар; ижтимоий тарбиянинг қадрият сифатида тамойилларини ишлаб чиқиши ва бошқалар.

Ижтимоий социология ижтимоийлашувни ижтимоий тарбия контекстида ва ижтимоий тарбияни ижтимоийлашув таркиби сифатида ўрганади. Олинган билимлар ижтимоийлашув жараёнида инсон ривожига таъсир этиш мумкин бўлган ижобий таъсирларни кучайтириш, салбий таъсирларни камайитиришнинг усуллари ва йўлларини излаб топиш имконини беради. Умуман олганда, ижтимоий социология томонидан ўзлаштирилган билимлар жамиятдаги тарбиявий кучларни бирлаштириш йўлларини қидиришга асос бўлиши мумкин.

Ижтимоий тарбия назарияси ижтимоий тарбияни тавсифлайди, тушунтиради ва кейинги босқичлардаги вазифаларни режалаштиради. Ижтимоий тарбия назарияси, ижтимоий фалсафадан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий социологик маълумотларни инобатга олиб, индивидуал, гуруҳли, ижтимоий субъектлар нима эканлигини, улар ўзаро қандай муносабатда бўлишларини ўрганади.

Ижтимоий тарбия психологияси гуруҳ ва инсонларнинг ижтимоий психологик тавсифлари, уларнинг турли ёшлардаги хусусиятлари асосида ижтимоий тарбия субъектларининг ўзаро муносабати самарадорлигининг психологик шароитларини аниқлайди.

Ижтимоий тарбия методикаси ижтимоий тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил қилишнинг янги усуллари ва методларини ишлаб чиқади.

Ижтимоий тарбия менежменти ва иқтисодиёти бир томондан жамиятнинг “инсон капитали”га бўлган эҳтиёжини, бошқа томондан эса ижтимоий тарбияни ташкил қилишда фойдаланилиши мумкин бўлган жамиятнинг иқтисодий ресурсларини ўрганади. Бундан ташқари, бу бўлимда ижтимоий тарбия бошқаруви ҳам кўрилади.

Ижтимоий педагогика фан соҳаси сифатида бир қатор вазифаларга эга. А. В. Мудрик бу вазифаларни 3 гуруҳга ажратиб кўрсатади: назарий, амалий ва инсонпарварликка оид.

Назарий вазифалар ижтимоий педагогика оид билимларни тўплаб, замонавий жамиятда ўрганаётган жараён ва ҳодисаларининг тўлиқ тасвирини назарий жиҳатдан ёритиб беришда намоён бўлади.

Амалий вазифалар болалар ижтимоийлашувига ташкилий-педагогик ва психологик йўналишлардаги таъсирни самарали такомиллаштириш ишларини аниқлаш билан боғлиқ. Амалий вазифаларга қуйидагилар киради:

1) бола (ўсмир) онгида яхшилик, адолат, яқинларига, ижодга, ўзаро тушунишга муҳаббатни тарбиялаш;

2) инқирозли вазиятлардан мустақил равишда чиқиш мақсадини қўйиш, вазиятлардан чиқиш йўлларини тўғри танлаш, атрофдагилар билан мулоқот қилишни ўрганиш, ҳаёт мазмуни ва мақсадини аниқлаш;

3) атроф-муҳит, инсон, унинг жисмоний ва маънавий хусусиятлари, жамиятдаги ҳуқуқ ва мажбуриятларни билишга интилишни шакллантириш;

4) ғурур, мустақиллик, ўзига ишонч ҳиссини ривожлантириш;

5) бола (ўсмир)да оила, мактаб, тенгдошлари даврасида, ишда муомала маданиятини ошириш. Бунда ижтимоий педагог ўз тарбияланувчиларининг ёш хусусиятларини билиши, шунингдек, болага ижтимоий муносабатларнинг ахлоқ ва ҳуқуқ меъёрларига суянган ҳолда инсонлар, шахс ва жамият ўртасидаги низоларни ечишга ўргатиши керак.

Бу вазифаларни қисқа қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин: яхшилик қилиш, ўз индивидуаллигини шакллантиришига, ўзига ҳослик ва иқтидорни ташкил қилишга ривожлантиришга ёрдам бериш.

Инсонпарварлик вазифаси шахснинг ривожланишида ўз-ўзини такомиллаштириш учун шароитлар яратиб берувчи, ижтимоий педагогик жараёнларни мукамаллаштирувчи, қўйилган мақсад ва вазифаларни ишлаб чиқишда инсонийликка асосланишда ўз ифодасини топади. Замонавий ижтимоий педагогиканинг инсонпарварлиги бола ва педагог ўртасидаги муносабатларни қаттиққўллик эмас, балки ўзаро тушунишга асосланишида намоён бўлади. Ижтимоий педагогнинг вазифаси

боланинг жисмоний, ахлоқий ва маънавий кучларини шакллантиришга, унда жамият қабул қилган хислатларни тарбиялашга ёрдам беришдан иборат.

Ю. В. Василькова ижтимоий педагогиканинг асосий тарбиявий, ижтимоий-ҳуқуқий ва ижтимоий реабилитацион вазифаларини ажратади.

Тарбиявий вазифа боланинг жамиятга қўшилиши ёки унинг ижтимоийлашув жараёни, ўқув ва тарбия жараёнига кўникишида эканлигига асосланади.

Ижтимоий-ҳуқуқий вазифанинг асосини давлатнинг болаларга гамхўрлиги, уларнинг ҳуқуқий ҳимоясини ташкиллаштириш, муаммоларини ҳал қилишда маслаҳатлар берувчи ташкилотлар ишини такомиллаштириш ташкил этади.

Ижтимоий реабилитацион вазифа ногирон, жисмоний ва руҳий нуқсонларга эга болалар билан тарбиявий ва ўқув ишларини олиб боришни ўз ичига олади. Бунда барча асосий вазифаларни ижтимоий педагог бажаради.

Шу билан бирга, Ю. В. Василькова томонидан ижтимоий педагогиканинг вазифаларига янада кенгроқ тавсифлар ҳам берилган:

— фалокатга учраган болаларга ёрдам кўрсатиш, инқироздан чиқиш йўлларини топиш, қийин вақтда қўллаб-қувватлаш;

— болани, унинг ҳолатини, оила ва мактабдаги муносабатларини ўрганиш;

— болани ўраб турган ва унга таъсир қилувчи турли ижтимоий соҳалардаги ижтимоий тарбия ҳолатини таҳлил қилиш;

— ижтимоий педагогика соҳасидаги ижобий тажрибаларни таҳлил қилиши, тарқатиши, тарғиб қилишга қаратиш;

— бола (ўсмир)нинг фаолиятини ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини ўқитиш ва ўз ҳаётини мустақил ташкил қилишни билишга қаратиш;

— бола (ўсмир) муаммоларини ҳал қилувчи, унинг муаммолари, ҳуқуқларига алоқадор ташкилот ва муассасаларни бирлаштириш билан шуғулланиш;

— ижтимоий тарбиянинг турли муаммоларини ўрганишни ташкил қилиши, ижтимоий педагоглар фаолиятини таҳлил қилиш.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий педагогика фанининг соҳаларини тавсифлаб беринг.
2. Ижтимоий педагогиканинг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Ижтимоий педагогиканинг инсонпарварлик вазифасини тушунтириб беринг.
4. “Ижтимоий реабилитация” деганда нимани тушунасиш?
5. Ижтимоий педагогиканинг вазифалари Ю. В. Василькова томонидан қандай тасниф этилган?

Адабиётлар:

1. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: Издат.центр «Академия», 2003.
2. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: Изд.центр «Академия», 2003.
3. Семенов В. Д. Взаимодействие школы и социальной среды. — М.: 1986.
4. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс / В 2-х Кн. — М.: ВЛАДОС, 2001.
5. Эркабоева Н. Амалий педагогика. — Т.: “Фан ва технологиялари” нашриёти, 2005.

3.3. Ижтимоий педагогиканинг асосий категориялари

Ҳар бир фанни шу фаннинг ўрганиш предметиға асосланган билимлар тизими ажратиб туради. Фаннинг билимлар тизими унинг тушунча ва категорияларида ўз аксини топади. Тушунча — реал оламни билиш жараёнида акс этиш шаклларидан бири. Реалликнинг ўзгарувчанлиги ва кўп қирралилиги туфайли тушунчалар динамик, ривожланадиган тавсифға эга. Улар тарихий ҳолат ва ҳаёт шароитларига боғлиқ равишда ўзгаради.

Ҳар қандай фаннинг ривожланиши жараёнида тушунчалар ана шу фан категорияларига бирлашади. Фан категориялари шу фанда қўлланиладиган янада каттароқ, амалий тушунчалардир. Ижтимоий педагогиканинг асосий категорияларига олимлар

“ижтимоий педагогик фаолият”, “ижтимоий таълим” ва “ижтимоий тарбия”ни киритганлар.

Ижтимоий педагогик фаолият ва ижтимоий таълим. Ижтимоийлашув жараёнида бола жамият, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий мақом, ижтимоий хулқ-атворнинг меъёр ва қоидалари ҳақидаги турли билимларни, жамиятга кўникишига ёрдам берувчи турли кўникма ва малакаларни ўзлаштиради. Бу жараён, айниқса, болаликда жуда жадал суръатлар билан амалга ошади. Маълумки, бола беш ёшгача унинг кейинги ҳаётида ўз аксини топувчи ниҳоятда кўп билимларни олади.

Бола ижтимоийлашувининг ажралиб турувчи хусусияти, унинг жамият илгари сураётган юриш-туриш меъёрларига баҳо бериши ва назорат қилишининг қийинлигидадир. У буларни фақат ўзлаштириб боради, шунинг учун ҳам бола шахсининг ижтимоийлашув жараёнида ота-оналар, қариндошлар, улар билан ишлаётган мутахассисларнинг (психолог, шифокор, педагог ва шу қабилар) таъсири катта бўлиб, болаларни ҳаётда зарур ижтимоий билимларни эртароқ ва яхшироқ ўзлаштиришлари, уларни ҳаётда қўллашга интилишлари айнан уларга боғлиқдир. Бунинг ижтимоий педагогика билан боғлиқлиги шундаки, мактаб ёки бошқа таълим муассасида таълим олиш жараёнида бола, аввало, академик билимларни ўзлаштиради. Бироқ шу билан бир вақтда унда муайян тизимлашган ижтимоий билим, кўникма ва малакалар шаклланади. Бу билим, кўникма ва малакалар ижтимоийлашув жараёнида — болага махсус ёрдам керак бўлганда — жуда зарур бўлади.

Боланинг ижтимоийлашувига ёрдам берадиган ижтимоий билимларни унга етказиш, ижтимоий кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёни ижтимоий таълим дейилади.

Тарбия ва ижтимоий тарбия. Тарбия педагогиканинг асосий объекти сифатида педагогиканинг ривожланиш тарихи мобайнида олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Шу билан бирга, “тарбия” тушунчасининг мазмуни амалий аҳамиятга эга. Чунки бу тушунча педагогик фаолиятнинг вазифа ва мақсадларига асосий ёндашувларни белгилайди.

Бошқа томондан, тарбия ижтимоий ҳаётнинг доимий ва умумий категориясидир. Тарбиянинг ижтимоий қамрови унинг луғавий маъносидан анча кенгдир. Шуни ҳисобга олиб, ижтимоий тарбияни инсоннинг қобилияти, билими, қадриятлар, у яшаётган жамиятга муносабатидан иборат имкониятларини

ривожлантиришга ёрдам берувчи, махсус тарбия ташкилотларида амалга ошириладиган жараён сифатида кўриб чиқиш лозим.

Бошқа сўзлар билан ифодалайдиган бўлсак, ижтимоий тарбиянинг мақсади инсонни ижобий ривожланишга қаратилган шароитлар яратиш жараёнига йўналтиришдир. Бу шароитлар индивидуал ва гуруҳий субъектларнинг учта ўзаро боғлиқ ва шу пайтнинг ўзида мазмуни, шакли ва усули жиҳатидан нисбатан мустақил бўлган жараёнларни қамраб олади: болалар, ўсмирлар, ўспиринлар ижтимоий тажрибасини ташкил қилиш, уларнинг таълим олишларини таъминлаш ҳамда уларга индивидуал ёрдам кўрсатиш.

Ижтимоий тажрибани ташкил қилиш гуруҳ (жамоа)ларнинг маиший ва ҳаётий фаолиятини ташкил қилиш, гуруҳдаги ўз-ўзини бошқариш фаолиятини рағбатлантириш ва норасмий микрогуруҳларга таъсир этиш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий тажриба кенг маънода турли кўникма ва малакалар, билим ва фикрлаш усуллари, юриш-туриш меъёри ва стереотиплари, қадриятлар, одамлар билан муносабатга киришиш тажрибаси, мослашиш тажрибаси, шунингдек, ўз-ўзини англаш, ўзига ишонч, ўз ижтимоий ҳаёт йўлини белгилаш ва шу йўлдан бориш тушунилади.

Таълим ўз ичига қуйидагиларни олади: узлуксиз тизимли таълим (расмий таълим), маданиятни тарғиб қилиш ва тарқатиш, ўз-ўзини шакллантиришга ва мустақил таълим олишга йўналтириш.

Индивидуал ёрдам инсонга муаммоларни ҳал қилишда, ўз-ўзини ривожлантиришда, жамиятдаги мавқеини, ўрнини юксалтиришда намоён бўлади. Индивидуал ёрдам бошқа инсонларнинг эҳтиёжларини қондиришга зарур бўлган билим, малакаларни ўзлаштиришда инсонга онгли ёрдам бериш, унинг ўз қадрини билиши, ўз-ўзини англаши ҳамда унда оила, гуруҳ ва жамиятга мансублик ҳиссини ривожлантиришдир.

Табиийки, ижтимоий тажриба таълим ва индивидуал ёрдамнинг усул, шакл, мазмун, тавсифи ва жадаллиги бевосита тарбияланувчиларнинг ёши, жинси, қайси касб эгаси эканлиги ва уларнинг қайси ижтимоий маданий соҳага мансублигига боғлиқ. Бу жиҳатлар турли таълим муассасалари ва ташкилотларида фарқланиб, бу фарқ ташкилот турига, унда фаолият юритадиган педагогларнинг амалга ошираётган ишларига боғлиқ.

Ижтимоий тарбия жараёнидаги ўзаро муносабат шу жараённинг субъектлари орасидаги ахборот, фаолият усуллари

ва қадриятлар алмашинувидир. Бундай муносабат ижтимоий жиҳаддан табақалашган, алоҳида кўринишга эга. Чунки ўзаро муносабатнинг аниқ иштирокчилари муайян этник, ижтимоий ва ижтимоий психологик гуруҳлар вакили бўла туриб, ўз муносабатларида у ёки бу даражада улар мансуб гуруҳларга тегишли ижтимоий хулқни амалга оширишади.

Умуман олганда, ўзаро муносабат тарбиячилар ва тарбияланувчиларнинг биргаликдаги фаолияти, бу фаолиятнинг мазмуни, характери, тарбиявий самарадорлиги, фаолият иштирокчилари ва улар ўзларини қай даражада шахс деб ҳисоблашларига боғлиқ.

Ўзаро муносабат жараёнида амалга оширилаётган ижтимоий тарбия инсоннинг ижобий ижтимоий, маънавий билим ва кўникмаларни ўзлаштиришда қулай шароитлар яратади.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий педагогиканинг асосий категориялари, деганда нимани тушунасиш?
2. “Ижтимоий педагогик фаолият” категориясининг мазмуни ва моҳиятини очиб беринг.
3. “Ижтимоий таълим” категориясининг мазмунини тўлиқ ёригиб беринг.
4. “Тарбия” ва “ижтимоий тарбия” тушунчаларининг фарқига изоҳ беринг.
5. Ижтимоий тарбиянинг мақсад ва вазифаларини баён этинг.

Адабиётлар:

1. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: Издат.центр «Академия», 2003.
2. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: Изд.центр «Академия», 2003.
3. Семенов В. Д. Взаимодействие школы и социальной среды. — М.: 1986.
4. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс / В 2-х Кн. — М.: ВЛАДОС, 2001.
5. Тохтаходжаева М ва бошқалар. Педагогика. — Т.: Moliya-iqtisod, 2008.

3.4. Ижтимоий педагогика — амалий фаолият соҳаси сифатида

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий иш. XIX асрда Европа ва Шимолий Америкада бўлиб ўтган ижтимоий-маданий жараёнлар нафақат ижтимоий педагогика, балки “ижтимоий иш” деб номланган ижтимоий фаолият соҳасининг пайдо бўлишини таъминлади.

Фарбий Европа давлатларида, айниқса, Германияда XX аср давомида ижтимоий педагогика билан бир қаторда, ижтимоий иш ҳам амалий фаолият соҳаси сифатида ривожланди. Бироқ ижтимоий педагоглар ва ижтимоий ходимларнинг касбий фаолиятларида кўп умумий жиҳатлар мавжуд бўлганлиги сабабли, бу тушунчалар бир касбни англатувчи синоним сўзлар сифатида фойдаланилади. Бу мутахассислар жамиятда тарбиявий, ахборот, ҳамкорлик, ташкилий, ҳимоя, қўллаб-қувватловчи вазифаларни бажаришади.

Бу тоифа ходимларнинг пайдо бўлиши аҳолининг ҳимояланмаган қатламларига ижтимоий ёрдам бера оладиган мутахассисларга эҳтиёж туғилгани билан боғлиқ.

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишнинг ривожланиш тарихи жуда яқин. Авваламбор, уларни инсонларга муносабатнинг тарихий-маданий анъаналари бирлаштиради. Бундан ташқари, “меҳрибонлик”, “хайрия”, “ёрдам” тушунчаларининг ҳам ижтимоий педагогикада, ҳам ижтимоий ишда қўлланиши тасодиф эмас.

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий иш амалий фаолиятининг яқинлиги, бу икки ҳамкасблар тоифасини кенгайтириш, уларнинг мақсадларини яқинлашувига ва бир-бирларини тўлдиришларига олиб келади. Турли давлат ва нодавлат таълим муассасаларида, масалан, болалар боғчалари ва мактабларда, ҳозирда ҳам ижтимоий ходимлар ва ижтимоий педагоглар биргаликда иш олиб боришлари мумкин. Бироқ уларнинг ҳар бири ўз мақсадлари ва вазифаларига эга.

Ижтимоий ходимлар ва ижтимоий педагогларларнинг фарқлари қуйидагиларда намоён бўлади.

Билим соҳасига кўра: ижтимоий педагогика-педагогикадан, ижтимоий иш эса социологиядан.

Амалий фаолиятга кўра ижтимоий педагоглар ўз фаолиятларида педагог фаолиятининг назарий ва методик

асосларига суянсалар, ижтимоий ходимлар, асосан, ижтимоий назария ва технологиялардан фойдаланадилар.

Бу икки соҳа шунингдек, фаолият объекти бўйича ҳам фарқланади. Ижтимоий иш объекти инсоннинг барқарор фаолият юритишига халақит берувчи муаммоларга эга шахсдир. Муаммолар ҳар бир инсонда бутун ҳаёти давомида юзага келиб, улар психологик, тиббий, ҳуқуқий, моддий бўлиши, ёки инсонга боғлиқ бўлмаган ташқи омиллар (касаллик ва бошқа)га боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда ижтимоий иш объекти ўз муаммоларини мустақил ҳал қилишга кучи етмайдиган ва касбий ёрдамга муҳтож бўлган инсон бўлади.

Шундай қилиб, ижтимоий иш объекти ҳаёти давомида ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган инсондир.

Ижтимоий педагогика объекти эса боланинг ижтимоий субъектга айланишига керак бўладиган ёрдамдир. Ижтимоий ходим ёрдам кўрсатаётган инсон мижоз дейилади. Ижтимоий педагогикада, одатда, “гўдак”, “бола” сўзлари ишлатилалади.

“Ижтимоий иш” — инсонларнинг бир-бирига инсоний муносабатининг намоён бўлишини билдирувчи ибора. У ҳали қадим замонлардаёқ инсоннинг диний бурчи, эҳтиёжмандларга инсоний хизматлар тизими сифатида пайдо бўлган. Бироқ фақатгина бизнинг асримизга келиб ижтимоий иш бутун дунёда махсус тайёргарликни талаб қилувчи касб сифатида тан олинмоқда.

Ижтимоий фаолият инсоннинг жамиятга муваффақиятли мослашувини осонлаштиришга қаратилган тизимли чоратadbирлардир. У меҳрибонлик ва шунга ўхшаш фаолият доирасида нафақат кундалик муаммоларни, балки эҳтиёжларни қондиришга тўсиқ бўладиган муаммоларни ҳал қилишга ҳам ёрдам бериши билан ажралиб туради.

Давлат ва жамоатчилик қўллаб-қувватлайдиган ташкилотлар (тижорат ва нотижорат) томонидан кўрсатилладиган ёрдам энг самаралидир. Ижтимоий ёрдам кўрсатиш жамиятнинг юқори маданияти ва тараққий этганлигидан далолат беради. У бутун аҳолининг ҳамдардлигига сабаб бўлади. Шунинг учун бу касб эгалари анча обрў-эътиборга эгадирлар. Бироқ ижтимоий ходимларнинг маоши бутун дунё миқёсида юқори эмас. Эҳтимол, ижтимоий ташкилотларга ишга кирувчилар сонининг ҳам кўп эмаслиги сабаби ҳам шундадир.

Ижтимоий ходим ишини ҳам ахлоқий бурч, ҳам касб десак бўлади. Шу ўринда: “Ижтимоий ходим ўзи нима билан шугулланади?” деган савол тугилиши табиий.

Ижтимоий ишнинг ўзига хослигини тушунишда асосий омил 1917 йилда Мэри Ричмонднинг “Ижтимоий суҳбат” китобининг чоп этилиши бўлди. Бу мумтоз асарда “Яхши ижтимоий ходим одамларни камбағалликдан ҳалос этиш билан шугулланмайди, у камбағалликни умуман бартараф этиш учун нима қилиш ҳақида ўйлайди”, — деб ёзилган. Ижтимоий ишда М. Ричмонддан кейин изланиш, таҳқиқ, даволаш парадигмаси асосий бўлди.

Ижтимоий ишни методологик асослашга бағишланган илк йирик асарлардан бирида И. Карпф (1931 йил) ижтимоий иш ўз ривожланишида таяниши лозим бўлган фанларни алоҳида кўрсатиб ўтган: биология, иқтисод, тиббиёт, психиатрия, социология, статистика, антропология, педагогика, ижтимоий психология. Шундан буён бу рўйхат деярли ўзгармади.

Амалий ижтимоий ходим атамаси 1970 йилдан буён қўлланилмоқда Авваллари бу ишга турли таърифлар берилган: методология нуқтаи назаридан мижоз, гуруҳ билан ишлаш, йўналтирилганлик нуқтаи назаридан болаларни ижтимоий таъминлаш, оилавий хизматлар, тиббий ижтимоий иш, ахлоқ тузатиш муассасаларида психиатрик ишлар, камбағаллар, ногиронлар, ақли ожизлар, ароқхўрлар билан ишлаш. Бунақа тор ихтисослашган ёндашувлар билан бирга нисбатан кенг қарашлар шаклланди.

Ижтимоий ишчилар кенг доирадаги муаммолар билан тўқнаш келадилар. Бу муаммоларга ароқхўрлик, мулкчилик ҳуқуқларининг бузилиши, болаларга ёмон муносабат, оиладаги низолар, руҳий ва жисмоний касалликлар, безорилик, жамиятдан ажралиб қолиш кабиларни киритиш мумкин. Муаммоларни бундай таснифлаш мутахассисга уларни янада чуқурроқ ўрганиш имконини беради.

Ҳозирда амалий иш соҳалари қуйидагилар ҳисобланади: оила, болаларга ёрдам бериш, соғлиқни сақлаш, турли касб эгалари билан ижтимоий иш олиб бориш, қариялар, таълим ва ахлоқ тузатиш муассасалари. Бу ихтисослашувга берилган энг кенг таърифдир. Ихтисослашув ижтимоий ходимдан ўз соҳасида ундан ёрдам сўраб мурожаат қилган аҳоли тоифалари ҳақида зарурий билимларга эга бўлишини талаб қилади.

XX асрнинг 70-йилларида тизимли ёки яхлит ёндашув етакчи ёндашувга айланди. Унга мувофиқ ижтимоий ходимлардан бир соҳага ихтисослашув, мослашув, универсаллик, турли усулларни уйғунлаштира олиш талаб қилина бошланди. Педагогик ва социологик назарияларнинг аҳамияти ошди. Ижтимоий иш соҳасидаги тор ихтисосликларнинг кўпайиши билан, уларнинг бирлашишга бўлган зарурат орта бошлади: методик маданият, ижтимоий ишларнинг аниқ технологиясига эҳтиёж тугилди. Тизимли ёндашув ёрдамида ижтимоий ходимлар бир вақтнинг ўзида бир қанча инсон муаммоларини ҳал қилишни амалга ошириш малакасига эга бўлди.

Бутун дунёда ижтимоий ходимларни тайёрлашга жиддий ёндашилмоқда. Унда миллий таълим тизимларининг ўзига хос хусусиятлари акс этади. У турли давлатларда, яъни Франция, Германия, Италия, Бельгия, Норвегия, Дания, Швецария ва Японияда ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади.

Замонавий ижтимоий педагогика жиддий илмий асосга таянади. Ижтимоий ишга оид барча билимлар шу соҳага оид ишланган ва бошқа соҳалардан ўзлаштирилган билимларнинг йиғиндисидан иборат. Ижтимоий иш фалсафа, этика, ҳуқуқшунослик, социология, психология фанларига оид билимларга асосланади. Ижтимоий ходимлар шахс, ижтимоий гуруҳларнинг хулқ-атвори, оила муаммолари, ҳокимият, қўшничилик ва ижтимоий ҳаёт, ижтимоийлаштириш, субмаданият, ижтимоий табақаланиш, мураккаб тузилмалар, турли маданий тизимларнинг турларини психология ва социологиядан олганлар. Мижозлар ва гуруҳлар билан амалий иш олиб бориш методикаси эса педагогика, психология ва тиббиёт фанлари таъсири остида шаклланади.

Бугунги кунда ижтимоий иш илмий асосланган бўлиши лозимлиги талаб қилинмоқда, шунинг учун ҳам бу касб бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг нуфузи борган сари ортиб бормоқда. Махсус конференциялар ташкил қилиниб, уларда назарияни амалиётда яна самарали қўллаш масалалари муҳокама қилинмоқда. Халқаро даражада илғор ютуқларнинг алмашинуви ижтимоий педагогиканинг динамик ривожланишини таъминлаши мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий педагогиканинг фан сифатидаги хусусиятларини тавсифланг.
2. Ижтимоий педагогиканинг фан сифатидаги мазмунини тавсифланг.
3. Ижтимоий педагогика атамаларига таъриф беринг.
4. Ижтимоий педагогиканинг вазифаларини аниқланг.
5. Ижтимоий иш нима?
6. Ижтимоий ходимнинг фаолияти мазмуни нималардан иборат?
7. Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишнинг ўзаро муносабати нимадан иборат?
8. Ижтимоий педагогика ва ижтимоий иш ўртасидаги фарқларни айтинг.
9. Ижтимоий ўқитиш ва ижтимоий тарбияга таъриф беринг.

Адабиётлар:

1. Социальная педагогика. Курс лекций. Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2003.
2. Мудрик А. В. Социальная педагогика.— М.: Академия, 2003.
3. Подласый И. П. Педагогика: Новый курс. — М.: ВЛАДОС.— Кн. 2.
4. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов — 100 ответов. — М.: 2001.
5. Педагогика. Курс лекций.— Т.: ТГПУ, 2001.
6. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: 2003.
7. Ҳасанбоев Ж ва бошқалар. Педагогика. — Т.: Фан, 2006.
8. Тохтаходжаева М ва бошқалар. Педагогика. — Т.: Moliya-iqtisod, 2008.

IV БОБ. ИЖТИМОЙЛАШУВ — ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ҲОДИСА СИФАТИДА

4.1. Ижтимоийлашув: тушунчаси, жараёни, воситалари, механизмлари

Ижтимоийлашув тушунчаси. “Ижтимоийлашув” сўзи дастлаб сиёсий иқтисодиётдан келиб чиққан. У сиёсий иқтисодиётда ер ва ишлаб чиқариш воситаларининг умумлашуви маъносини англатган.

“Ижтимоийлашув” атамасини биринчи бўлиб америкалик социолог Ф. Г. Келдингс инсонларга нисбатан қўллаган. У “Ижтимоийлашув назарияси” (1987) китобида ҳозиргига яқин маънода “ижтимоий табиат ёки индивид характерини ривожлантириш, инсонни ижтимоий ҳаётга тайёрлашдир” деган фикрни билдиради.

XX аср ўрталарида ижтимоийлашув инсон ривожланишини бутун умри мобайнида ўрганувчи ҳамда фанлараро боғланувчи мустақил илмий соҳага айланди. Ижтимоийлашувнинг турли концепцияларини таҳлил қилиш уни, шартли равишда, икки асосий ёндашувга ажратиш имконини беради:

— субъектив-объектив. Унда инсонга жамият таъсирининг суст истеъмолчиси сифатида қаралади (Э. Дюркгейм, Т. Парсонс);

— субъектив-субъектив. Бунда ижтимоийлашув жараёнида инсоннинг фаол ўрни, унинг ҳаётий ҳолатларга таъсир этиш қобилияти назарда тутилади.

Жамият ва ижтимоий мослашув жараёнларини тушунишнинг ҳозирги талабларига иккинчи ёндашув кўпроқ мос келади, чунки замонавий фанда ижтимоийлашув инсоннинг маданиятни ўзлаштириш жараёнидаги ривожланиши ва ўзгариши билан белгиланади.

Ижтимоийлашув жараёни. Боланинг ижтимоийлашуви, хусусан, инсоннинг ижтимоий мослашуви унинг билишга бўлган объектив эҳтиёжи жараёнида пайдо бўлади. Бироқ бу

билан узвий равишда болада бошқа бир объектив эҳтиёж — ўзига хосликни намоён қилиш ҳисси ҳам шаклланади. Бола уни юзага чиқариш учун турли усул ва воситаларни қидира бошлайди ва бунинг натижасида унинг индивидуаллашуви рўй беради. Шахснинг фақат ўзига тегишли бўлган ижтимоий аҳамиятга эга хислатлари индивидуал тарзда намоён бўлади, унинг ижтимоий хулқ-атвори эса такрорланмас жиҳатларга эга бўлади.

Боланинг ижтимоий ривожланиши ўзаро боғлиқ бўлган икки йўналишда олиб борилади: мослашув (ижтимоий маданий тажриба, маданиятни ўзлаштириш) ва индивидуаллашув (мустақиллик, нисбатан ўзига хосликка эга бўлиш). Шундай қилиб ижтимоийлашув тушунчаси замонавий фанда инсон шахсининг мослашуви ва индивидуаллашуви жараёнларини ўзаро боғлайди. Инсон (бола)нинг аниқ бир жамият шароитларига мослашуви ёки ундан ажралиб чиқиши (индивидуаллашуви) ижтимоийлашув жараёнининг мазмунини ташкил қилади. Мослашиш субъект ва ижтимоий муҳитнинг ўзаро фаол яқинлашув жараёни ва натижасидир. (Ж. Пиа Же, Р. Мертож).

Ижтимоий мослашув эса ижтимоий муҳит талабларига инсоннинг муносабат билдиришидир. Шундай қилиб, ижтимоийлашув (мослашув) индивиднинг ижтимоий мавжудотга айланиш жараёни ва натижасидир.

Индивидуаллашув инсоннинг объектив эҳтиёжлар билан боғлиқ ҳолда жамиятда маълум даражада алоҳидаликка интилиши бўлиб, унинг ёшлигидаёқ ўз-ўзини намоён қилишга бўлган ҳаракатларида пайдо бўлади. Бу эҳтиёж қуйидагича намоён бўлади:

- а) ўз қарашларига эга бўлиш;
- б) ўзига хосликларга эга бўлиш;
- в) ўзига тегишли бўлган масалаларни ўзи ҳал қилиш;
- г) ўз мавқеини аниқлаб олишига халақит берадиган ҳаётий ҳолатларга қарши туриш.

Агар шахснинг жамиятга киришида мослашув ва индивидуаллашув жараёнлари ўртасида тенглик юзага келса, инсоннинг жамиятга яқинлашуви рўй беради. Шу билан бирга, бундай ҳолларда шахс ва муҳитнинг ўзаро таъсир этиши ҳам содир бўлади.

Шундай қилиб, муваффақиятли ижтимоийлашув мослашув ва индивидуаллашув ўртасида мувозанат сақлангандагина амалга ошиши мумкин. Бу жараён уч асосий соҳада амалга ошади:

1. Фаолият турларининг кенгайиши, унинг шакл ва воситаларини қўлга киритиш, эркин мўлжал олиш.

2. Мулоқот доирасини кенгайтириш, унинг мазмунини чуқурлаштириш, хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштириш.

3. Шахсий “Мен” образини фаолиятнинг фаол иштирокчиси сифатида шакллантириш, ўз ижтимоий мансублиги ва ўрнини англаш, ўзига баҳо беришни шакллантириш.

Ижтимоийлашув воситалари. Инсон ижтимоийлашуви у ёки бу жамият ижтимоий қатламларига хос бўлган универсал воситалар орқали амалга оширилади. Уларга қуйидагилар киради: гўдакни эмизиш ва ғамхўрлик қилиш усуллари, маиший ва гигиеник юриш-туриш қодалари, инсонни ўраб турувчи моддий маданият маҳсулотлари, маънавий маданият унсурлари (алладан бошлаб эртақларгача), муомала усули ва мазмуни, оилада жазолаш ва мукофотлаш услублари, инсоннинг ҳаётий фаолиятидаги кўп сонли муносабатлари: мулоқот, ўйинлар, маънавий-амалий фаолият, спорт билан шуғулланиш.

Ҳар бир жамият, давлат, ижтимоий гуруҳ ижобий ва салбий, расмий ва норасмий қарорлар, таъқиқлашлар, рухсат бериш, мажбурлаш каби чора-тадбирларни ишлаб чиқади. Бу чоралар ёрдамида инсон хулқ-атвори шу жамиятда қабул қилинган меъёрий қадриятларга мослаштирилади.

Бола ижтимоийлашувининг етакчи воситалари: мулоқот (отаналар, тенгдошлар ва бошқалар билан) ҳамда фаолият (ўйин, ўқиш, ижод, спорт). Психологик-педагогик тадқиқотлар жараёнида турли ёш даврларига хилма-хил фаолият турлари мос келиши аниқланган.

Боланинг барқарор ривожланишининг энг муҳим шартларидан бири мулоқотдир. Мулоқот ва фаолиятнинг етакчи турларига нисбатан қуйидаги ёш даврлари қўлланилади:

- 1) гўдаклик даври — бевосита ҳиссий-руҳий;
- 2) гўдакликдан кейинги давр — предметли фаолият;
- 3) мактабгача давр — ролли ўйинлар;
- 4) илк мактаб даври — ўқув фаолияти;
- 5) ўсмирлик даври — касб таълими фаолияти;
- 6) ўспирилик даври — шахсий мулоқот фаолияти.

Ижтимоийлашув агентлари. Инсоннинг вояга етишида ва шаклланиши жараёнида у билан бевосита муносабатда бўлган кишилар муҳим ўрин тутадилар. Уларни ижтимоий педагогикага

оил адабиётларда “ижтимоийлашув агентлари” деб ҳам номланади. Турли ёш давларида агентларнинг таркиби турлича бўлади. Болалар ва ўсмирлар учун ота-она, ака-ука, опа-сингиллар, қариндошлари, тенгдошлари, қўшнилар агент бўлишлари мумкин. Ёшлик даврига келиб, агентлар қаторига турмуш ўртоғи ва ҳамкасблари ҳам қўшилишлари мумкин. Ижтимоийлашувдаги тутган ўрнига, инсон учун аҳамиятига қараб агентлар фаол таъсир этувчи ва фаол таъсир кўрсатмайдиган агентларга фарқланади.

Ижтимоийлашув механизми. Инсоннинг ижтимоийлашуви турли омиллар, агентлар билан ҳамкорликда ва бир қатор механизмлар асосида амалга ошади. Француз олими Габриэл Тард, америкалик Ури Бронфенбрер, рус олимларидан В. С. Мухина ва А. В. Петровскийларнинг тадқиқотларида ижтимоийлашув механизмларига турлича ёндашувлар келтирилади. Мавжуд маълумотларнинг умумлаштирилиши қуйидаги механизмларни алоҳида ажратиб кўрсатиш имконини беради:

И. П. Подласый таснифи бўйича, ижтимоийлашув механизми қуйидагилардан иборат:

Бостириш механизми. Унинг мазмуни муайян гоё, фикр, хоҳиш, истакларни онгдан чиқариб ташлашдан иборат. Бу механизмнинг ташқи ва ички турлари мавжуд. Ички механизм ҳам ўз ўрнида ихтиёрий ва ғайри ихтиёрийга бўлинади. Ғайриихтиёрий механизм унутишдир. Ихтиёрий бостириш механизми ирода кучи билан амалга оширилади. Ташқи бостириш механизми тарбиянинг кенг тарқалган усулидир.

Ажратиш механизми. Бу механизм ижтимоийлашув механизми сифатида инсон ўзи учун ёмон таассуротлардан воз кечиши билан боғлиқ. Ажратиш механизми, одатда, низоларни ҳал қилишда кузатилади.

Ўз-ўзини чеклаш механизми. Бу механизм ижтимоийлашув жараёнида муҳим ўрин тутди. Агар тарбияланувчига унинг ютуқлари дўстлариникидан кўра аҳамиятсизроқ туюлса, унинг ўзига нисбатан ҳурмати пасаяди, ёмон ўқий бошлайди. Бу эса унинг ўз “Мен”ини чеклаб қўйиши ва қийинчиликлар олдида ожиз қолиши, демакдир. Баъзи ҳолларда ўз-ўзини чеклаш механизмини қўллашни оқласа бўлади. Чунки бу ҳолатда мослашув содир бўлиши мумкин. Бироқ узоқ муддатли ўз-ўзини чеклаш ўз-ўзига баҳо беришнинг пасайишига олиб келади.

Оқибатда бола ўз салоҳиятини билмай туриб, илк муваффақиятсизликдан сўнг бошлаган ишини ташлаб қўйиб, оқимга қараб суза бошлайди;

Лойиҳалаш механизмининг моҳиятини ўз камчиликларини бошқаларга тегишли, деб ҳисоблаш ташкил қилади. Ўзига ёки бошқаларга қарши қаратилган салбий ҳиссиётлар ёрдамида инсон ўзига бўлган ҳурматни сақлаб қолади. Шубҳали инсон бошқалардан гумонсирайди, худбин ҳаммани худбин деб ҳисоблайди.

Идентификациялаш ижтимоийлашувнинг яна бир асосий механизмидир. Идентификация жараёнида тарбияланувчи хаёлан ўзини ўртоқлари билан қиёслайди. Идентификация объекти нафақат реал инсонлар, балки тасаввурлардаги инсонлар ҳам бўлиши мумкин. Идентификациянинг тўлиқ, қисман, онгли, онгсиз турлари мавжуд.

Идентификация механизими **интроекция** механизими билан жуда боғлиқ. Бунда бошқаларнинг хислатлари, гўёки “кетма-кет терилгандай”, махсус ўзгартирилмаган ҳолда бола онгида ўзлаштириб олинади. Гарчи бу механизм хаёлан амалга оширилса-да, унинг натижаларини англаб олиш унчалик мураккаб эмас.

Эмпатия механизми бошқа одамнинг ҳиссий ҳолатига ҳамдард бўлиш. Бу механизм ҳиссиётга бой шахсларнинг ижтимоийлашувида муҳим аҳамиятга эга.

Интеллектуаллашув механизмида катта ёшдаги тарбияланувчи абстракт фикрлай бошлайди ва вазиятдан чиқиб кетиш йўлини ўзи учун эмас, гўёки бошқа одам учун қидириётгандек туюлади. Бу механизм тарбияланувчи ҳаётий муҳим муаммоларга (касаллик, бошқа мактабга ўтиш, институтга кириш) дучор бўлганда намоён бўлади.

Ҳаракатларни бекор қилиш механизми фикр, ҳиссиёт, ҳаракатларни сусайтириш учун қўлланилади. Тарбияланувчи кечирим сўраганида, унинг хатоларининг кечирилиши ва соф виждон билан фаолиятини давом эттиришига ишонади. Кўпчилик шу тарзда комилликка эришади.

И. В. Мудрикнинг фикрича, психологик ва ижтимоий психологик механизмларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

Импринтинг (хотирада сақлаб қолиш) — инсоннинг унга таъсир қилалиган ҳаётий муҳим объектларни эслаб қолиши. Бу механизм, одатда, гўдаклик даврида кўп қўлланилади. Бироқ кейинги ёш даврларида ҳам импринтингни кузатишимиз мумкин.

Экзистенциал босим механизми — тилни ўзлаштириш ва ўзаро муносабатга киришганда керак бўладиган ижтимоий хулқ-атвор меъёрларига англамаган ҳолда эга бўлиш.

Тақлид — бирор-бир “намуна”га ўхшаш учун ҳаракат қилиш. Бу ҳолат инсоннинг ижтимоий тажриба тўплашининг ихтиёрий ва асосан ихтиёрсиз йўлларида биридир.

Рефлексия механизми — ички суҳбат. Унда инсон жамиятнинг турли институтлари, оила, тенгдошлар жамоаси, обрў-эътиборли шахсларга хос хусусиятларга баҳо беради, уларни кўриб чиқади ёки инкор этади. Рефлексия инсоннинг турли “Мен” образлари орасидаги реал ва хаёлий шахсларнинг ички суҳбатидир. Бу механизм ёрдамида инсоннинг шаклланиши рўй беради.

Бундан ташқари, ижтимоийлашувнинг ижтимоий педагогик механизмларига анъанавий ва институционал механизмларни ҳам киритса бўлади:

Анъанавий механизм инсон томонидан оила, атроф-муҳит, кўшнилари, ўртоқларига хос меъёр, қараш стереотипларини ўзлаштиришни кўзда тутди. Бу ўзлаштириш онгсиз равишда амалга оширилиб, таассуротлар ёрдамида содир бўлади.

Институционал механизм инсоннинг жамият институтлари ва турли ташкилотлар билан ўзаро муносабати жараёнида кузатилади. Бу жараёнда инсон турли билим ва тажрибаларни тўплаши мумкин.

Ижтимоийлашув омиллари. Ижтимоийлашув болалар, ўсмирлар, ёшларнинг ривожланишига таъсир қилувчи кўп сонли шарт-шароитлар билан ўзаро муносабат жараёнида юзага келади. Инсонга таъсир қилувчи бу шароитлар омил дейилади. Ҳозирча уларнинг ҳаммаси ҳам аниқланмаган бўлиб, улар ҳақидаги билимлар етарли эмас. Ижтимоийлашувнинг омиллари икки гуруҳга бўлинади: ташқи ва ички.

Ташқи омилларга қуйидагилар киради:

Мегаомиллар (мега — энг катта) — космос, ер шари ва планетар жараёнлар.

Макроомилларга (макро — катта) — давлат, халқ, жамият, шунингдек, буларга демографик, ижтимоий, сиёсий, экологик, яъни ернинг барча аҳолисининг ижтимоийлашувига таъсир кўрсатадиган омиллар киритилади.

Мезоомиллар (мезо — ўрта) — ҳудуд ва яшаш жойидаги оммавий алоқа тармоқлари, у ёки бу субмаданиятга тегишлилигига кўра ажратилган гуруҳларнинг

ижтимоийлашувининг шарт-шароитлари. Мезоомиллар этник қурилмаларни шакллантириш жараёнига, минтақавий шароитларга ҳамда шу ҳудуднинг ОАВларига таъсир қилади.

Микроомиллар, яъни муайян шахсларга таъсир қилувчи омиллар бўлиб, бунга оила, қўшнилари, тенгдошлар гуруҳлари, тарбия муассасалари, турли ижтимоий, диний, давлат, хусусий ташкилотлар кирилади.

Шахс туғилганидан бошлаб ривожланадиган муҳит **социум** ёки **микросоциум** дейилади.

Ташқи ижтимоий омиллардан ташқари, ички биологик омиллар ҳам мавжуд. Уларни бир-биридан мустақил ўрганишнинг иложи йўқ. Шу сабабли замонавий илмий назарияларда шахс ривожланишининг асосий омиллари сифатида биологик ва ижтимоий омиллар, уларнинг ўзаро муносабати кузатилади.

Биологик омиллар. Биологик ирсият инсонни инсон қилувчи умумий жиҳатларни аниқлайди. Ирсият деганда ота-оналардан болаларга турли белги, ўхшашлик, хусусиятларнинг ўтиши тушунилади. Ирсиятга кўра, болага ота-онасидан инсон организми, асаб тизими, мия ва ҳис-туйғу органлари, шунингдек, қомат тузилиши, соч, тери ранги ўтади. Булар инсонни бошқа инсонлардан ажратиб турувчи ташқи омиллар ҳисобланади. Шунингдек, ирсият бўйича нерв фаолиятини ривожлантирадиган нерв хусусиятлари ҳам ўтиши мумкин. Ирсият боланинг табиий хусусиятлари асосида бирор-бир фаолият соҳасида муайян қобилиятларининг шаклланишини кўзда тутди. Психологик маълумотларга кўра, қобилият инсоннинг табиий хусусияти бўла олмайди. Бола қобилиятларининг намоён бўлиши унинг ҳаёти, таълим-тарбия жараёнларига боғлиқ.

Ота-онадан болага ўтувчи бир қатор касалликлар мавжуд. Масалан: қон касалликлари, шизофрения, эпилепсия, даун касаллиги ва бошқалар. Бу касалликларни генетика фани ўрганади.

Маълумки, бола ривожланишига экологик муҳит, атмосфера ва сув хавзаларининг ифлосланиши каби ташқи омиллар ҳам салбий таъсир кўрсатади. Бунинг натижасида жисмоний нуқсонли туғилаётган болалар сони борган сари кўпаймоқда. Бундай болаларнинг бошқалар билан мулоқотга киришиши ва фаолият юритиши ниҳоятда оғир кечади. Шу сабабли улар учун ўқитишнинг янги методлари жорий қилинмоқда. Бу методлар

уларнинг ақлий ривожланишида тенгдошларига етишишлари учун ёрдам беради. Жисмоний нуқсонли болалар билан махсус педагоглар шуғулланадилар. Бу болалар ўз тенгқурлари билан мулоқотга киришганларида жиддий муаммоларга дуч келишади. Бу эса уларнинг жамиятга интеграциялашувларини маълум даражада қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам бундай болалар билан ижтимоий педагогик иш олиб боришнинг асосий мақсади болага ташқи олам билан алоқа қилиш каналларини очишдир.

Ижтимоий омиллар. Инсоннинг биологик мавжудотдан ижтимоий субъектга айланиши унинг ижтимоийлашуви жамиятга интеграцияси натижасида содир бўлади. Бу жараён шахснинг ижтимоий аҳамиятга эга хислатлари асосида шаклланадиган қадрият, ижтимоий меъёр ҳамда хулқ-атвор намунаси орқали амалга оширилади.

Ижтимоийлашув инсоннинг бутун ҳаёти давомида кечадиган кўп қиррали жараёндир. У, айниқса, болалик ва ёшлик даврларида ниҳоятда жадаллик билан кечади. Чунки шахс томонидан айнан болалик даврида асосий ижтимоий меъёрлар ўзлаштирилади.

Бола ижтимоийлашувида социум муҳим аҳамиятга эга. Бу ижтимоий муҳитни бола аста-секинлик билан ўзлаштиради. Агар бола туғилгандан кейин, асосан, оилада ривожланса, унинг кейинги ривожланиши турли муҳитлар мактабгача таълим муассасалари, мактаб, мактабдан ташқари тарбия муассасалари, турли кўнгилочар масканларда кечади. Бола ўсиб борган сари, унинг ижтимоий муҳити “ҳудуди” кенгайиб боради. Бола қанчалик кўп муҳитларни ўзлаштиради, у шунчалик кенг доира ҳудудини эгаллашга ҳаракат қилади. Бола доимо ўзи учун қулай бўлган, уни яхши тушунадиган ва унга ҳурмат билан муносабатда бўладиган муҳитни излашга уринади. Шунинг учун у бир муҳитдан бошқа муҳитга кўчиб юриши мумкин. Муҳит боланинг ижтимоийлашув жараёни ва ижтимоий тажриба тўплашида муҳим аҳамиятга эга.

Муҳит тушунчаси турли фан вакиллари социологлар, психологлар, педагогларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Улар муҳитнинг бунёдкорлик салоҳияти ва бола шаклланиши, ривожланишидаги таъсирини ўрганадилар.

Ижтимоийлашув жараёнида муҳитнинг ўрни. Ижтимоий педагогикада жамият, ижтимоий муҳит, авваламбор, боланинг янги муҳитга интеграциялашуви нуқтаи назаридан ўрганилади.

Бунда инсон ва унга таъсир қилувчи ташқи омилларнинг жамиятдаги ўзаро муносабати ҳамкорлик тавсифи эга эканлиги муҳимдир. Муҳит инсон кириб бориши, ўзини қулай сезиши учун қаерда жойлашганини билиши етарли бўлган кўча, уй ва шу каби нарсалар эмас. Балки муҳит бу алоҳида ўзаро муносабатлар тизими ва қоидалари билан тавсифланадиган инсон жамоалари ҳамдир. Шунинг учун ҳам инсон муҳитга янгилик киритади, муайян даражада таъсир қилади, ўзгартиради ва ўз ўрнида муҳит ҳам инсоннинг олдига ўз талабларини қўяди. У инсонни, унинг хатти-ҳаракатларини қабул қилиши ҳам, инкор қилиши ҳам мумкин. Муҳитнинг инсонга муносабатини инсоннинг юриш-туриши, унинг талабларига қанчалик жавоб беришига қараб аниқласа бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори унинг жамиятда тугган ўрни билан белгиланади.

Инсон жамиятда бир вақтнинг ўзида бир қанча мавқеларни эгаллаши мумкин. Масалан, аёл ҳам рафиқа, ҳам она, ҳам устоз мавқеларини эгаллаши мумкин. Ҳар бир мавқе инсонга муайян талабларни қўяди ва, шу билан бирга, унга бир қанча ҳуқуқларни беради. Инсоннинг жамиятдаги муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан тавсифланадиган мавқеи **ижтимоий мақом** дейилади.

Инсоннинг ижтимоий мақомига миллати, туғилган жойи, фамилияси ва бошқа омиллар таъсир кўрсатиши мумкин. Бундай мақомлар, одатда, **туғма мақом** дейилади. Бошқалари эса инсон жамиятда нималарга мустақил эришганлигига қараб белгиланади. Масалан, ижтимоий педагог мақомига шу соҳадаги касб тайёрловчи ўқув муассасасида таълим олган ва бу соҳа бўйича дипломга эга бўлган шахс эришиши мумкин. Юқоридаги мақомни **қўлга киритилган мақом** десак, адашмаган бўламиз.

Мақом инсоннинг жамиятдаги хулқ-атворини муайян вазиятларда ўзини шу мақомдагилар ҳолатига кўра белгилайди. Атрофдагилар у шахсдан нима кутишлари ҳам муҳимдир. Шунинг учун инсон мақоми билан белгиланадиган хулқ-атвор **ижтимоий роль** дейилади. Турли ижтимоий ролларни ўзлаштириш шахс ижтимоийлашуви жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг мураккаблик жиҳати шундаки, жамиятда фақат жамият томонидан маъқулланадиган мақомлар бўлмасдан, балки ижтимоий меъёр ва қадриятларга мос келмайдиган мақомлар ҳам мавжуд. Шунинг учун бола шаклланиш ва ривожланиш

жараёнида ҳам ижобий, ҳам салбий ролларни ўзлаштириши мумкин.

Ижобий ролларга, аввало, оила аъзосининг ролини киритсак бўлади. Оилада бола бундай ролларнинг бир нечтасини ўзлаштиради: ўғил ёки қиз, ака ёки опа, жиян, набира, шунингдек, бобокалонлари билан ҳам танишиши мумкин.

Бола ўз ривожланиши давомида ўзлаштирадиган яна бир муҳим роль — жамоа аъзоси ролдир. Бола боғча ёки мактабда, спорт тўгарагида тенгқурлари билан муомала қилганида жамоа аъзоси, ўртоқ, ўқувчи, етакчи каби ролларни ўзлаштиради. Бундан ташқари, ҳар бир инсон истеъмолчи ролини бажаради. Чунки у ҳаёти мобайнида зарур бўлган нарсаларга доим эҳтиёж сезади. Булар: овқат, кийим-кечак, китоб ва бошқалар. Жамият инсонга тақдим этган хизматлардан оқилона фойдалана олишни бола ёшлигидаёқ ўзлаштириши лозим.

Яна бир муҳим ижтимоий роль ўз Ватани фуқароси бўлиш, уни севиш, у билан фахрланиш, ватанпарвар бўлиш билан боғлиқдир. Шу билан бирга, бола ўзлаштириши мумкин бўлган бошқа роллар ҳам бор. Масалан, мутахассис роли. Уни бола мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўзлаштиради. Салбий ролларга дайди, тиланчи, муттаҳам ролларини мисол қилсак бўлади. Катта шаҳар кўчаларида, савло дўконлари бозор, жамоа транспортларида тиланчи болаларни ҳам учратишимиз мумкин. Улар бу ролларга кўникишган. Ўтган-қайтганлардан моҳирлик билан пул ундириб олишади. Улар орасида ўғрилиқ билан шуғулланадиганлари ҳам учрайди. Баъзи ҳолларда бўлса, уларни бу ишга катталар ундашади.

Боланинг хулқ-атвор механизмларини ўзлаштириши унинг ижтимоий муносабатларга муваффақиятли мослашувини таъминлайди. “Ижтимоий мослашув” деганда шахснинг ижтимоий муҳит шароитларига кўникиши тушунилади.

Ижтимоий мослашув боланинг муваффақиятли ижтимоийлашувининг шарти ва натижаси ҳисобланиб, асосан, уч йўналишда олиб борилади: фаолият, мулоқот ва англаш. Фаолият соҳасида болада фаолият турларининг кенгайиши, фаолиятнинг зарурий шакл ва воситаларини қўлга киритиши, муомала доирасининг кенгайиши, унинг мазмунини чуқурлашиши, жамиятда қабул қилинган хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштириши содир бўлади. Англаш соҳасида ўз “Мен”и образини шакллантириш, ўзининг ижтимоий мансублик

ва ижтимоий ўрнини англаш рўй беради. Бу жараёнларнинг барчасини тарбия тартибга солади.

Тарбия ижтимоийлашув сифатида. Сўнгги ўн йилликлар давомида педагогика ва бошқа фанларда ижтимоийлашув ва тарбия тушунчаларининг ўзаро муносабати кенг муҳокама қилиб келинмоқда. Бугунги кун талабларидан келиб чиқиб, бу муаммога алоҳида эътибор қаратиш лозим. Шу билан бирга, баъзи муаллифлар тарбияни ижтимоийлашув билан алмаштиришга ҳаракат қилишса, бошқалари эса тарбияни бола ижтимоийлашувининг бир қисми сифатида ўрганишмоқда. Яна бир гуруҳ олимлар ижтимоийлашув деганда, фуқаровий ва ахлоқий тарбияни тушунишади. Тўртинчи гуруҳ олимлар шахс ижтимоийлашувини тарбиянинг асосий мақсади, деб ҳисоблашади. Қарашлар бир-биридан маълум даражада фарқ қилгани билан, тарбия бола ижтимоийлашувининг асосий омилларидан бири эканлигини ҳамма тан олади. Тарбиянинг асосида ижтимоий ҳаракат бўлиши, уни ижтимоийлашувдан фарқлайди. Ижтимоийлашув тушунчасини фанга киритган **Макс Веберг** уни муаммоларни ечишга қаратилган ҳаракат, инсон ҳулқ-атворининг тахминий вариантларини субъектив англаш сифатида таърифлаган.

Умуман олганда, ижтимоийлашув узлуксиз жараён бўлиб, бунда инсон доимо жамият билан муносабатда бўлади. Тарбия тор маънода эса дискрет (узлукли) жараёндир. Чунки у муайян ташкилотларда амалга оширилиб, замон ва маконда чекланган бўлади. Тарбия педагогиканинг асосий категорияларидан биридир. Шунга қарамай, ханузгача тарбиянинг умумэътироф этилган таърифи мавжуд эмас. Бунга унинг кўп маънолилигини ижтимоий ҳодиса, фаолият, жараён, қадрият, тизим, таъсир, ўзаро муносабат сифатида кўрилиши мумкинлигини сабаб қилиб кўрсатсак бўлади. Бу тушунчаларнинг ҳеч қайси бири тарбия мазмунини алоҳида олган ҳолатда тўлиқ очиб бера олмайди.

Қуйида тарбиянинг ижтимоийлашувга нисбатан ижтимоий назорат қилинувчи жараёнга хос бўлган умумийлигини ўзида акс эттиришга ҳаракат қилган таърифи келтирилган. Бироқ унда оилавий, диний, ижтимоий тарбиянинг хусусиятлари инобатга олинмаган. А. В. Мудрик қуйидаги таърифни илгари суради:

Тарбия — инсоннинг жамиятга кўникишига кўмаклашувчи ва бу кўникиш содир этиладиган гуруҳ ва ташкилотларнинг хусусиятларига мос келувчи шароитлар яратувчи инсоннинг онгли

ривожланиши. Бу таърифни ҳам тўлиқ ва бутунлай тўғри, деб бўлмайди. Унда муаллифнинг нуқтаи назари ўз аксини топган.

Тарбия ижтимоий омилларни инсонга таъсир кўрсатишининг таркибий қисми бўлиш билан бирга, ўз хусусиятларига ҳам эга. Бу жараён бошқаларидан фарқли равишда, доимо бир мақсад сари йўналтирилган ва бу фаолият махсус тайёрланган одамлар томонидан амалга оширилади. Тарбия жараёнида бола ижтимоийлашувига таъсир қилувчи бошқа омиллар: муҳит, ОАВлари, маданиятлар инobatга олинади. Бироқ шуни эсда тутиш лозимки, тарбия бошқа ижтимоий омиллар ичида ўз ўрнига эга бўлиб, бошқа омилларнинг ўрнини на тўлиқ тўлдира олади, на бекор қила олади.

Тарбиянинг бола ривожланишига таъсири вақт ўтган сари ўзгаради. Бола қанчалик кичик бўлса, тарбия унинг шаклланишига шунчалик кўп таъсир кўрсатади. Вақт ўтгани сайин тарбиянинг бола шаклланишидаги ҳиссаси камайиб боради. Бу вақтда боланинг у ёки бу ижтимоий қадриятни танлашдаги мустақиллиги ортади.

Борган сари ташқи тарбиявий омилларнинг таъсири камаяди. Бироқ бошқа бир жараён — **ўз-ўзини тарбиялаш** жараёни ривожлана бошлайди. Боланинг ўз шахсини мукаммаллаштириш, ўз-ўзини ривожлантириш бўйича мустақил фаолиятини англаши ортади. Маълумки, ўз-ўзини тарбиялашга эҳтиёж шахс ривожининг энг юксак шакли ҳисобланади. Бизнинг моделга **биноан**, инсоннинг ўз-ўзини тарбиялаши эҳром бунёд этиш билан баробардир. Шунинг учун ўз-ўзини тарбиялаш жараёни **бир** умрга чўзилади.

Иккинчи Тарбия, ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқа ижтимоий омилларнинг (маданий, диний, тарихий анъаналар, ОАВлари, мактаб жамоаси, дўстлар, болалар боғчаси ва бошқалар) ўзаро ижобий таъсири натижасида боланинг жамиятга интеграциялашувининг табиий жараёни содир бўлади. Ижтимоий муҳитнинг таъсири қанчалик аҳамиятли ва сермазмун бўлса, бола унда шунча эркин ва мустақил бўлади.

Боланинг ижтимоийлашуви унинг жисмоний ва руҳий ривожланишининг хусусиятлари сабабли мураккаблашиши, ёки ижтимоий меъёр ва қадриятларни бола томонидан ўзлаштирилишида қандайдир сабаблар туфайли муҳитнинг салбий таъсири оқибатида нотўғри йўналишда бориши мумкин. Бунинг натижасида бола меъерий ижтимоий муносабатлардан

четда қолиб, махсус ёрдамга муҳтож бўлиб қолади. Бундай болаларнинг ижтимоийлашув жараёни, аввало, тарбия орқали амалга оширилади. Бироқ бунинг учун ҳар бир тоифадаги болаларнинг ижобий жиҳатларини фаоллаштирувчи тарбия методлари ва технологияларини ишлаб чиқиш лозим.

Умуман олганда, тарбиячи ва мутахассисларнинг вазифаси қийин вазиятларда турган боланинг ижтимоий мослашувига қаратилган бўлиб, у жамиятда қабул қилинган қонун ва меъёрларга фаол кўникиши ёки салбий омилларнинг оқибатларини енгиши керак бўлади.

Агар ижтимоий муҳит сифатларининг шаклланмаганлиги даражаси болага ижтимоий муҳитга кўникишга халақит берадиган даражада юқори бўлса, боланинг ижтимоий мослаша олмаслик ҳолати содир бўлади. Бундай ҳолларда бола томонидан йўқотилган ижтимоий алоқалар ва муносабатларни тиклашга қаратилган махсус чора-тадбирларни қўллаш тавсия этилади.

Шундай қилиб, боланинг жамиятда ўсиши ва ривожланиши жараёнида унинг ижтимоийлашуви содир бўлади. Агар бу жараён содир бўлмаса, унинг акси — дезадаптация рўй беради. Бундай ҳолатда эса боланинг ижтимоий реабилитациясига эҳтиёж туғилади.

Савол ва топшириқлар:

1. “Ижтимоийлашув” тушунчасига таъриф беринг.
2. Ижтимоийлашув жараёни деганда нимани тушунасиз?
3. “Ижтимоий мослашув” тушунчасига таъриф беринг.
4. Ижтимоийлашув воситаларига нималар киради?
5. Ижтимоийлашув агентлари деганда кимлар назарда тутилади?
6. Ижтимоийлашув механизмлари қандай маънони англатади?
7. “Идентификациялаш” тушунчаси ижтимоий педагогикада қандай мақсадда қўлланилади?
8. Ижтимоийлашув омилларини тушунтиринг ва уларга таъриф беринг.
9. Ижтимоий ва қўлга киритилган мақом ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Аҳмедов Р., Сатторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.
2. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.
3. Социальная педагогика. Курс лекций. Под ред. М.А.Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2003.
4. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: Академия, 2003.
5. Подласый И. П. Педагогика: Новый курс. — М.: ВЛАДОС. — Кн. 2.
6. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов — 100 ответов. — М.: 2001.
7. Ибрагимов Х, Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси — Т.: Фан ва техналогия, 2008
8. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: 2003.

4.2. Тарбия — ижтимоий институт сифатида

Замонавий жамиятда ижтимоий институтларнинг бир бутун тизими мавжуд. Ижтимоий институт жамият аъзоларининг ижтимоий ресурслардан фойдаланиши жараёнида вужудга келган, у ёки бу эҳтиёжларини (иқтисодий, сиёсий, маданий, диний ва бошқа) қондириш учун биргаликдаги фаолиятларининг тарихан шаклланган тургун шаклидир. Тарбия ижтимоий институт сифатида, жамият аъзоларининг ижтимоийлашувини амалга оширишни нисбатан назорат қилиш, маданий ва ижтимоий кадриятларини тарғиб қилиш, ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун шароит яратиш, умуман олганда, жамиятнинг фаол аъзоларини етиштириш учун юзага келган. Тарбия ижтимоий институт сифатида муайян жамиятнинг ривожланиш босқичида пайдо бўладиган феномен ҳисобланади.

Ҳар бир жамиятнинг тарихий ривожланиш жараёнида муайян босқичларда қуйидагиларнинг содир бўлиши кузатилади:

— тарбия оилавий, диний, ижтимоий турларга ажралади. уларнинг ўрни, аҳамияти ва ўзаро муносабати ўзгармай қолади:

- тарбия жамиятдаги катта авлоддан ёш авлодга қараб йўналлади ва борган сари кўпроқ ёш гуруҳларини қамраб олади;
- ижтимоий тарбия жараёнида унинг таркибий қисмлари ажралади: таълим олиш, кейинчалик эса маълумотли бўлиш;
- коррекцион тарбия пайдо бўлади;
- тоталитар, сиёсий ва жиноятга мойил жамиятларда ғайри-ижтимоий тарбия амалга оширилади;
- тарбиянинг вазифа, шакл, усул ва воситалари ўзгаради;
- тарбиянинг аҳамияти ортиб, у жамият ва давлатнинг алоҳида функцияси бўлиб қолади ҳамда ижтимоий институтга айланади.

Тарбия ижтимоий институт сифатида ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади: оилавий, диний, ижтимоий, коррекцион тарбия мажмуаси; ижтимоий роллар йиғиндиси; тарбиячилар, тарбияланувчилар, оила аъзолари, дин арбоблари, минтақавий, ҳудудий тарбия ташкилотлари раҳбарлари, жиноий ва тоталитар гуруҳлар етакчилари; турли хилдаги тарбия муассасалари; ижобий ва салбий санкциялар йиғиндиси; тарбиячиларнинг таълим ва профессионал тайёргарлиги даражаси.

Тарбия ижтимоий институт сифатида ижтимоий ҳаётда муайян вазифаларга эга бўлиб, унинг энг умумий вазифалари қуйидагилардир:

- жамият аъзоларида бир мақсад сари қаратилган дунёқарашни шакллантириш ва улар томонидан тарбия жараёнида амалга оширилиши мумкин бўлган бир қатор эҳтиёжларнинг қондирилиши учун шароитлар яратиш;
- жамиятда фаолият юритиш ва уни ривожлантиришга қодир бўлган кадрларни тайёрлаш;
- ижтимоий ҳаёт барқарорлигини маданиятни авлодларга мерос қолдириш орқали таъминлаш;
- ўзгарувчан ижтимоий ҳолатларга жамият аъзоларини мослашишини таъминлаш;
- жамият аъзоларининг интилишлари, мақсадларининг бирлашишини ва ижтимоий, касбий, этноконфессиял гуруҳлар манфаатларининг уйғунлашувини таъминлаш.

Ижтимоий педагогнинг бу йўналишларга боғлиқ асосий фаолияти замонавий тарбия тамойиллари асосида қурилади.

Тарбия тамойиллари. Тарбия тамойиллари тарбияни амалга ошириш қоидалари бўлиб, улар асосида назариялар ишлаб

чиқилади ва тарбиянинг шакл метод ва воситалари амалга оширилади.

Тарбиянинг инсонпарварлик тамойили. Тарбияни инсонпарварлаштириш зарурати ҳақидаги гоё чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг асарларида ўз ифодасини топган бўлиб, XVIII асрдан бошлаб у турли давлат педагогларининг тадқиқот объектига айланган. Бу гоё XVIII асрда француз мутафаккири Жан Жак Руссо ва рус педагоги Л. Толстойнинг эркин тарбия назарияларида, XX асрда инсонпарварлик психологиясида ва инсонпарварлик педагогикасида ҳам ўз аксини топган.

Ижтимоий педагогика нуқтаи назаридан инсонпарварлашув тамойили педагогнинг ўз тарбияланувчисига, унинг ривожланиш жараёнида, масъулиятли ва мустақил субъектга нисбатан муносабатда бўлишини кўзда тутди. Тарбиянинг инсонпарварлашув тамойилини амалга ошириш болалар, ўсмирлар, ёшларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Бу тамойилнинг амалга оширилиши натижасида:

— тарбия ижтимоийлашув объекти бўлмиш инсон қай даражада ғайри ижтимоий қадриятларни эмас, балки ижобий меъёр ва қадриятларни ўзлаштиришини аниқлайди;

— тарбия инсон ўзини ижтимоийлашув субъекти сифатида ҳис қилиши, ўз субъективлигининг намоён қилиши ва тараққий этиши учун шароит яратади;

— тарбия инсон учун жамиятга мослашув даражасини ишлаб чиқишга имконият яратади;

— тарбия инсонни турли ёш босқичларида турли хавфлар билан тўқнаш келишига йўл қўймаслиги ёки инсоннинг ижтимоийлашув қурбонига айланиши эҳтимолини камайтириши мумкин.

Тарбиянинг инсонпарварлашув тамойилини амалга ошириш тарбияланувчида рефлексия ва ўз-ўзини тартибга солишни ривожлантиришга, унинг ташқи олам билан муносабатларини шаклланишига, фурур ҳиссининг ошишига, жамиятда демократик ва гуманистик муносабатлар ташувчиси инсоннинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Янада кенгроқ маънода, инсонпарварлашув тамойилининг амалга ошиши инсонлар орасидаги алоқаларнинг яхшиланишига ҳамда ижтимоий тараққиёт учун курашда инсонларнинг бирлашишига ёрдам беради.

Тарбиянинг табиат билан уйғунлиги тамойили. Тарбиянинг табиат билан уйғунлиги ҳақидаги гоё антик даврларда пайдо

бўлган ва бизгача Демокрит, Афлотун, Арасту асарлари орқали етиб келган.

Тарбиянинг табиат билан уйғунлиги ҳақидаги тамойилни XVII асрда Ян Амос Коменский таърифлаган ва у XVIII — XIX асрларда педагогикада кенг ривожланган.

XX асрда табиат ва инсон ҳақидаги фанларнинг ривожланиши тарбиянинг табиат билан уйғунлиги тамойилини анча бойитди. Бунда рус олими В. И. Вернадский томонидан ноосфера ҳақидаги таълимотнинг яратилиши ҳам муҳим роль ўйнади.

Ноосфера — ривожланишнинг шундай босқичини акс этадиган тушунчаки, у босқичда инсоннинг онгли фаолияти глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши ва ҳал этилишига таъсир қилади.

Тарбиянинг табиат билан уйғунлиги тамойили табиий ва ижтимоий жараёнларнинг ўзаро алоқасини илмий тушунишни, инсон ва табиат тараққиёти ривожланишнинг умумий қонунларига мос келишини, инсоннинг ёши ва жинсини ҳисобга олган ҳолда тарбиялашни, шунингдек, уни ўз ривожланишига ўзини жавобгар этиб тарбиялашни ва ноосферанинг келажақдаги тараққиётини шакллантириш учун масъул эканлигини назарда тутди. Юқоридагиларга асосланган ҳолда, тарбиянинг табиат билан уйғунлиги тамойилига кўра, инсон:

- ўзини борлиқнинг бир бўлаги, деб ҳис қилишини;
- рўй бераётган планетар жараёнларни ва ундаги мавжуд глобал муаммоларни тушунишини;
- ўзида ноосфера учун масъулиятни ҳис қилишини;
- ўзини ноосферани яратган субъект сифатида билиши ҳамда табиат, планета ва биосферага нисбатан ижобий муносабатни шакллантирилиши кераклигини кўзда тутди.

Тарбиянинг маданиятга мувофиқлик тамойили. Тарбия маданийлашувининг зарурияти ғояси инглиз педагоги Жон Лок (XVIII аср), француз мутафаккири Клод Гельвеций (XVIII аср) ва швецариялик педагог Иоганн Песталоцци асарларида ўз аксини топган.

XIX асрда немис педагоги Фридрих Дистерверг томонидан берилган таърифга кўра, тарбиянинг маданиятга мувофиқлик тамойили маданиятнинг умуминсоний қадриятлар асосланиши, у ёки бу миллий маданиятларнинг қадриятларига ва меъёрларга мос равишда бунёд этилишини назарда тутди.

Тарбиянинг маданиятга мувофиқлик тамойили ўз олдида

болалар ва ўсмирларга халқ ҳамда жамият маданиятининг турли йўналишлари, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ўргатишни мақсад қилиб қўяди. Бунда маданиятнинг маънавий, жисмоний, маънавий, ақлий, моддий, иқтисодий, сиёсий, ахлоқий йўналишлари назарда тутилади.

Тарбиянинг маданийлашув тамойилининг амалга оширилиши умуминсоний тавсифдаги маданий қадриятларнинг турли жамиятларда фарқланиши сабабли қийинчиликларга дуч келмоқда. Бизнинг давлатимизда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўртасида, шаҳарда эса турли ижтимоий-касбий гуруҳлар орасида фарқлар мавжуд. Шу билан бир вақтда турли маданият ва субмаданиятлардаги қадриятлар ўртасидаги мувозанатни сақлаш тарбия самарадорлигининг асосий шартларидан биридир.

Тарбиянинг вариативлиги тамойили. Ижтимоий тарбиянинг вариативлиги шахс эҳтиёжларининг хилма-хиллиги билан белгиланади.

Тарбия вариативлиги тамойили инсоннинг минтақавий ва локал даражада умуминсоний қадриятларга асосланиб, этник хусусиятлар, шунингдек, минтақавий муниципал ва локал шароитларни инобатга олиб, шахсий, ёш, дифференциал ва индивидуал ёндашувлар асосида маънавий қадрият жиҳатидан тарбиялашни амалга оширишда муҳим ўрин тутаети.

Ижтимоий тарбиянинг вариативлиги тамойилининг таърифлаш имконияти ва зарурати XX асрнинг 80-йиллари охиридан бошлаб рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар сабабли вужудга келди (А. Г. Асмолов). Бу ўзгаришларни инсоннинг жамоавий гуруҳлар ҳамда жамиятнинг ёш ва ижтимоий гуруҳлари мақсадлари билан бир қаторда, индивидуал мақсадларини тан олиши, таълимнинг этник хусусиятлар ва минтақавий шароитларга мос қилиб ислоҳ қилиш учун шароитлар яратилиши кабилар билан изоҳлаш мумкин.

Ижтимоий тарбиянинг вариативлиги тамойилини амалга ошириш учун қуйидагилар зарур:

— турли ёшдаги шахсларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини, турли этник қатламларнинг ижтимоий-касбий талабларини, ҳудудий ва минтақавий ташкилотларнинг эҳтиёжларини қондириш учун турли хилдаги тарбия муассасаларини ташкил этиш;

— ижтимоий тарбиянинг минтақавий ва ҳудудий тизимларини ташкил этиш;

-- маҳаллий тарбия тизимларини ташкил қилиш;

— инсон томонидан ўзининг ривожланиш стратегиялари, ҳаётий ва касбий йўллари танлашдаги имкониятларини кенгайтириш учун шароитлар яратиш.

Ижтимоий тарбиянинг жамоавийлиги тамойили. Боланинг ижтимоийлашуви микроомиллар таъсирида, тенгдошлари ва катталар (оила, қўшнилари, микрожамият, тарбия ташкилотлари) билан ўзаро муносабатларида рўй беради. Ижтимоий тарбия бир томондан, жамоаларда амалга оширилса, бошқа томондан, болалар ва ўсмирларни жамоа ҳаётига объектив зарурат сифатида киритиб боради.

Жамоа тарбиянинг энг муҳим воситаси эканлиги ҳақидаги гоя жуда қадимда пайдо бўлган. Унинг назарий асослари XIX асрдан бошлаб, педагогик нуқтаи назардан, жадаллик билан ишлаб чиқилган. Жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичида реал ҳаётдаги инсон ижтимоийлашуви муаммолари ва инсоннинг ўзгариб турувчи дунёга кириши, жамоавийлик тамойилини ижтимоий тарбиянинг етакчи ташкилий асоси, деб ҳисобланганга замин яратади.

Жамоавийлик тамойилининг замонавий таърифига кўра ижтимоий тарбия турли жамоаларда амалга оширилиб, инсонга ҳаёт тажрибаси, умуман олганда эса, жамиятга кўникиш тажрибасини қўлга киритиш имконини беради.

Ижтимоий тарбиянинг биргаликдаги фаолият тамойили. Тарбиячи ва тарбияланувчи орасидаги суҳбатнинг зарурлиги гояси қадимги Элладада пайдо бўлиб, ўрта асрлар таълим методларида, кейинчалик эса бир қатор педагогларининг асарларида ўзига хос ривожланишга эришди.

Сўнги ўн йилликларда тарбияга субъект-объект жараёни сифатида қараш, кейинчалик эса бу ёндашувни педагогик амалиётда тарқатиш бу тамойилни педагогика учун ниҳоятда муҳим тамойилга айланишига олиб келди.

Ижтимоий тарбиянинг биргаликдаги фаолият тамойилига кўра болалар, ўспиринлар, ўсмирларнинг маънавий-маърифий ривожланиши тарбиячи ва тарбияланувчи орасидаги қадриятлар (ақлий, ижтимоий) алмашуви жараёнида амалга оширилади. Булар:

— дунё маданиятлари ва аниқ бир жамиятда ишлаб чиқилган қадриятлар;

— ижтимоий тарбия субъектларига хос бўлган қадриятлар;

— тарбия ташкилотларининг муайян аъзосига хос бўлган кадриятлар.

Ижтимоий тарбиянинг биргаликдаги фаолият тамойили тарбиячи ва тарбияланувчининг тенглигини тақозо этмайди. Бу ҳол ёшдаги тафовутлар, ҳаётий тажрибанинг бир хил эмаслиги, ижтимоий ролларнинг ассиметриаллиги билан изоҳланади. Биргаликдаги фаолият тамойилида биринчи ўринда тенглик эмас, балки ўзаро ҳурмат ва софдиллик туради.

Тарбиянинг давомийлиги тамойили. Бу тамойил ижтимоийлашувнинг меросийлик тавсифидан келиб чиқади. Тарбиянинг давомийлиги тамойили инсон ривожланишининг ҳар бир босқичини индивидуал ва ижтимоий кадрият, деб биледи. Бу тамойилга кўра, ҳар бир бола ёки ўсмирнинг ижтимоий ривожланишида доимо давомий ва тугалланмайдиган жиҳатлар мавжуд бўлади. Чунки болалар дунё ва ўзи билан ўзаро муносабатда бўла туриб, доимо ўзларининг инноватик хусусиятларини сақлаб қолишади (Масалан, Л. Толстой ўз ҳаёти давомида унда бешта инсон ўзгарган, деб ҳисоблайди).

Тарбиянинг давомийлиги тамойилига кўра уни шундай ташкил қилиш керакки, ҳар бир ёш босқичида инсон “қайта шаклланиш” имкониятига эга бўлсин.

Санаб ўтилган тарбия тамойилларини инобатга олиниши ва уларнинг таъминланишини ижтимоий педагогик фаолиятда ижобий натижага эришишнинг шартларидан бири, деб ҳисоблаш мумкин.

Саволлар:

1. Боланинг ижтимоийлашувига таъсир қилувчи омилларга нималар киради?
2. Бола ривожланишига муҳит қандай таъсир этади?
3. Бола тарбияси ва унинг ижтимоийлашуви орасидаги боғлиқлик нимада?
4. Тарбия ижтимоий институт сифатида қандай ўзига хосликка эга?
5. Тарбиянинг ижтимоий вазифаларини санаб беринг.
6. Тарбия тамойилларининг моҳиятини баён этинг.
7. Шахснинг ижтимоий шаклланишида жамоавийлик ва тарбиянинг давомийлиги тамойилларининг ўрни қандай?

Адабиётлар:

1. Аҳмедов Р., Сатторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.
2. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.
3. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
4. Социальная педагогика. Курс лекций. Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2003.
5. Мудрик А. В. Социальная педагогика. — М.: Академия, 2003.
6. Кукушин В. С. Теория и методика воспитания. — Ростов на-Дону.: Феникс, 2006.
7. Ходжаев Б. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш йўллари. — Т.: ТДПУ, 2008.
8. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: 2003.

5.1. Оила билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият

Оила ва унинг ўзига хосликлари. Оила шахс тарбиясида, бошқа ижтимоий институтлар билан таққослаганда, энг муҳим вазифаларни бажаради. Чунки айнан оилада индивидуал қобилиятлар, шахсий, касбий қизиқишлар, ахлоқий меъёрлар шаклланади. Оила омили инсонга бутун умри давомида таъсир этади. Ижтимоий жиҳатдан оила инсон турли ижтимоий мақомларни эгаллайдиган жамоа ҳисобланади. Оила инсоннинг ўз-ўзини белгилаб олишига, унинг ижтимоий-ижодий фаоллигини оширишига ёрдам беради.

“Оилавий муносабатлар — олий қадрият” деб ҳисобланган бизнинг республикамызда оиланинг ижтимоий мақоми ниҳоятда баланд бўлиб, у ўз мавқеини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Ўзбек оиласида зарурий тарбиявий омил ва кўникмалар авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Кўп болали ўзбек оилаларида патриархал тартибнинг сақланиши оиладаги муносабатларнинг барқарорлигини таъминлаган. Бироқ бугунги кунда оила инқирози кўпгина оилалар, шу жумладан, ўзбек оилаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Оила аъзолари сонининг қисқариши, авлодларнинг узоқлашуви муаммосининг кучайиши муносабати билан, оилавий муносабатларни шакллантириш масаласи борган сари муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Оила бугунги кунда юксак малакали психолог, ижтимоий педагоглар ёрдамига муҳтож бўлиб қолган.

Оила икки йўналишда мавжуд бўлади: кичик ижтимоий гуруҳ сифатида ва ижтимоий институт сифатида. Биринчи ҳолатда, оила қариндошлик асосида тузилган ва бирга яшаш билан бирлаштирилган ҳамжамият бўлса, иккинчи ҳолатда эса, инсонларнинг кундалик ҳаёти кечадиган ижтимоий институтдир.

Жамиятда оила бир нечта функцияларни бажаради:

Репродуктив функция. Бу функция наслни давом эттириш билан боғлиқ. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда серфарзанд оилаларнинг мавжудлиги билан бир қаторда, оила аъзолари сонининг қисқариши ҳам кузатилмоқда. Бу ҳодисалар, асосан, моддий-иқтисодий қийинчиликлар, маънавий инқироз, ёш оилаларнинг ота-она уйидан ажралиб чиқиши, тиббий хизматнинг даражаси, экологиянинг инсон саломатлигига таъсири билан изоҳланади.

Иқтисодий функция. Маълум бир оила аъзолари томонидан бошқалари учун моддий маблағлар топилиши, вояга етмаганлар ва қарияларни моддий таъминлаш, пул маблағларини тўплаш иқтисодий функциянинг асосини ташкил қилади. Замонавий бозор муносабатлари мулк тўплаш, мулкка эга бўлиш, мерос масалаларида оиланинг иқтисодий вазифаси фаоллашувини талаб қилади.

Ижтимоийлашув функцияси. Оила бола шаклланишига таъсир қилувчи биринчи ва асосий ижтимоий гуруҳ ҳисобланади. Оилада ота-она ва болаларнинг табиий-биологик ҳамда ижтимоий алоқалари узвий боғланиб келади. Оила микромуҳит сифатида боланинг руҳий, жисмоний ва ижтимоий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Оиланинг вазифаси болани аста-секинлик билан жамиятга тайёрлашдир. Оилада инсонга таълим ва тарбия берилади, унинг ақлий, ижодий қобилиятларининг ривожини содир бўлади. Айнан оилада бола меҳнат қилишга ва мустақилликка ўрганади.

Ҳўжалик-маиший функция. Оила жамиятнинг асосий ва доимий ҳўжалик негизидир. Унда оила аъзоларининг жисмоний ҳолати бир маромда ушлаб турилади, касаллар ва қарияларга гамхўрлик қилинади. Илм-техника тараққиёти жадал ривожланаётган бизнинг асримизда оиланинг кундалик юмушлари (овқат пишириш, уй тозалаш, кир ювиш, кийим тикиш ва бошқ.) маиший хизмат кўрсатиш корхоналари зиммасига юклатилмоқда.

Тарбиявий функция. Биз бу функцияни алоҳида ажратиб кўрсатамиз. чунки у боланинг илк ижтимоийлашуви жараёнида муҳим роль ўйнайди. Бола шаклланишига атмосфера ва иқлимнинг ҳам таъсири бор. Тарбиянинг энг муҳим воситаларидан бири шахсий намунадир. Юқорида, “Тарбия ижтимоий институт сифатида” деб номланган қисмда, тарбиянинг жамият ва давлат тараққиётидаги ўрни тўғрисида тўлиқ тўхтаб ўтган эдик.

Психотерапевтик функция. Бу функция оилада барча оила аъзолари ўзини қулай сезиши лозимлигида намоён бўлади. Психологлар, социологлар, педагогларнинг кузатишларига кўра, инсон кучлари оила шароитида жадал тикланар экан.

Ўзбекистонда кўп болали оилаларнинг минтақавий хусусиятлари.

Ўзбекистонда юқори туғилиш даражаси қуйидаги минтақавий омиллар билан изоҳланади:

— инсон организмига географик ва иқлим шароитларининг таъсири, аёлларда ҳомила даврининг узунлиги;

— эрта никоҳдан ўтиш анъанаси;

— ижтимоий омиллар;

— аёлнинг жамият ва оиладаги ўрни.

Ҳозирги кунгача, оилавий тарбия амалиётида кўпболалиликнинг ижобий ва салбий хусусиятлари борасида баҳслар олиб борилмоқда. Сабаби, муаммонинг аҳамиятли эканлигига қарамай, бу масала ҳали етарли даражада ўрганилмаган.

Кўп болали оила катталар ва болалардан иборат ўзига хос жамоадир. Унда шахснинг ижтимоийлашуви учун қулай шароитлар яратилади. Бундай оилада тарбия жараёнини ташкил этиш муаммоси билан шуғулланувчи олимлар ҳам турли қарашларга эгадир. Уларнинг баъзилари кўп болали оилада бола жамоа муносабатлари орқали тажриба тўплайди, дейишади, чунки кўп болали оила тарбия учун қулай шароитлар яратади ва ота-оналарнинг болалари ҳақида қайғуришлари тенг тақсимланган бўлади. Бошқа тадқиқотчилар эса, аксинча, кўп болали оилада бола ҳар томонлама етарли ривожланмайди, деб ҳисоблашади.

Агар оилавий тарбия бола индивидуаллигини аниқлаш ва унинг қобилиятларини ривожлантириш керак, деган қоидадан келиб чиқсак, бунинг учун оила ниҳоятда ривожланган бўлиши кераклигига амин бўламиз.

Кўп болали оилада индивидуал ёндашув бўладими? Бу ерда тарбия жараёнининг кўп тамонламаллиги ва стандартлашуви рўй бермайдими?

Индивидуал ёндашув учун, аввало, психологик ва педагогик билимлар, шунингдек, тарбия жараёнида болаларни кузатиш учун махсус вақт ва психологик таҳлил ўтказиш керак.

Баъзи тарбиявий омиллар ўзбек оиласида, хусусан, кўп

болали ўзбек оиласида уй ҳўжалигини юритиш билан боғлиқ. Кўпчилик ўзбек оилаларида уй ишларини қиз болалар бажаришади, ўғил болалар эса бу вазифалардан деярли озод қилинганлар. Бу ҳолат кейинчалик ўғил бола характерида оиладаги муомаласига халақит берувчи одатларни юзага келтириши мумкин.

Баъзан болалар уй юмушларига ҳаддан ортиқ вақт ажратишади. Бу ҳам уларнинг таълим олишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Баъзи ўзбек оилаларида ота-оналар болаларининг ўқишига бефарқ бўлишади, уларга уйга берилган топшириқларни бажаришда амалий ёрдам беришмайди. Ўзбек оилаларида бола уй вазифаларини кечқурун барча оила аъзолари тўпланишганда қилиш одат бўлган. Бу вазиятда кўпгина чалғитувчи омиллар ҳам пайдо бўлади: телевизор кўриш, оила аъзоларининг ўзаро суҳбатлашиши, уй юмушларини бажариш ва ҳ.к. Кўпгина оилаларда болаларнинг ўқиши учун шароитлар мавжуд, бироқ улар ҳар доим ҳам яхши жиҳозланган бўлавермайди. Бу борада аксарият ота-оналар педагогик маслаҳатларга эҳтиёж сезадилар. Шундай ҳолларда ота-оналарни болаларга ёрдам беришнинг аниқ усуллари билан таништириш лозим.

Ўзбек оилаларидаги йигит-қизларнинг ижтимоий мослашувига халақит берувчи омилларга қизларни кўпинча фақат оилавий ҳаёт учун, йигитларни эса меҳнат, касб учун тайёрлашни киритишимиз мумкин. Аёл кишидан малакавий ва касбий фаолликни, эркак кишидан эса ўз хизмат ва оилавий мажбуриятларни бажаришни талаб қилувчи, ҳозирги кунда бу анъаналарнинг сақланиб қолиши замонавий ижтимоий талабларга зид келувчи ҳодисадир. Бу ҳодиса ижтимоий тарбия ва оилавий тарбия ўртасида келишмовчиликлар борлигидан далолат беради. Бундай салбий омилларнинг таъсирини бартараф этиш оилани шахс ижтимоийлашувининг асосий омили сифатида мукаммаллаштиришни талаб қилади. Бу масаланинг муҳимлиги “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да илгари сурилган бўлиб, таълим-тарбия жараёни талаблари болалар тарбиясига нафақат мактабга, балки оилага ҳам ўз талабларини қўйганлиги билан катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Шу билан бирга, бир қатор ўзбек педагог-олимлари айнан кўп болали оилаларда болалар тарбияси учун қулай шароитлар мавжуд, деб ҳисоблашади. Аввало, кўп болали оила педагогик

муносабатга киришиш учун қулай бўлган ёш хусусиятларига эга. Бир нечта бола мавжуд бўлганида ота-оналарнинг ғамхўрлиги ҳам улар орасида тенг тақсимланади. Катта оилада бола ёшлигиданоқ жамоавий муносабатларга киришади. Катта ва кичик болалар ўртасида турли ўзаро муносабатлар шаклланади. Кўпгина ота-оналар кўп болали оилаларда болаларни тарбиялаш осон, чунки бунда катта фарзандлар ёрдам беришади, дейишади. Кўп болали оилалардаги тарбиянинг энг муҳим омиллари: муомала муҳити, биргаликдаги меҳнат, жамоавий ташаббус, ота-оналарнинг талабчанлиги, болалар ёшини инobatга олиш ҳисобланади. Бундай оилалар фарзандлари ахлоқий хислатларининг шаклланганлиги меҳнатсеварлиги, меҳрибонлиги, тўғрисиўзлиги, мустақиллиги, ишбилармонлиги билан ажралиб туришади. Катта оилада мустаҳкам ва табиий болалар жамоаси шаклланиб, унда бу жамоа аъзолари биргаликда ғамхўрлик кўрсатишади, оиланинг бошқа аъзолари олдида масъулиятли эканликларини ҳис этишади.

Шундай қилиб, ўзбек оиласининг кўп болалилик омили бола тарбиясига, умуман олганда, ижобий таъсир кўрсатади.

Оиланинг ижтимоий мақоми. Оиланинг жамиятда мослашувининг кўрсаткичи унинг ижтимоий мақоми, яъни оиланинг бугунги кундаги ҳолати ҳисобланади. Оила мақоми оила аъзоларининг индивидуал тавсифлари мажмуасидан шаклланади. Оиланинг тўртта ижтимоий мақоми мавжуддир. Улар: ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-руҳий, ижтимоий-маданий ҳамда вазиятли-ролли мақомлардир.

Ижтимоий-иқтисодий мақом оиланинг моддий ҳолатини белгилайди. Бу оила даромадлари, яшаш кўрсаткичларини ўз ичига олувчи моддий таъминланганликдир. Даромадлар юқори. Ўрта ва паст бўлиши мумкин.

Юқори даромад ва яшаш шароитлари даражаси нафақат маиший эҳтиёжларни қондириш имкониятини беради, балки бошқа хизматлардан фойдаланишга ҳам замин яратади.

Ўрта даромад ва яшаш шароитлари, минимал ижтимоий эҳтиёжларни қондириш билан бир қаторда, дам олиш, қўшимча таълим ва бошқа хизматлардан фойдаланишга ҳам замин яратади.

Паст даромад ва яшаш шароитлари даражаси белгиланган меъёрларлардан паст, овқат, кийим-кечак, яшаш жойи тўлови каби масалаларда ҳам муаммо чиқиб туради.

Психологик мақом — бу оиладаги психологик иқлим. Яхши иқлим эмоционал яқинлик, ҳамкорлик, тенг ҳуқуқлилик билан тавсифланади. Ёмон, нохуш иқлим эса низо-жанжаллар кўплигида, эмоционал ноқулайликларда намоён бўлади.

Ижтимоий-маданий мақом — таълим даражаси, юриш-туриш маданияти, анъналарни сақлаб қолиш ва ўтказиш вазифаси, қизиқишларнинг кенг доираси, ривожланган маънавий эҳтиёжлар, дам олиш ва маиший ҳаётнинг биргаликдаги шакллари билан тавсифланади.

Оиланинг ижтимоий мослашуви бўйича тадқиқот ўтказиш учун ижтимоий педагогика ва унинг хусусиятларини билиш, уларга баҳо бериш лозим. А. Қ. Мунавваровнинг¹ фикрича, оиланинг тарбиявий функциясининг даражаси унинг уч йўналишда бўлувчи тузилмасига боғлиқ.

Бу йўналишлар демографик: кўп болалилик, кам болалилик, икки ёки уч авлоднинг биргаликда яшаши, ота-оналарнинг иккаласининг ҳам бўлиши, оила аъзоларининг таълим олганликлари даражаси, болаларни тарбиялашда вазифаларни тақсимлаш, оила тарбиясининг ўзига хослиги, шунингдек, оиланинг миллий хусусиятларини ўз ичига олади.

Оила типологияси ижтимоий мослашув даражаси бўйича фарқ қилувчи тўртта категория асосида шаклланади:

Тинч, бахтли оилалар ўз вазифаларини муваффақиятли амалга оширадилар, ўз болаларининг эҳтиёжларига тез кўникадилар. Муаммо пайдо бўлиб қолса, уларга бир қарра ёрдам кўрсатиш кифоя.

Хавфи бор оилаларда адаптатив қобилиятлар бирмунча пастроқ. Улар бола тарбиясини қийинчилик билан эплейдилар ва ижтимоий педагог ёрдами ҳамда назоратига эҳтиёж сезадилар.

Нотинч оилалар ҳаётининг фаолиятнинг бирор-бир соҳасида паст ижтимоий мақомга эга бўлиб, улар ўзларига юклатилган вазифаларни бажара олмайдилар. Бундай оилаларнинг адаптатив имкониятлари паст бўлиб, уларда бола тарбияси жараёни катта қийинчиликлар билан секин кечади. Бу оила тури учун ижтимоий педагогнинг фаол ёрдами зарур. Муаммолари характеридан келиб чиқиб, педагог уларга педагогик ёки психологик ёрдамлар кўрсатади.

Асоциал оилалар тубдан ислоҳ қилиниши лозим. Бу оилаларда

¹ Қаранг. Мунавваров А. Қ. Оилавий тарбия эффективлигини педагогик шарт-шароитлари. — Т.: Фан. 1989 й. 17 б.

ота-оналар ғайрияхлоқий ва ғайриҳуқуқий ҳаёт тарзини олиб боришади, яшаш шароитлари оддий тозалик-гигиеник талабларга жавоб бермайди. Болалар тарбияси билан, албатта, ҳеч ким шугулланмайди, болалар назоратсиз қолиб кетишади. ривожланишда ортда қолишади. Ижтимоий педагог бу оилалар билан ишлаганида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан яқин ҳамкорлик асосида иш юритиши зарур.

Ижтимоий педагогнинг оила билан иш юритиши. Ижтимоий педагог фаолияти оилани ўрганишдан бошланади. Оиладаги муносабатларни ўрганиш педагогга оилада боланинг ҳолатини тасаввур қилиш имконини беради. Оилани ўргангандан кейин, ижтимоий педагог олдида оилада янги муносабатларни ўрнатиш вазифаси туради. Бу муаммони оилани турли клублар, маслаҳатлар, маиший бирлашмалар, боғ, томорқадаги ишларга жалб қилиш йўли билан ҳал иш мумкин.

Боланинг оилада тутган ўрни ҳақида тасаввурга эга бўлгандан сўнг, ижтимоий педагог оила билан биргаликда у учун реабилитацион дастур вариантларини ишлаб чиқади.

Ижтимоий педагог томонидан “оила харитаси”ни тузиш ҳам мумкин. Унда оиланинг ҳар бир аъзосининг тавсифи, туғилган санаси берилади. Шунингдек, оила мақоми, яшаш шароитлари, қўшничилик, оиланинг диний ва миллий мансублиги аниқланади.

“Харита”нинг иловасида “оилада бола тарбиясини ўрганиш” деб номланган қисм ҳам мавжуд бўлиб, унда ота-оналар бола билан қанча ва қандай вақт ўтказишади, уларнинг умумий ишлари нималардан иборатлиги, ота-оналар ўз фарзандлари ҳақида нималар билишлари ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топади. Масалан, бола нимага қизиқади, нималарни ўқийди, кимлар билан дўстлашган, унинг соғлиги қанақа ва ш.к. Шунингдек, бу жараёнда болаларнинг ҳам ота-оналари ҳақида нима билишларини аниқлаш жуда муҳимдир.

Бундан ташқари, ижтимоий педагог оиладаги барча муносабатлар катталарнинг ўзаро муносабати, катталар ва болалар ўртасидаги муносабатларни инobatга олиши муҳим ҳисобланади. Оилада ҳамкорлик мавжудми ёки барча муносабатлар катталарнинг буйруғи асосида қуриладими? Агар бола биринчи синфга қатнай бошласа, ижтимоий педагог боланинг ҳолатини, кимга қандай мурожаат қилиши, унга нима ёқиш-ёқмаслигини аниқлаши лозим. Ижтимоий педагог,

биринчи навбатда, муваффақиятсиз оилалар билан тўқнаш келади. Буларга бола доимий ота-оналар жанжалларида яшайдиган, ота-онаси гиёҳванд бўлган оилалар киради. Замонавий шароитлар муваффақиятсиз оилалар қаторига ишсиз оилаларни ҳам киритиб қўйди. Ижтимоий педагог оиланинг турли муаммолари (касал болалар, ногиронлар, ўқишни хоҳламайдиган болалар, нафақахўрлар, қариялар, фоҳишабозлик, гиёҳвандлик, дайди болалар, ота-оналарнинг ажралишлари) билан дуч келади. Шубҳасиз, ижтимоий педагогнинг оиладаги биринчи вазифаси — инқирозли вазиятларни ҳал қилиш.

Ижтимоий педагог оила билан иш юритишда қуйидаги асосий ролларни бажаради:

Маслаҳатчи — оилага ота-оналар ва болаларнинг ўзаро таъсирининг муҳимлиги ҳақида гапириб беради, бола тарбияси бўйича педагогик маслаҳатлар беради.

Консультант — оила қонунчилиги масаласи бўйича маслаҳат беради, мавжуд тарбия методларини маълум қилади, оилада боланинг меъёрда ўсиши ва ривожланиши учун зарур шароитларни яратиш усуларини тушунтириб беради.

Ҳимоячи — бола ота-оналари томонидан (гиёҳванд, ароқхўр, болаларга ёмон муносабат) тўлиқ дегратацияга дуч келганда, болани ҳимоя қилади.

Ижтимоий педагогнинг оиладаги асосий фаолиятини ижтимоий педагогик ёрдам ташкил қилиб, бу ёрдам таълимий, психологик ва воситачилик кўринишларида намоён бўлади.

2-расм. Ижтимоий-педагогик ёрдам тизими

Педагогик ёрдамнинг таркибига ижтимоий-педагогик фаолиятнинг икки йўналиши киради: таълим олишда ва тарбия олишда ёрдам кўрсатиш.

Таълим олишда ёрдам кўрсатиш деганда оилада вужудга келаётган муаммоларни бартараф этиш ва ота-оналарнинг педагогик маданиятини шакллантиришга қаратилган фаолият тушунилади.

Ижтимоий-педагогик фаолият қуйидаги масалалар бўйича ота-оналарни ҳар томонлама ўрганишни кўзда тутлади:

— ота-оналарнинг бўлажак фарзандларини тарбиялашлари учун педагогик ва ижтимоий-биологик тайёргарлиги;

— болаларда тенгдошларига нисбатан адекват муносабатни шакллантиришда ота-онанинг ўрни;

— бола тарбиясида шахсий намуна ва “ота-она” ижтимоий мақомининг аҳамияти;

— оилада турли авлодларнинг ўзаро муносабати;

— оилада болаларга педагогик ва психологик таъсир қилиш усуллари, болалар ва катталар орасида ижобий муносабатларнинг шаклланганлиги.

Тарбияда ёрдамлашиш ижтимоий педагог томонидан, аввало, ота-оналарга маслаҳат бериш, шунингдек, бола билан махсус тарбиявий вазиятлар яратиш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий педагогик ёрдамнинг психологик йўналиши икки компонентдан иборат: ижтимоий-психологик қўллаб-қувватлаш ва коррекция (тўғрилаш) қилиш.

Ижтимоий-психологик қўллаб-қувватлаш оилада қисқа муддатли инқироз даврида, оила аъзолари турли шаклдаги стресс ҳолатларини бошдан кечираётганларида амалга оширилади. Бунинг учун ижтимоий педагогнинг қўшимча психологик маълумоти бўлиши керак. Бундан ташқари, бу ишни психолог ва психотерапевтлар ҳам бажаришлари мумкин. Агар қўллаб-қувватлаш комплекс тарзида амалга оширилса, у ниҳоятда самарали бўлиши мумкин. Ижтимоий педагог оиладаги шахслараро муносабатларни, оилада боланинг тутган ўрнини, оиланинг жамият билан алоқасини таҳлил қилиш орқали муаммони ўрганади, психолог эса психологик тестлар ва бошқа методлар воситасида оила аъзоларини низога олиб келувчи руҳий ҳолатларни аниқлайди, психиатр эса доволаш билан шугулланади.

Шахслараро муносабатларнинг педагогик ва психологик *коррекцияси*, асосан, оилада болага нисбатан руҳий зўрлик бўлганда қўлланилади. Руҳий зўрлик боланинг асаб-руҳий ва

жисмоний ҳолатининг бузилишига олиб келади. Яқин-яқингача бу ҳодисага етарли даражада эътибор берилмаган. Бундай зўрликка болани қўрқитиш, уни ҳақорат қилиш, ғурурини поймол қилиш, ишончини оқламаслик кабилар киради.

Ижтимоий педагог оиладаги муносабатларни шундай коррекциялаши лозимки, бунда оилада тартиб ва интизомни таъминлашга қаратилган барча чоралар “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция” талабларига асосланиши лозим. Психотерапиядан фарқли ўлароқ, коррекция оила ичидаги низоларни очиб кўрсатади. Унинг мақсади оила аъзоларига, улар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришга, мувозанатлаштиришга кўмаклашишдир.

Ижтимоий педагогик ёрдамнинг воситачилик йўналиши уч таркибий қисмдан иборат: ташкил қилишга ёрдам, тартибга солишга ёрдам ва ахборот беришга ёрдам.

Ташкил қилишга ёрдам оилавий дам олишни ташкил қилишга қаратилган. Оилавий дам олиш ўз ичига хайрия аукционларини режалаштириш ва ўтказишни, оилавий байрамлар ва танловлар уюштиришни, уй хўжалигини юритиш бўйича курслар ташкил қилишни ўз ичига олади.

Тартибга солишга ёрдам бериш муайян оиланинг муаммосини ҳал қилиш бўйича турли муассаса ва хизматларни фаоллаштиришдир. Бундай муаммоларга қуйидагилар киради:

- 1) болани тарбиялаш учун бошқа оилага топшириш;
- 2) болаликка олиш;
- 3) болани болалар уйига жойлаштириш.

Маълумот беришга ёрдам оилани ижтимоий ҳимоя масалалари бўйича маълумотлар билан таъминлашга қаратилган ва консультация шаклида ўтказилади. Малумотлар маиший, оилавий, меҳнат, фуқаролик, нафақа қонунчилиги, болалар, аёллар, ногиронлар ҳуқуқлари, шунингдек, оилавий низоларга тегишли бўлиши мумкин.

Оилага кўрсатиладиган ижтимоий-педагогик ёрдам **узоқ муддатли** ва **қисқа муддатли** иш шаклларида иборат бўлади.

Қисқа муддатли иш шакллари ичидан олимлар ўзаро муносабатларнинг интервент ва муаммоли моделларини ажратишган.

Оила билан иш юритишнинг **интервент модели** инқирозли ҳолатда бевосита ёрдам кўрсатишни кўзда тутди. Бу инқирозлар оила ҳаётидаги ўзгаришлар ёки тасодифий нохуш ҳолатларга боғлиқ бўлиши мумкин.

Инқирозли ҳолатга қайси муаммолар сабаб бўлганидан қатъий назар, ижтимоий педагогнинг вазифаси бевосита эмоционал ёрдам кўрсатиш орқали стресс ҳолатининг таъсирини юмшатиш ва оила кучларининг инқирозини бартараф этишга қаратишдир. Бу ҳолатдаги ёрдам психологик, ахборот ва воситачилик тавсифга эга бўлиши мумкин.

Муаммоли модел ҳам қисқа муддатли иш шаклига тегишли бўлиб, унинг муддати тўрт ойдан ошмайди. Муаммоли модел оиладаги амалий вазифаларни ечишга қаратилган бўлиб, модел марказида ёрдам кўрсатувчи ижтимоий педагог ёрдам кўрсатилаётган шахслардан ўз ҳаракатларини оиладаги муаммоларни ечишга йўналтиришларини талаб қилади. Бу модел муайян ҳолатларда аксарият муаммоларни оила аъзоларининг ўзлари хал қилишларига асосланади. Бу ерда ижтимоий педагогнинг асосий вазифаси айнан шундай ҳолатларни яратиш, муаммоли моделнинг етакчи методи эса ёрдам кўрсатувчи ижтимоий педагог ва оила ўртасида шартнома тузишдир. Шартноманинг асосини оиланинг олдида турган мақсад ва вазифаларини аниқлаш ташкил қилади. Ижтимоий педагог мақсад ва вазифаларнинг амалга ошиши учун етарли бўлган муддатни белгилайди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ижтимоий педагог ва оила ўртасидаги шартнома бизнес ёки никоҳ шартномасига ўхшамайди. Бу ҳолатда томонлар моддий эмас, балки ахлоқий мажбуриятларга эга бўлишади ва бу расмий ҳужжат билан тасдиқланади. Шартнома бўйича ҳамкорлик оилани шартнома талабларини ишлаб чиқишда ва қарорлар қабул қилишда фаол иштирок этишни таъминлайди. Ўсмирлар ва ўспиринлар билан ишлашда шартноманинг тузилиши уларнинг мутахассис билан муносабатларига жиддий тус бериши билан ижобий жиҳатларга эга.

Асосан, хориж амалиётида қўлланиладиган узоқ муддатли иш шакллари **ижтимоий-психологик ёндашув**га асосланади ва тўрт ойдан ортиқ вақтни талаб қилади. Ижтимоий-психологик ёндашувнинг асосий вазифалари: бирор бир вазифани бажаришга одатлантириш орқали оилавий тизимни ўзгартириш ҳамда оиллага таъсир қилувчи бошқа ижтимоий тизимлардаги ҳолатларни аниқлашдан иборат.

Ижтимоий-педагогик ёрдам шароитида патронажнинг қўлланилиши мақсадга мувофиқ. **Патронаж** ижтимоий-

педагогик иш шаклларида бўлиб, унда ижтимоий педагог ташхис, назорат ва реабилитация мақсадларида оилага ташриф буюради. Бу эса оила билан узоқ муддатли алоқаларни ушлаб қолишга замин яратади. Патронаж оилани табиий шароитларда қузатишга имкон беради. Патронажнинг ўтказилиши бир қанча тамойилларга амал қилишни талаб қилади. Булар: ёрдамни ихтиёрий қабул қилиш, конфиденциаллик ва бошқалар. Шунинг учун ҳам оилани ижтимоий педагог ташрифи тўғрисида аввалдан хабардор қилиш лозим.

Патронажлар танланган иш стратегиясига қараб доимий ва бир марталик бўлади. Доимий патронажлар, авваламбор, гайри ижтимоий оилаларга нисбатан қўлланилиши лозим. Чунки уларни доимий назорат қилиш интизомга чақиради ва вужудга келаётган инқирозли ҳолатларни аниқлаш имконини беради.

Ижтимоий-педагогик фаолиятда, патронаж билан бир қаторда, оила билан иш олиб боришнинг муҳим шаклларида бири консултатив суҳбат ўтказишдир. Консултатив суҳбат, асосан, ҳаётини масалаларни ҳал қилишда қийинчиликларга дуч келаётган соғлом оилаларга мўлжалланган. Яқка тарздаги консултатив суҳбатлар билан бир қаторда, оила билан ишлашнинг жамоавий шакллари — тренинглар ҳам ўтказилиши мумкин.

Ижтимоий-педагогик тренинг амалий психологияда жамоавий психологик иш олиб боришнинг фаол методларидан фойдаланишга асосланган соҳаси сифатида таърифланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда ўтказилаётган тренинг дастурларининг мақсадлари кенгайди ва тренинг фақатгина амалий психология соҳаси бўлибгина қолмай, балки ижтимоий педагогика ва таълим тизимида ҳам ўз ўрнига эга.

Тренинг бир қанча индивидуал ва жамоавий иш олиб бориш усулларида уйғунлашуви бўлиб, ота-оналарнинг психологик ва педагогик саводхонлигини ошириш муаммосини ҳал қилишнинг энг истиқболли усулларида бирига айланди. Сўнги ўн йилликлар давомида бу муаммо ўз глобал аҳамиятини йўқотмаяпти. Айниқса, руҳий ва жисмоний нуқсонли фарзанди бор оилаларда бу муаммо ниҳоятда кескин.

Жамоавий усуллар ота-оналарга бир-бирлари билан тажриба алмашинишлари, саволлар бериш ва гуруҳда қўллаб-қувватланишлари имконини беради. Бундан ташқари, ахборот алмашинувида етакчилик ролини бажариш инсон фаолигини оширади. Юқоридаги усуллар консултатив суҳбат, тренинг

оммабоп ҳисобланиб, улар ҳам қисқа муддатли, ҳам узоқ муддатли шаклларда қўлланилиши мумкин.

Оиладаги ижтимоий педагогик фаолият тизимли ёндашувга асосланган тақдирдагина юқори самарали бўлиши мумкин. У демография, социология, ижтимоий психология, педагогика (оиланинг тарбиявий функцияси), ҳуқуқ, иқтисод (оила бюджети), этнография, тарих, фалсафага оид маълумотларни ўрганишни ва улардан фойдаланишни кўзда тутди.

Шундай қилиб, замонавий шароитларда оила турли билим соҳалари: ижтимоий педагогика, ижтимоий иш, соғлиқни сақлаш ва бошқаларнинг марказий объектларидан бирига айланмоқда. Чунки ҳар бир жамиятнинг келажаги ўша жамиятдаги оилалардаги муаммоларни ҳал қилишга боғлиқдир.

Савол ва топшириқлар:

1. Оиланинг бугунги кундаги муаммолари ҳақида нималарни биласиз?.
2. Демократик жамиятда оиланинг вазифалари нималардан иборат?
3. Оила мақоми тушунчаси ва унинг даражаларини айтиб беринг?
4. Ижтимоий педагогнинг асоциал оила билан олиб борадиган фаолиятини тавсифланг.
5. Оилага педагогик ёрдам кўрсатишнинг асосий шаклларига қайсилар киради?

Адабиётлар:

1. Абдурауф Фитрат. Оила ёки уни бошқариш тартиблари. — Т: Маънавият, 2000.
2. Мунавваров А. Қ. Оила педагогикаси. — Т.: Ўқитувчи; 1996.
3. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
4. Мусурмонова О. Оила маънавияти. Миллий гуруҳ. Т.: Ўқитувчи, 1999.
5. Ҳасанбоева О. ва бошқалар. Оила педагогикаси. — Т.: Алоқачи, 2006.
6. Саиднозарова Ф. Ўзбек оиласи: ижтимоий ва маънавий қадриятлар. — Т.: Yurist-media маркази, 2007.

5.2. Мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият

Адаптация тушунчаси. Адаптация — организмнинг ташқи муҳит билан адекват алоқаларнинг шаклланиш хусусияти. Шунингдек, адаптация организм фаолиятини ташқи муҳит эҳтиёжларига қараб ўзгартириш қобилияти ҳамдир.

Барча тирик мавжудотлар ўзгарувчан атроф-муҳитга доимий адаптацияни таъминловчи механизмларга эга. Бу қобилият гомеостаз асосида рўй беради. Бироқ атроф-муҳитнинг бундай ўзгаришларини олдиндан кўра билиш ва унга кўника олиши фақат инсонга хосдир. Инсоннинг бу юқори адаптив қобилияти тугма бўлмай, муҳит билан доимий алоқасининг оқибати сифатида ривожланиб келади.

Инсоннинг кўникиш реакцияси шакллари ижтимоий адаптация сифатида аниқланиши лозим. Бошқа тирик мавжудотлардан фарқли ўлароқ, инсон ижтимоий муҳит ўзгаришларига кўника олиши ва бу ҳолатлар учун юриш-туриш реакцияларини ишлаб чиқиши лозим.

Инсондаги адаптацион механизмларда ҳал қилувчи ролни ижтимоий омиллар уйнайди. Илмий-техникавий ривожланиш, урбанизациянинг тезлашиши, табиат ва космосни фаол ўзлаштириш, алоқа воситаларининг кенгайиши ва компьютерлаштириш, давлатлараро интеграция жараёнлари инсонда ўзгарувчан муҳит шароитларига тез кўника олиш қобилиятини шакллантириш масаласини муҳимлаштиради. Бу қобилият шахс ривожининг янада ҳал қилувчи аҳамиятга эга таркибий қисмига айланмоқда.

Инсоннинг туғилиши адаптация борасидаги илк синовдир. Янги туғилган чақалоқда ҳам кўникиш механизмлари мавжуд бўлади.

Бироқ гўдаклик даврида муҳит билан фаол ўзаро муносабатлар натижасида олий нерв фаолиятида баъзи мураккаб функциялар вужудга келади. Мияда ахборот тўплаш ва уни қайта ишлаш болага ижтимоий муҳитнинг ижтимоий тажрибасини тарбиявий таъсир орқали ўзлаштириш имконини беради.

Сўнги йилларда гўдаклик давридаги ижтимоий адаптацияга қизиқиш анча ортди. Таълим муассасаларида тарбияланаётган барча болалар учун ижтимоий адаптация муаммоси муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда боланинг кўникиш имкониятларини ошириш, унинг ижтимоий алоқаларини кенгайтириш бола шахсининг шаклланиши учун ниҳоятда катта аҳамият касб этмоқда.

Бола шахсининг ривожланиши унинг алоқаларининг хилма-хиллигига боғлиқ. Демак, боланинг ҳар томонлама ривожланиши унинг алоқаларининг кўп томонлама ривожланишига сабаб бўлади. Шунинг учун ижтимоий алоқаларнинг барвақт шаклланиши тарбияга ижобий таъсир кўрсатади.

Ижтимоий адаптация қобилияти олий нерв фаолиятининг ривожланишига боғлиқ равишда постанал антогенезда шаклланади. Бу жараён ҳаётнинг илк уч йилида, айниқса, жадал кечади.

Шахсининг ижтимоий адаптацияси учун янги ижтимоий муҳитдаги алоқа ва меъёрлар ҳақидаги маълумот муҳим аҳамиятга эга. Янги ижтимоий талабларга кўникиш бир қанча руҳий-ҳиссий қийинчиликларни ҳам келтириб чиқаради.

Бола ижтимоий адаптацияни ўз тажрибаси асосида таълим-тарбия жараёнида ўрганади. Ижтимоий адаптация қобилиятини ҳосил қилиш, ўз навбатида, кўникиш имкониятини кенгайтиради. Шу билан бирга, боланинг кўникиш имкониятларида инқирозли ҳолатлар ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Бу имкониятлар эса боланинг атрофидагилар билан алоқаларининг ривожланишига, бола миёсида ахборотларни қайта ишлашига боғлиқ бўлади.

Болада аниқ бир микроижтимоий муҳитнинг шартлари сифатида шаклланадиган юриш-туриш шакллари ижтимоий адаптациянинг физиологик ҳолати ҳисобланади. Бу шароитлар ўзгаради, масалан, болалар бирон-бир муассасага кирганларида улардан юриш-туришининг ҳам ўзгариши талаб қилинади. Турли ёш даврларида бу турли даражадаги қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Болаларнинг таълим муассасаларидаги адаптацияларининг асосий хусусияти уларнинг оилаларида шаклланадиган, ота-онаси ҳамда сафдошлари билан шаклланадиган муносабатлари орасидаги фарқдир.

Боланинг болалар муассасаси жамоасига кўникишида бола доим уйда, оиласида ўтказган даврларида шаклланиши унинг ота-онаси билан ўзаро муносабатларининг бузилиши ҳақида гап кетмайди. Бунда яқин инсонлари билан айрим ва оилавий тавсифга эга бўлмаган янги алоқаларнинг шаклланиши назарда тутилади.

Боланинг янги муҳит шароитлари билан танишганиданоқ унинг олдига қўйилган талаблар, шубҳасиз, у ёки бу даражадаги қийин масала ҳисобланади. Мураккаблик даражаси боланинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Фақатгина баъзи ҳолларда мураккаблик даражаси бола имкониятларидан юқори бўлиши мумкин. Шундай ҳолларда болага бу мураккабликларни енгишга ёрдам берадиган йўللарни қидириш лозим, чунки айти шу пайтнинг ўзида унинг ижтимоий алоқаларининг кенгайиши ҳам содир бўлади.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг болалар муассасалари шароитларига мослашувининг ўзига хос хусусиятлари. Бола ҳаётнинг учинчи йилида мактабгача таълим муассасасига қабул қилиниши ундан шу пайтгача шаклланиб бўлган юриш-туриш стереотипини ўзгартиришни талаб қилади. Ҳам боланинг соғлиги, ҳам ҳар томонлама ривожланиши борасида бирор-бир ноҳуш ҳодисалар пайдо бўлишини бартараф этиш учун ижтимоий педагоглар таълим муассасалари ишини такомиллаштириш борасида ёрдам кўрсатишлари ва болалар ҳаётини ҳар томонлама қулай ташкил қилишда иштирок этишлари зарур.

Бу ёшдаги болаларнинг хусусиятлари:

— организм барча тизимларининг функционал яқунланмаганлиги ва улар ривожланишининг ниҳоятда тез суръатидир;

— жисмоний ва руҳий ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги;

— гўдак ҳаётининг биринчи йилларида катталарнинг ўрни.

Бола туғма юриш-туриш шаклларига эга эмас ва ижтимоий муҳитда ривожлана туриб, у уч асосий компонентни: ҳудуд (нарс-предметлар, улардан фойдаланиш воситалари), вақт (кундалик тартиб) ва муомала шаклларини ўзлаштиради. Демак, бола туғилишданоқ, унинг фаоллиги “бола-катталар” муносабатлари ичида тартибга солинади.

Ёш болалар юриш-туришининг характерли жиҳати юқори ҳиссиётчанликдир. Боланинг эмоционал ҳолати унинг

ривожланиши ва тарбияланганлиги даражасига боғлиқ. Атроф-муҳит ва одатий ҳаёт тарзининг бузилиши, биринчи навбатда, эмоционал ҳолатнинг бузилишига олиб келади.

Ўйин бола фаоллигининг асосий ва ўзига хос шаклидир. Бу ўсиб улғаяётган бола организмнинг табиат, атроф-муҳит объектлари ҳақида маълумот йиғишига, катталарга тақлид қилишига, фаол ҳаракат қилишига эҳтиёж, унинг муҳит билан ўзаро алоқаси шаклланидиган фаолият туридир. Ўйинларда бола бажара олмайдиган талаблар қўйилмайди. Бундан келиб чиқадики, ўйин бола ҳаёти, маданияти ва фаолиятини ташкил қилиш шакли сифатида унинг янги муҳитга кўникиш шартидир.

Юқорида айтилганларни барчасини инobatга олиб, ижтимоий педагогнинг таълим муассасида болаларнинг муваффақиятли адаптациясига қаратилган фаолияти қуйидагилардан иборат, десак бўлади:

1. Адаптацион босқичининг кечишини оғирлаштирувчи ва болаларнинг касалланиш даражасини оширувчи етакчи биологик ва ижтимоий омилларнинг комплекс тузилмасини аниқлаш.

2. Комплекс усуллардан фойдаланган ҳолда адаптацион босқични таҳлил қилиш.

3. Адаптацион босқич кечишини енгиллаштирувчи ва саломатлик ҳолатини сақлашга ёрдам берувчи чора-тадбирларни излаш ва ишлаб чиқиш.

Ижтимоий адаптация боланинг руҳиятида жўшқинликни пайдо қилмасдан иложи йўқ. Бунинг илк намоён бўлиш шакллари эмоционал ҳолатнинг бузилишидир.

Ижтимоий педагог болаларнинг кўникиш даражасини аниқлаши учун қуйидаги таснифга таяниши лозим:

1. **Енгил адаптация** — боланинг юриш-туриши 10 — 15 кун ичида меъерий ҳолатга қайтади. Бола мактабгача таълим муассасасига қатнай бошлаганидан сўнг бир ой ўтгач, ўзини меъерда тута бошлайди.

2. **Ўрта адагтация** — боланинг юриш-туриши ёки эмоционал ҳолатидаги ўзгаришлар 15 — 30 кун ичида меъерий ҳолатга қайтади. Агар аввал унда озиш кузатилган бўлса, кейинчалик у ўз вазнини тиклаб олади. Мактабгача таълим муассасасига қатнай бошлагач, бир ой мобайнида у бир мартаба енгил касалликка чалинади ва 7 — 10 кун мактабгача таълим муассасасига келмаслиги мумкин.

3. **Оғир адаптация** шунда намоён бўладики, болаларда тез-

тез қайтадан касал бўлиш кузатилади. Касалликлар баъзи ҳолларда жиддий тус олиши мумкин (бронхит, пневмония). Бу ҳолатда адаптация бир ойдан зиёд вақтга чўзилади, ривожланиш ва саломатлик кўрсаткичларида нохуш ҳолатлар ҳам намоён бўлиши мумкин.

Адаптациянинг нохуш ҳолатларини максимал даражада бартараф этиш учун ижтимоий педагог боланинг 9 ойлигидан 1,5 ёшга тўлгунигача микро ижтимоий муҳитдаги ўзгаришларни оғир ўтказишини инобатга олиши лозим. Шунингдек, боладаги адаптация жараёнини оилавий тарбиянинг қуйидаги камчиликлари ҳам оғирлаштириши мумкин:

- нотўғри овқатланиш;
- болани нотўғри белаш;
- салбий одатлар;
- ёшига мос келмайдиган кўникмалар.

Ижтимоий педагог фаолияти уч босқичдан иборат бўлиши керак: ташхис, тайёрлов, амалиёт.

Ижтимоий-гигиеник жиҳатларга бағишланган тадқиқотларда эмизикли ва мактабгача ёшдаги болаларнинг адаптация даврида бир қатор муҳим параметрлар касалланиш, юриш-туриш, руҳий ривожланишидаги ўзгаришларни эътиборга олиш кераклиги таъкидланади.

Биринчи босқич патронажи харитаси:

1. Ота-онаси ҳақида маълумотлар:

- отаси (Ф.И.Ш., туғилган йили, мансаби, иш жойи);
- онаси (Ф.И.Ш., туғилган йили, мансаби, иш жойи);
- онасида ҳомиланинг кечиши ва бола туғилиши.

2. Маиший шароитлари:

- истиқомат қилувчилар сони;
- яшаш жойига баҳо бериш (қулайликлари);
- ювиниш мосламалари;
- яшаш жойи ҳавосининг тозаллиги;
- бола билан бирга яшаётган болалар қайси муассасаларга қатнашади?

3. Бола ҳақида маълумотлар:

- ёши;
- соғлиги;
- болага ким гамхўрлик қилади?
- боланинг кун тартиби қанақа?
- у алоҳида хона, кроватга эгами?

4. Бедорлик вақти:

- бола бедорлик вақтини қандай ўтказади?
- уйғоқлик даврининг узунлиги;
- севимли ўйинчоқлари;
- кийиниш-ечиниш, ювиниш жараёнларига муносабати;
- катталарнинг болага муносабатлари;
- боланинг катталарга муносабати;
- бола билан тез-тез сайр қилишадими?

5. Овқатланиш:

- овқатланиш тартибига амал қилинадими?
- бола нима ейди?
- нима ёрдамида овқатлантиришади (бутилками, қошиқдами)
- боланинг иштаҳаси, фаоллиги.

7. Уйқу:

- болани ухлатишда ўзини тутиши;
- уйқудаги кийими;
- бола қандай ухлаб қолади (тез, тинч)?
- кунига неча марта, қанча ухлайди?
- уйқу характери ва узунлиги;
- қандай уйғонади (тинч, йиғи билан)?
- бола кундузи қаерда ухлайди (кровать, хона, кўча)?
- тунда қандай ухлайди?
- болани ухлатиш учун унга сўргич беришадими?

Адаптация варақасида (қаранг: 1-жадвал) боланинг ҳиссий ҳолати, иштаҳаси, уйқуси инobatга олинади. Шунингдек, варақада боланинг катталар ва бошқа болалар билан муносабати, унинг индивидуал хусусиятлари ҳам қайд этилади. Бу усулдан фойдаланилганда адаптация босқичининг тугаши деб, шартли равишда, бола юриш-туришининг нормаллашуви олинади.

1-жадвал

Боланинг адаптация варақаси

МТМ _____ гуруҳ _____ тугилган санаси _____

МТМга кириш санаси _____

Киришдаги ёши: ёш, ой.

Сана	Иштаҳаси	Уйқу узунлиги, характер	Ҳиссий ҳолати	Катталарга муносабат	Уйинчоқларига муносабати	Ўзини тутиши	Таъсиялар
------	----------	----------------------------	---------------	-------------------------	-----------------------------	--------------	-----------

Тайёрлов босқичи ўз ичига ижтимоий педагог томонидан муайян вазият асосида қабул қилинадиган бир қанча чора-тадбирларни қамраб олади:

- оғир адаптация сабабларини аниқлаш;
- туман педиатри, тиббий ходимлар, психолог, таълим муассаси тарбиячилари билан алоқа ва ҳамкорлик ўрнатиш;
- болаларнинг МТМ, болалар богчаларига киришларидан аввал соғломлаштириш чора-тадбирларини назорат қилиш;
- болаларга ижтимоий педагогик ёрдам режасини тузиш;
- боланинг таълим муассасаларида енгил адаптацияси учун оилалар билан алоқалар ўрнатиш;
- мактабгача ёшдаги болаларнинг адаптацияси учун ижтимоий-педагогик, ижтимоий-руҳий, тиббий чора-тадбирларни белгилаш.
- Амалий босқичда ижтимоий педагог фаолияти қуйидаги тамойилларга асосланиши керак:
  - оила ва таълим муассасасида болага бир хил ёндашувни шакллантириш;
  - оила билан алоқалар — боланинг МТМга қатнай бошлаганида 3 — 4 кун мобайнида онасининг иштирок этиши;
  - ахборот базасининг кенгайиб бориши;
  - болаларни руҳий-эмоционал қўллаб-қувватлаш.

Саволлар:

1. Адаптация ва ижтимоий адаптацияга таъриф беринг.
2. Болаларнинг таълим муассасаларида муваффақиятли адаптацияларини таъминлашда ижтимоий педагогнинг вазифалари нималардан иборат?
3. Болаларнинг МТМга адаптация (мослашиш) турларини санаб ўтинг.
4. Ижтимоий педагог фаолияти неча босқичдан иборат?

Адабиётлар:

1. Аҳмедов Р., Сатторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.
2. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.
3. Слостенин В. А., Чижаква Т. И. Введение в педагогическую аксиологию. М.: Академия, 2003.
4. Харламов И. Ф. Педагогика в вопросах и ответах. — М.: 2001.

5.3. Ижтимоий педагогнинг мактаб ёшидаги болалар билан олиб борадиган фаолияти

Мактаб ёшидаги болалар билан ижтимоий педагогик иш олиб бориш. Мактаб ёшидаги болалар билан ижтимоий педагогик иш олиб бориш, мактабгача таълим муассасаларидаги ижтимоий педагогик ишдан тубдан фарқ қилади. Мазкур фаолият ўқувчиларнинг доимий камол топишлари ва таълим олишлари билан боғлиқ бўлиб, ўқувчиларнинг таълим муассасасига мувафаққиятли мослашувидан, уларни жамиятнинг фаол аъзосига айланишигача бўлган мураккаб даврни ўз ичига олади. Сўнгги йилларда Республикамизда мактаб ўқувчилари билан ижтимоий педагогик иш олиб бориш янада кенг ривожланмоқда. У қисман мозий тажрибаси, қисман замонавий педагогик, тиббий, психологик, юридик фаолият турларига таяниб иш олиб бормоқда. Айни вақтда педагогик жамоаларда нафақат таълим-тарбия масалалари, балки ўқувчининг бошқа бир қатор ижтимоий муаммолари ҳам ҳал қилинмоқда.

Давлатимиздаги ўзгаришлар мавжуд таълим тизимига ҳам ўз таъсирини кўрсатяпти. Чунки таълим тизимида жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар акс этмаслиги мумкин эмас. “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”дан келиб чиқиб, умумтаълим мактаби ўзининг ўқув, тарбиявий ва ижтимоий вазифаларини кўриб чиқиб, биринчи ўринга қуйидаги ижтимоий вазифаларни қўймоқда:

— таълимни болалар ва ўсмирлар манфаати асосида ташкил қилиш;

- мактабда тарбия ишини таълим билан тенг юритиш;
- мактаб фаолиятини қайта йўналтириш;
- мактаб ишини такомиллаштириш;
- ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ошириш, турли тўғарақлар ташкил этиш.

Мактабнинг асосий ижтимоий вазифаси боланинг таълим-тарбия олишга бўлган ҳуқуқини амалга ошириш ҳисобланади. Ҳозирги пайтда болаларнинг ижтимоий педагогик ҳимояси куйидагича амалга оширилмоқда:

Мактаб маъмурияти томонидан кам таъминланган оилалар фарзандларига моддий ёрдам берилмоқда ҳамда бепул овқатланиш ташкил қилиняпти. Синф раҳбарлари томонидан боланинг оиладаги ҳолатини ўрганилиб, “тарбияси оғир болалар” билан алоҳида машғулотлар ўтказилмоқда.

Мактаб психологи бола қобилиятлари ва қизиқишларини ўрганади, ота-оналар ва болаларга маслаҳат беради.

Мактабда мавжуд бўлган **соғлиқни сақлаш хизмати** мактаб ўқувчиларини тиббий кўриқдан ўтказади, жисмоний тарбия гуруҳлари тузади, кучсиз болаларга махсус овқатланиш ташкил қилади ҳамда карантин синфларини назорат қилади.

Мактабда ижтимоий ишга мактаб **директори ўринбосарларидан** бири раҳбарлик қилиб, мактабнинг таълим муассасалари, турли давлат ташкилотлари билан алоқасига катта эътибор қаратади.

Ота-оналар қўмитаси ҳам ўз ўрнида тарбияси оғир болалар билан ишлашга ёрдам беради. Турли давлатларда ижтимоий педагог ишига икки хил ёндашув мавжуд: у мактаб билан ҳамкорлик қилади ёки мактабнинг штатли ҳодими ҳисобланади.

Мактаб билан ҳамкорлик жараёнида ижтимоий педагог тез-тез мактабга бориб туради, ота-оналар ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатларининг яхшиланишига ёрдам беради, дарс қолдириш сабабларини аниқлайди. У болалар билан қўпол муносабатда бўлган оилаларни ҳамда жисмоний ва руҳий нуқсонли бор болаларни аниқлайди. Ижтимоий педагог бола ёки оилага ёрдам бериш мақсадида боланинг узоқ давом этган касаллиги сабабларини суриштиради, ўқишда ортда қолмаслиги учун у билан уйда ва касалхонада алоҳида машғулотларни ташкил қилади. Бундан ташқари, бола тарбиясидаги муаммоларни ҳал қилиш учун ҳуқуқшунос, шифокор, милиция ҳодимлари хизматидан фойдаланади.

Кўпгина Фарбий Европа давлатларида ижтимоий педагог мактабнинг штатли ходими бўлиб, ижтимоий ёрдамга муҳтож болаларни аниқлайди. Бу болалар мактаб ўқув дастурини ўзлаштиришга қобилияти етмайдиган болалардир. Улар мактаб ёки оилада руҳий тушкунликни бошдан кечиришган бўлиши ҳам мумкин. Одатда, бу тоифадаги болалар вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия рўйхатида туришади. Баъзан болалар ва уларнинг атрофдагилар билан муносабатларини ойдинлаштиришнинг ўзи ҳам етарлича ёрдам бериши мумкин.

Ижтимоий педагог ўқувчининг мактабдан ташқари вақтини ташкиллаштириб, ўз тарбиявий ишини олиб боришда ота-оналар билан ҳамкорлик қилади. Ҳамкорлик юзасидан секция, клублар, турли меҳнат ва туристик бўлинмалар уюштирилади. Ижтимоий педагог педагогик жамоанинг тарбияси оғир болалар билан иш ташкил қилиши ва олиб боришини режалаштиради ва тартибга солади. У доимий тарзда синфлардаги психологик муҳитни мониторинг қилади ва натижалар юзасидан мактаб педагогик жамоасига ахборот бериб туради. Айнан шу ҳолат мактабда ижтимоий иш олиб боришнинг режасини тузишда муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий педагог мактабдан ҳайдалган ёки ихтиёрий равишда бошқа мактабга ўтган болаларга алоҳида эътибор қаратиши, уларни бошқа мактабга жойлаштиришга, янги жамоага кўникишларига ёрдам кўрсатиши керак. Ижтимоий педагог ўқиш вақтида ноқонуний ишлаб юрган болаларни аниқлайди, муаммоларини ўрганади ва уларнинг ўқишлари масаласини ҳал қилади. У кўп болали оилаларнинг барча имтиёзлардан фойдаланишларини, болаларнинг реабилитацион марказларга қатнашларини назорат қилади, ижтимоий ёрдамга муҳтож болаларга эътибор беради, тарбияси оғир болаларни тарбиялашда оилаларга ёрдамлашади.

Ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари ўз фаолиятида тўғарак, секция, клубларни ташкил қилиш, ўқитувчининг ўқувчилар билан индивидуал ишлашини, яшаш жойида болалар билан консультация ўтказиш, алоҳида педагогик эътиборга муҳтож болалар билан иш олиб боришни режалаштиради, бошқаради ва назорат қилади.

Алоҳида фанлардан дарс берувчи ўқитувчилар болаларнинг қизиқишларини ўрганиб чиқиб, уларни турли тўғарак ва секцияларга жалб қилишади, мактабда хилма-хил тадбирлар

ўтказишади. Улар бу тадбирларни ўтказишда ота-оналар ва собиқ ўқувчилар ёрдамидан фойдаланишади, мактабга машҳур кишиларни чақиришади.

Мактаб ёшидаги болаларни ижтимоийлаштириш омили болалар субмаданиятини шакллантирувчи тенгқурлар жамоасидир. Ижтимоий педагог бу ҳодисаларнинг функцияларини билиши, уларнинг ўқувчилар шахсий ҳислатлари ва ижтимоий муносабатларини ривожлантиришдаги ўринларини кўра олиши лозим.

Тенгқурлар жамоаси ва болалар субмаданияти. Бола ижтимоийлашувининг шартларидан бири тенгқурлар билан муносабатга киришишдир. Бу муносабат МТМ гуруҳи, мактаб синфлари, турли норасмий болалар ва ўсмирлар бирлашмалари каби кичик гуруҳларда шаклланади. Болалар ва ўсмирлар гуруҳларида тенгдошлар орасида функционал, эмоционал ва шахсий муносабатлар ўрнатилади.

Функционал муносабатлар болалар фаолиятининг алоҳида соҳалари (меҳнат, ўқиш)да қайд этилган бўлиб, катталарнинг бевосита раҳбарлиги остида гуруҳдаги хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштириш орқали шаклланади. Тенгдошлар гуруҳининг ҳамма аъзолари ҳам ёш жиҳатдан тенг бўлмайди. Бу гуруҳга турли ёшдаги, бироқ умумий қадриятлар, муносабатлар тизими ёки қизиқишлари билан бирлашган болалар ҳам кириши мумкин. Тенгдошлар гуруҳи аъзоларининг сони турлича бўлиб, ўртоқлар гуруҳида 2 — 3 тадан 5 тагача, оғайнилар гуруҳида 7 — 9 тагача, асоциал гуруҳларда эса 20 тагача, расмий гуруҳлар синф, тўғарак ва бошқаларда 30 — 40 тагача аъзо бўлиши мумкин.

Тенгқурлар гуруҳи, одатда, аъзоларнинг ҳудудий яқинлиги асосида шаклланиб, индивидуал қизиқишларнинг мос тушиши, расмий ташкилот (синф, бошқалар) борлиги ва гуруҳ аъзолари ўртасида шахсий муносабатлар мавжудлиги туфайли шаклланади. Бу муносабатлар гуруҳ аъзоларининг характери ва ўзаро муносабатларида, шунингдек, синфда ролларни тақсимлашда намоён бўлади.

Биринчидан, етакчи ажралиб чиқади. Экспериментал тадқиқотларда етакчиси бўлмаган гуруҳ аниқланмаган. Соҳавий етакчилар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, ақлий, эмоционал, ишбилармон етакчи бўлиши мумкин. Тенгқурлар гуруҳини бир неча параметрлар бўйича таснифлашимиз мумкин: ижтимоий тизимдаги юридик мақомига кўра тенгқурлар гуруҳлари расмий,

яъни жамият томонидан тан олинган, бирор-бир давлат ёки жамоат ташкилоти билан боғлиқ бўлган гуруҳлар ва норасмий ўз-ўзидан мавжуд бўлган гуруҳларга бўлинади.

Ижтимоий психологик мақомига кўра улар иккига бўлинади, яъни мансублик гуруҳи — унинг ҳақиқий аъзолари мавжуд (синф, спорт клуби ва бошқалар) ва инсон ҳаёлан таянадиган референт гуруҳи.

Фаолият юритишнинг барқарорлиги ва муддатнинг узоқлигига қараб доимий, вақтинчалик ҳамда тасодифий гуруҳларга ажратилади.

Худуд жиҳатидан улар ҳовли, маҳалла ёки бирор бир муассаса таркибида фаолият юритишлари мумкин.

Етакчилик борасида улар демократик ва авторитар гуруҳларга бўлинади.

Сўнги ўн йилликларда тенгқурлар гуруҳлари вояга етаётган авлод ижтимоийлашувида энг муҳим микроомиллардан бирига айланди. Аввалги даврларга қараганда, уларнинг ўрни анча жиддийлашди. Бунга бир қатор жараёнлар ўз таъсирини кўрсатди.

Урбанизация борган сари кўп болалар ва ўсмирларнинг шаҳарларда яшаб, у ерда кўпроқ тенглошлар билан муомала қилиш имконига эга бўлишларига олиб келди. Бу муомалани катталар тўлиқ назорат қила олишмайди. Катта оиланинг кичиклашуви, бир болали ва тўлиқсиз оилаларнинг кўпайиши, оилаларнинг нотўғри ташкиллаштирилганлиги, болалар учун оиладаги эмоционал алоқалардаги етишмовчиликни уйдан ташқарида тўлдириш заруриятини келтириб чиқаради. Умумий ўрта маълумот, ОАВлар вояга етаётган авлоднинг саводхонликлари ва маданий ривожланиш даражасига кўра анча тенглашиб қолишига олиб келади. Шунингдек, болаларнинг тенгқурлар гуруҳларига бирлашишларига нафақат кийим-кечак ёки турмак, балки ҳаёт тарзини белгилашга берувчи мода ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Болалар, ўсмирлар ва ўспиринлар бир вақтнинг ўзида бир неча бир-биридан фарқланувчи гуруҳларга аъзо бўлишлари мумкин. Расмий гуруҳлар (синф, спорт тўгараги ва бошқалар) болалар ижтимоийлашувига улар ҳаётининг фаолиятининг мазмуни, уларда шаклланган ўзаро муносабатларнинг характериغا боғлиқ равишда таъсир кўрсатади. Норасмий гуруҳларнинг болалар, ўсмирлар ва ўспиринлар ижтимоийлашувига таъсири уларнинг таркиби, йўналтирилганлиги, етакчилик турига боғлиқ.

Турли ёш ва ижтимоий маданий хусусиятларга эга бўлишига қарамай, тенгқурлар гуруҳининг ижтимоийлашувдаги вазифалари универсалдир.

1) гуруҳ аъзоларини шу жамият маданиятига ўргатади, яъни уларнинг хулқ-атворини гуруҳ аъзоларининг миллий, диний, минтақавий, ижтимоий мансублигига мослаштиради.

2) тенгқурлар гуруҳларида ижобий хулқ-атворга ўргатилади. Бу уларга намунавий хулқ-атворларни кўрсатиш, ғайриижтимоий хулқ-атворларга нисбатан чора қўллаш орқали амалга оширилади.

3) тенгдошлар гуруҳлари болалар, ўсмирлар ва ўспиринларнинг катталар, хусусан, ота-оналар таъсиридан автономлашувлари жараёнида муҳим ўрин тутати.

4) гуруҳ ўз аъзоларига ёш субмаданиятидан мустақил бўлиш имконини беради.

Ўртоқлар ва оғайнилар гуруҳлари кийиниш ва юриш-туриш борасида тенгдошлар жамиятига мос бўлишга ҳаракат қилишади. Шу билан бир вақтда улар ўз мустақилликларини сақлаб, бошқа болаларни ўз гуруҳларига қўшмасликка ҳаракат қилишади. Бешинчидан, тенгдошлар гуруҳлари болалар томонидан ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини белгилаб олиш масалаларини ечишга қулай ёки ноқулай шароитлар яратиб беради. Олтинчидан, гуруҳ ўз аъзолари томонидан “экологик чуқурлик” сифатида қабул қилинадиган ўзига хос ижтимоий ташкилот ҳисобланади.

Гуруҳда эмоционал ва шахсий муносабатлар ҳам шаклланади. Болалар ва ёш ўсмирлар гуруҳларида эмоционал муносабатларнинг асосий функцияси тенгқурлар хулқ-атворини умумқабул қилинган хулқ-атвор нормаларига мослашдир. Бу ҳолатда дўстлик ришталари, симпатия биринчи ўринга кўтарилади. Аслида, улар онтогенезда анча аввал пайдо бўлишган. Агар мактабгача ёшдаги бола уларга амал қилса, бу ҳолат бошқа болалар томонидан ижобий қабул қилинади.

Шахсий муносабатларда гуруҳдаги ўзаро боғлиқлик бўлиб, бунда бир бола хулқ-атворининг сабаби бошқа бола учун шахсий маънога эга бўлади. Шахсий муносабатлар бола ўз атрофдагилар билан муносабатда катталар ролини бажарганда, ёрқин намоён бўлади.

Болалар ҳамжамияти болалар субмаданиятининг ташувчиси ҳисобланади. Болалар субмаданияти бу болаларга жамиятга кўникишларига ва ўз меъёрларини яратишларига кўмаклашувчи маданий ҳудуд ва муомала доирасидир.

Болалар субмаданияти боланинг илк ижтимоийлашуви вазифасини бажаради. Ўсмирлар, ўспиринлар субмаданиятининг намоён бўлишига ижтимоий ҳаракатнинг янги шакллари тузиш киради. Бу ҳол ижтимоий педагог томонидан тўғри қабул қилиниши керак. Ўсмирлар кичкина болаларга нисбатан анча фаол ва таваккалчидирлар, ўз ўринларини топишлари учун улар янги фаолият ва хулқ-атвор шакллари қидирадилар. Ўспиринлик даврининг инқирози ҳам кўп борада янги муқобил фаолият меъёрларини яратишга боғлиқ. Шунинг учун ўсмир ва ўспирин субмаданияти нафақат ижтимоийлаштирувчи, балки конструктив ижодий функцияни ҳам бажаради. Ўсмирлар ёки ўспиринлар субмаданиятини катталар оламидан ажратиб турувчи омиллар маданий ва технологик ўзгаришлар, ёлғизлик, ОАВларнинг қарама-қарши таъсири, ижтимоий муҳитнинг беқарорлиги билан боғлиқ. Бу ҳолларда ўсмирлар ва ўспиринлар гуруҳлари турли ғайри-ижтимоий ҳаракатларга интилишлари ҳам мумкин.

Ўсмирлар ва ўспиринлар субмаданияти ривожланишининг икки йўналиши мавжуд. Биринчиси, у умумий жиҳатларга эга бўлиб, турли минтақа ва йўналишларга ажралади. Иккинчи йўналиш эса ёшлар субмаданиятининг ғайримаданиятлар таъсирига боғлиқлиги. Бу ҳолатда биз мавжуд жамиятнинг ҳуқуқий асосларига тажовуз қилмайдиган, бироқ қабул қилинган хулқ-атвор меъёрларига қарши чиқувчи ёшларни учратишимиз мумкин. Ғайриижтимоий маданиятнинг борлиги ва унинг тарқалиши у ёки бу жамиятнинг инқирозидан ҳамда инсонларнинг қониқмаётганлигидан далолат беради.

Ижтимоий педагогнинг тарбияси оғир ўсмирлар билан иш олиб бориши. Мактаб ижтимоий педагогининг асосий муаммоси тарбияси оғир ўсмирлар, яъни 12—16 ёшли ўғил-қизлардир. Бу давр шахс шаклланиши жараёнида ниҳоятда, катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга, бу давр тарбиячилар учун ҳам қийин даврдир.

Ўсмирлик ёшида боланинг ҳаёт шароитлари ва фаолияти анча ўзгаради, руҳиятининг қайта шаклланиши рўй беради, тенгқурлари билан муомала қилишнинг янги шакллари пайдо бўлади. Жамоада ўсмирнинг ижтимоий мақомида ўзгаришлар рўй беради, ота-оналар ва устозлар томонидан унга талаблар кучаяди.

Бу ёшда ўсмирнинг вақтинчалик оила ва мактабда руҳий ажрალიши содир бўлиб, унинг шаклланишида ота-онанинг

аҳамияти пасаяди. Одатда, ўсмир расмий жамоа ва норасмий муомала гуруҳини танлаш билан банд бўлади ва охир оқибатда ўзини қулай сезадиган, унга ҳурмат билан муносабатда бўладиган гуруҳни танлайди. Бу спорт ёки техника тўғараги бўлиши мумкин. Шу билан бирга, бу гуруҳ ўсмирлар йигилиб, ичиб-чекиб ўгирадиган ертўла бўлиши ҳам мумкин.

Бу ёшда ўсмирларнинг катталар, хусусан, ота-оналар билан муаммолари пайдо бўлади. Ота-оналар ўз фарзандига ёш болага бўлгандай қарайдилар, бола эса бу ғамхўрликдан чиқиб кетмоқчи бўлади. Шунинг учун унинг катталар билан муносабатида кўп низолар келиб чиқа бошлайди ва катталар фикрларига танқид билан қараш кучаяди. Катталар билан муносабатлар характери ҳам ўзгаради: бўйсунуш позициясидан бола тенглик позициясига ўтмоқчи бўлади. Бир вақтнинг ўзида тенгдошлар билан ҳам ўзаро муносабатларнинг тавсифи ўзгаради. Ўсмирда катталиқ ҳисси тугилади ва бу хиссиёт мустақил бўлишга интилиш ҳамда катталарнинг хоҳиш-истакларига қарши чиқишда намоён бўлади. Кичкина болага нисбатан ўсмирнинг қизиқишлари анча кенгайди. Ўсмирга ижодий фаолиятга интилиш билан бир қаторда, қизиқишларнинг беқарорлиги ҳам хос бўлиб боради.

Шундай қилиб, ўсмирлик ёшининг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини ажратишимиз мумкин: эмоционал вояга етмаганлик, ўз хулқ-атворини тўлиқ назорат қила олмаслик, ўз эҳтиёжларини қондириш учун имконият ва хоҳишларини тўғри баҳолай олмаслик, катта бўлишга интилиш.

Ўсмир етарлича вояга етган шахс эмас. У инсоннинг энг муҳим хислатлари ва жиҳатлари шаклланиши босқичида бўлган шахсдир. Бу босқич болалиқ ва катталиқ ўртасидаги даврдир. Шахс ҳали ўзини катта деб ҳисоблаши учун етарли ривожланмаган бўлмаса-да, атрофдагилар билан муносабатга киришиш жараёнида ўз ҳаракатларида ижтимоий меъёр ва қоидалар талабларига амал қилиши учун етарли ривожланган.

Ўсмир ақлли қарорлар қабул қилишга, онгли ҳаракатлар содир этиш учун ахлоқий ва ҳуқуқий жиҳатдан масъул бўлишга қодир. Шунини таъкидлаш жоизки, ўсмир ўз хатти-ҳаракатлари учун ҳуқуқий жавобгарликка тортиладиган шахсдир. Гарчи қонун вояга етмаганларнинг ижтимоий психологик ривожланишини инобатга олиб, улар учун чекланган жавобгарликни белгиласа ҳам, катта ўсмирлик ва ўспиринлик даврини “шахсий

жавобгарлик билан тавсифланадиган ёш” деб қабул қилсак бўлади.

Тарбияси оғир ўсмирлар жисмоний жиҳатдан соғлом бўлсаларда, уларнинг таълим-тарбияси бузилган бўлади. Улар ўз тенгдошларидан ўқишда ортда қоладилар, чунки уларда хотира, тафаккур ва тасаввур ҳислари етарлича яхши ривожланмаган.

Гарчи улар ўзлари учун қизиқарли нарсани бажаришса ҳам, меҳнат қилишни ёқтиришмайди, ўзларини бирор ишни бажаришга мажбур қила олмайдилар, мунтазам шугулданиш улар учун ниҳоятда оғир юмуш бўлиши мумкин. Тарбияси оғир ўсмирлар мактаб интизоми ва тартибини бузишади, ўқишни хоҳлашмайди, ўқитувчилар, тенгдошлар, ота-она билан низолашадилар, мактабни ташлаб кетадилар, ўзларини “омадсиз” деб билишади, дайдилик қилишади, спиртли ичимлик ва гиёҳванд моддалар истеъмол қилишади, ҳуқуқбузарликлар содир этишади. Баъзан ўсмирлар жисмоний ёки жинсий зўрлик оқибатида ўз жонларига қасд қилишади.

Ўсмирларнинг педагогик жиҳатдан тарбияланмаганликлари ижтимоий педагогик ҳодиса бўлиб, оилавий ва мактаб тарбиясининг камчилиги, мактабдан ташқари тарбия ишнинг қониқарсиз йўлга қўйилганлиги натижасидир. Амалиётда исботланганидек, атроф-муҳитнинг ижтимоий педагогик даражаси, йўналишлари ўсмирга таъсир қилиш жиҳатидан турлича бўлади. Оила, мактаб, мактабдан ташқари таълим муассасаларда бола тарбиясига таъсир этувчи омиллар назорат қилинса-да, кўча-кўйда уларни бошқариш анча мураккаб бўлади. Бу тарбия жараёнида акс этмаслиги мумкин эмас. Чунки ўсмирлар бўш вақтларининг аксариятини айнан кўчада ўтказишади. У ерда уларда мулоқот, яъни энг муҳим ижтимоий эҳтиёжлардан бири шаклланади. Ўқувчилар учун асосий фаолият ўқишдир. Бироқ тарбияси оғир ўсмирлар учун ўқиш ўқитувчилар ва тенгқурларининг ҳурматини қозона олиш воситаси эмас. Шунинг учун улар ўзларига муҳим бўлган фаолиятни мактабдан ташқарида излашади. Айнан шу ерда, ўзи каби ўсмирлар даврасида, уларга ёмон хислатлар ва қўполликлари учун танбەх беришмайди, аксинча, бу камчиликларни “катталиқ аломати” деб билишади.

Бироқ ҳозирги кунда, болалар билан биргаликда ижтимоий иш олиб бориш амалиёти мактабда, яшаш жойларида ва маҳаллаларда пайдо бўлмоқда. Бу фаолият туман, маҳалла ҳамда мактабда таълим-тарбия ишларини олиб боришнинг ягона режаси

бўйича барча ижтимоий хизматларни болалар тарбияси ва ҳимояси муаммосини ечиш учун бирлаштиради. Ягона режа бўйича иш юритиш мактаб педагогик жамоасининг фаолиятини тубдан ўзгартиради. Педагоглар мактабдан ташқари болалар муассасаси, синф раҳбарлари, гуруҳ тарбиячилари фаолиятига қўшилишади ва улар билан яқин ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Бу фаолиятда асосий эътибор болага қаратилади, шунинг учун ҳам педагоглар жамоаси фаолияти мактаб деворлари ичида қолиб кетмайди. Улар болага, оиласига, болалар бирлашмаларига ва тенгдошлар муҳитига мурожаат қилишади.

Тарбияси оғир болалар билан ишлашда ижтимоий педагог мактаб ва мактабдан ташқари жамоанинг улар хулқ-атвориغا таъсирини ўрганади. Ижтимоий педагог бундай болалар билан иш олиб боришда яхши натижаларга эришиш учун бир қатор шартларни бажариши лозим:

- ўсмир билан алоқа ўрнатиш;
- ўсмир билан ўзаро яхши муносабатларни ўрнатиш;
- унинг реакцияси, фикри, интилишлари, қизиқишлари, келажакдаги режаларини ўрганиш.

Бу борада психолог А. Б. Филонов томонидан ишлаб чиқилган педагогик технология ҳам самарали ҳисобланади. Унда ижтимоий педагогнинг ўсмир билан алоқасининг бир нечта босқичлари кўрсатилган:

- қарашларида мамнунликларнинг тўпланиши;
- унинг қизиқишларини билиб олиш;
- характеридаги салбий хусусиятларнинг сабабларини тушуниш;
- унинг шахсиятидаги салбий хислатларини ўрганиш;
- юриш-туриш ва ўзаро муносабатнинг умумий меъёрларини ишлаб чиқиш¹.

Ю. В. Василькова тарбияси оғир ўсмирнинг тарбиясига босқичма-босқич ёндашувни илгари суради²:

Биринчи босқич: ўсмир ва унинг атрофидагилар билан яхши муносабатларни ўрнатиш.

¹ Л. П. Филонов Деадаптив усиринлар билан реабилитация жараёнида алоқа ўрнатиш технологияси. Заонавий шароитларда болалар ва ўсмирлар реабилитацияси муаммолари ва тажрибаси. — М.: 1994. 127 — 143 б.

² Ю. В. Василькова, Т. А. Василькова Социальная педагогика. М: Академия. 2003. 362 — 363 б.

Иккинчи босқич: ўсмирнинг шахсий иш жилди билан танишиб чиқиш.

Учинчи босқич: ўсмирларнинг педагогик тарбияси огирлиги сабабларини аниқлаш.

Тўртинчи босқич: ижтимоий педагогик хариталарини тузиш.

Бешинчи босқич: ўсмир шахсиятига ижобий таъсир қилувчи фаолият турини танлаш.

Олтинчи босқич: тарбия ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёнининг бирлашиши, ўсмир фаолиятини ўз-ўзини мукаммаллаштиришга қаратиш.

Тарбия жараёнига комплекс ёндашув ўсмирлар гуруҳлари пайдо бўладиган микро муҳитларга фаол таъсир қилишни талаб қилади. Криминологларнинг маълумотига кўра, вояга етмаганларнинг аксарияти жиноятларини гуруҳ бўлиб содир этишади. Бироқ вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликни бартараф этиш бўйича кўпгина тавсиялар индивидуал профилактика тавсиялари ҳисобланади. Амалиётда исботланганидек, алоҳида қилиб ажратиб олинган ўсмирнинг ҳуқуқбузарликларини бартараф этишга қаратилган педагогик фаолият ҳар доим ҳам кутилган натижаларга олиб келавермайди. Бу ҳолат ҳуқуқбузар ўсмирнинг яшаш жойидаги гуруҳнинг аъзоси бўлганлиги ва унинг хатти-ҳаракатлари гуруҳ кайфияти, уларнинг ҳаёт тарзи, фикрлаши гуруҳнинг бошқа аъзоларига боғлиқ бўлиши билан изоҳланади. Демак, биз тарбияси огир болалар билан индивидуал фаолият олиб боришнинг муҳимлигини эътироф этган ҳолда, ўсмирларни ўраб турган микромуҳит билан ўзаро алоқаларини ўрганиш зарурлигини ҳам таъкидлаб ўтамиз.

Педагогик таъсирларнинг комплекс тизими тарбия воситалари, шакл ва мазмунини билдириб, бу фаолиятнинг мақсади тарбияси огир болаларни синф жамоаси, ўқитувчилар, синфдошлар билан муносабатларининг нормаллашуви натижасида ўсмир гуруҳларини режали қайта коррекциялаш, деб ҳисобланади. Бу муносабатларнинг меъёрга келиши ўсмир шахсининг шаклланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Тарбияси огир ўсмирлар билан иш олиб бориш оммавий сўровнома ва анкета тўлдириш билан амалга оширилади. Бу усуллар педагогик қаровсиз ўсмирлар гуруҳларининг қаерда пайдо бўлганлиги ҳақида маълумот олиш имконини беради.

Тарбияси оғир ўсмирлар билан иш олиб боришда педагог қўйидагиларни инобатга олиши лозим: гуруҳ ҳажми, уларнинг ёш ва ижтимоий таркиби, учрашув жойлари ва вақти, гуруҳ фаолиятининг мазмуни ва йўналиши. Мулоқотнинг бу томонларини билиш тарбиячига туман ва шаҳарда ўсмир гуруҳлари билан ишлашнинг энг самарали шакл ҳамда воситаларини қўллашга имкон беради. Ижтимоий педагог ўсмирлар гуруҳининг ижтимоий таркибини билиши ҳам муҳим.

Ижтимоий таркиби турлича бўлган ўсмирлар гуруҳларида ўзаро ахборот алмашув ва мулоқот қилиш қизиқарли бўлади. Бироқ бу гуруҳларда ҳаёт ҳақида ёлгон тасаввурларга эга маълумотлар ҳам тарқатилиши мумкин.

Тарбиячининг вазифаси:

- 1) гуруҳдаги муомаланинг мазмунини билиш;
- 2) тарбиявий таъсирни тўғри ташкил қилиб, маълумотни тўғри томонга йўналтириш.

Гуруҳларнинг ўрганилиши ва таҳлил қилиниши лозим бўлган машғулотларини қўйидаги турларга ажратиш мумкин: вақт бўйича **доимий** ва **вақтинчалик**, йўналиши бўйича **ижобий** (меҳнат, спорт, санъат билан машғул бўлиш) ва **салбий** (чекиш, алкоголь маҳсулотларини истеъмол қилиш, қимор ўйнаш).

Тарбияси оғир ўсмирлар гуруҳлари билан ижтимоий-педагогик иш олиб боришнинг методлари ва технологиялари қўйидагилардан иборат:

— мактаб ва мактабдан ташқари ўсмирлар жамоаси ёрдамида тарбиявий таъсир (секция, клуб, тўгараклар);

— интизомли, аълочи ўқувчиларнинг педагогик қаровсиз синфдошларига таъсири. Бу йўналиш бир-бири билан дўстлашиш хоҳиши, ўзаро муомалага эҳтиёж бўлганида жуда муваффақиятли амалга ошиб, унинг асосида қизиқишлар умумийлиги (севимли спорт тури, техника, мусиқа ва бошқалар билан шуғулланиш) ётади. Бу йўналишни амалга оширишнинг муваффақияти, кўпинча, ўқитувчи ва синф раҳбарининг моҳир раҳбарлигига боғлиқ;

— синф жамоасининг педагогик қаровсиз ўсмирларга таъсири. Бу биргаликдаги фаолият саёҳатга чиқиш, спартакиадалар, санъат фестиваллари, кўргазмалар, жамоавий ҳаракатлар каби раҳбардан иборат. Синфда жамоавий ишларга жалб қилинган педагогик қаровсиз болалар нафақат ўзлари учун, балки жамоа учун ҳам меҳнат қилаётганларини ва уларнинг иштирокига кўп

нарса боғлиқлигини англаб етишади. Бундай фаолиятларда оғайничилик алоқалари вужудга келади, бошқаларга нисбатан тўғри муносабат шаклланади ва юклатилган вазифа учун масъулият ҳисси ортади.

Педагогик қаровсиз болаларга тарбиявий таъсирнинг муваффақиятини таъминланиши микромуҳитнинг тарбиявий ишлари мактаб жамоаси билан ҳамкорликда ва бир вақтнинг ўзида амалга оширилишига боғлиқ.

Мактабдан ташқари ўсмирлар жамоаси ёрдамида тарбиявий таъсирни ташкил қилишда қуйидаги ҳолатларни инобатга олиш лозим:

1. Тўғарак, секция, клубда ўсмирларда аниқланган битта қизиқиш билан чекланмаслик керак. Педагог ўсмирларни меҳнат, турли ўйинлар, ижодий фаолият орқали атрофдагилар билан нормал муносабатларга тайёрлашга интилиши лозим.

2. Норасмий гуруҳга ёки унинг аксарият аъзоларига таъсир кўрсата туриб, уларни расмий гуруҳга ўтишларига эришиш мумкин. Бу жараёни, шартли равишда, “расмийлаштириш” дейилади. Чунки бу жараён, ўсмирлар учун сездирилмаган ҳолда тарбиячи томонидан норасмий гуруҳнинг расмий гуруҳга айланишидир.

Педагогик қаровсиз болалар билан тарбиявий иш олиб боришнинг яна бир хусусияти ўсмирларни ўзи танлаган, унинг бажарилишидан қониқиш сезадиган фаолиятни танлашдир. Аста-секин фаолиятдаги бундай эҳтиёжни қондириш ва ривожлантириш, кейинчалик ўзи бажараётган ишлари учун ўсмирларда масъулият ҳиссини оширувчи фаолият турлари билан тўлдириб борилиши лозим.

Тарбияси оғир болалар ёки ўсмирлар билан иш олиб бориш педагогик қайта тарбиялаш жараёнини кўзда тутади. **Қайта тарбиялаш** бола ёки ўсмир юриш-туришидаги турли оғишишларни енгиб ўтиш ёки баргараф этишдир. Қайта тарбиялаш ҳам тарбиячи, ҳам тарбияланувчилар учун ҳам оғир жараёндир. Тарбияланувчи янги йўлнинг истиқболи билан қизиқиши, тарбиячи эса тарбияланувчининг ўтмиши, бугунги кунини таҳлил қилиб, унинг келажагини тасаввур қила олиши лозим.

Ўсмирни қайта тарбиялашга ёки ўз-ўзини тарбиялашга тайёрлаш жараёни бир неча босқичдан иборат:

1. Тарбияланувчини ўрганиб чиқиш;

2. Ўсмирнинг юриш-туришини ўзгартириш учун уни руҳий тайёрлаш;

3. Ижобий ахлоқий хислатларни тўплаш;

4. Инқироздан чиқиш, ўз-ўзини тарбиялашга ўтиш.

Шуни ҳам инобатга олиш керакки, бу жараёнга тарбиячидан ташқари ўсмир мансуб бўлган тарбияланувчилар жамоаси ҳам қўшилади. Бунда тарбиячи координатор вазифасини бажариб, жамоани ўз ўртоқларини қайта тарбиялашга йўналтириши лозим. Ўсмирлар билан реабилитацион марказда ишлаётган ижтимоий педагог махсус методлардан фойдаланиб, тарбияланувчи олдида ўз идеалига ўхшашга интилиш мақсадини қўяди. Бу ўсмирнинг ижобий томонга ўзгаришига ёрдам беради.

Савол ва топшириқлар:

1. Мактаб ёшдаги болалар билан ижтимоий педагогик иш олиб боришнинг хусусиятлари нимадан иборат?

2. Мактабнинг ижтимоий вазифаларини санаб беринг.

3. Ўқувчиларнинг ижтимоийлашуви жараёнида тенгдошлар жамияти ва болалар субмаданиятининг аҳамиятини очиб беринг.

4. “Тарбияси оғир ўсмирлар” ижтимоий педагогик муаммо сифатида қандай ўзига хосликларга эга?

5. Мактаб ва яшаш жойида тарбияси оғир ўсмирлар билан иш олиб боришда қандай ижтимоий педагогик босқич ва технологиялардан фойдаланилади?

Адабиётлар:

1. Аҳмедов Р., Сатторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.

2. Л. П. Филонов. Девиатив ўспиринлар билан реабилитация жараёнида алоқа ўрнатиш технологияси. Замонавий шароитларда болалар ва ўсмирлар реабилитацияси муаммолари ва тажрибаси. — М.: 1994

3. Проблемы эстетического воспитания подростков. — М.: 1994.

4. Тихомирова Н.К. Система воспитательной работы в школе на основе программы. — М.: 1996.

5. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.

6. М. Абдуллаева. Улфайдинг, болам. — Т.: Шарқ, 2006.

5.4. Ота-она қарамоғида бўлмаган болалар билан олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият

Ота-она қарамоғида бўлмаган болалар. Ҳар қандай давлатда, ҳар қандай жамиятда ҳам ота-она қарамоғисиз қолган болалар бўлган, ҳозир ҳам мавжуд ва кейин ҳам бўлади. Бундай ҳолларда давлат бу болаларнинг ривожланиши ва тарбияланиши масъулиятини ўз зиммасига олади.

Ота-онасини йўқотган бола бу, ҳақиқатан ҳам, фожиа. Ота-онага эга бўлиш эҳтиёжи боланинг энг кучли эҳтиёжларидан биридир. Ота-онасиз болалар ўз-ўзидан “етим” деган мақомни оладилар. “Етим” ва “ижтимоий етим” деган тушунчалар бири-биридан фарқланади.

Етим болалар бу 18 ёшгача ота-онасининг бири ёки иккови вафот этган болалардир. Ижтимоий етим болалар эса биологик ота-оналари бор-у, бироқ улар турли сабабларга кўра унинг тарбияси билан шуғулланмайдилар. Бу ҳолатда ҳам унга гамхўрлик қилишни давлат ўз зиммасига олади. Ижтимоий етимлик муаммоси аксарият ривожланган ва ривожланаётган давлатларга хос муаммо ҳисобланади.

Бола муаммоларини ўрганиш билан шугулланаётган педагог ва психологлар, ҳаётининг илк даврлариданоқ яқинларидан ажралиб қолиш боланинг кейинги тақдирини белгилаб беришини аниқлашган. Ота-онасидан ва, умуман, яқинларидан айрилиб қолиш болалар ривожига катта таъсир кўрсатади.

Болалик инсоннинг руҳий бардошлилигини, ҳаётга қизиқишини, мақсадга интилувчанлигини таъминловчи асосий хислатларнинг шаклланиш давридир. Бу маънавий хислатлар бетартиб шаклланмасдан, ота-она меҳри таъсирида, оиланинг бола олдидаги ҳар томонлама масъулият ва мажбуриятларидан келиб чиқиб шаклланади.

Етимликнинг барча сабабларини санаб ўтиш мушкул, чунки бу турли фан соҳаларнинг (тиббиёт, психология, социология, педагогика ва бошқалар) олимлари шугулланаётган кўп жиҳатли муаммолардан биридир. Бироқ етимликнинг асосий учта сабабни ажратиш кўрсатишимиз мумкин:

1) ота-оналарнинг (одатда, оналарнинг) ўз вояга етмаган

боласидан воз кечиши, асосан, гўдаклик давридаги боладан воз кечиши;

2) унинг ота-онасидан ота-оналик ҳуқуқини олиб қўйилгандан сўнг оиладан мажбуран ажратиб олиш;

3) турли сабаблар билан ота-оналарнинг вафоти.

Бундай ҳолатларда етим болаларни боқиш, уларга таълим-тарбия бериш ва ҳимоялаш учун қонун билан белгиланган васийлик шакллари мавжуд.

Васийлик — вояга етмаган етим болаларга улар вояга етгунча ғамхўрлик қилиш ва уларга қолган мол-мулкка қараб туриш, яъни маънавий оталик. “Васий” деганда муомалага лаёқатсизларни шахсий ва мулкий ҳуқуқларини қўриқловчи шахс тушунилади. Етим болаларга васийлик қилиш икки йўл билан амалга оширилади: болаликка олиш ёки давлат қарамоғига топшириш (қаранг: 6-расм).

Ҳомийлик — бирор кимсани ҳимоя этиш, тарафини олиш. Шунинг учун, “ҳомийлик” деганда, бу каби мажбурият зиммасига юклатилган шахс ёки муассаса тушунилади. Ҳомийлик юклатилган шахс ёки корхона “ҳомий” дейилади.

Шундай қилиб, ота-оналар қарамоғисиз қолган болаларга ота-оналари:

- вафот этган;
- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлган;
- бедарак йўқолган;
- муомалага лаёқатсиз;
- ахлоқ тузатиш колонияларида жазо ўтаётган;
- жиноят содир этишда айбланиб, ҳибсда бўлган;
- бола тарбиясидан бўйин товлаётган;
- вақтинча шифо, ижтимоий масканларга жойлаштирилган, бироқ олиб кетилмаётган болалар киради.

Болани асраб олувчи оила боланинг юридик жиҳатдан янги оиласи ҳисобланади. Бола у оиланинг фамилиясини олиши, оила эса унга бошқа исм ҳам бериши мумкин. Оила болаликка олинган боланинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз болаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига тенглаштиради. Болаликка олиш бир нечта босқичда амалга оширилиши мумкин бўлиб, бунда аввал болага шу минтақада янги ота-она топишга ҳаракат қилинади, агар бунинг имкони топилмаса, у ҳолда болаликка олувчиларни давлатдан ташқарида қидирилади.

3-расм. Етимларга васийлик қилиш тизими

Бола асраб олувчи ота-оналар болали ёки боласиз бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, тулиқсиз оилалар, яқка шахслар ҳам бола асраб олиши мумкин. Уларни болани ўз оиласига қабул қилишга ундовчи бир қатор сабаблар мавжуд бўлиб, булар қуйидагилардан иборат:

- физиологик сабабларга кўра ўз боласи бўлмаган ҳолатда болали бўлиш хоҳиши;
- ўз боласининг вафот этиши;
- ўз болалари улғайгач, яна болали бўлиш хоҳиши;
- жамиятда муҳтож болаларга раҳмдиллик ҳисси;
- ёлғизлик ҳисси;
- диний сабаб ва бошқалар.

Болани оилага бериш, авваламбор, бундай оилаларни танлаб олиш, уларни бу фаолиятга тайёрлашнинг самарали механизмини таъминлайдиган меъёрий-ҳуқуқий базанинг яратилишини талаб қилади.

Бола асраб олувчи оилалар ва уларда вазифаларнинг фарқланишига қарамай, ижтимоий педагогнинг бу оилалар билан иш юритишини белгилаб берувчи бир қатор умумий қоидаларни келтириш мумкин. Бу фаолиятни бир қатор босқичларга ажратсак бўлади: оилаларни танлаш, ота-оналарни ўқитиш, болалар таълим-тарбияси масаласи бўйича фаолиятларининг патронажини ўтказиш ва бошқалар. Шунингдек, ижтимоий педагогнинг фаолияти доим бошқа

мутахассислар, яъни ижтимоий ходимлар, шифокорлар, психологлар, дефектологлар билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Ижтимоий педагогик фаолият, ҳар қандай бошқа фаолият каби, фаолият мақсади, субъекти ва объекти, функциялари, ташкил қилиш методлари ва усуллари билан аниқланади. Асраб олувчи оила билан ижтимоий педагогик иш юритишининг мақсади оилада бола тарбиясини тўғри таъминлаш ва уни ҳар томонлама ривожлантириш. Унинг субъектлари юқорида санаб ўтилган мутахассислардир.

Фаолият объекти оила ва бола ҳисобланади. Бола асраб олувчи оила билан ижтимоий педагогик иш юритишни бир нечта босқичларга ажратиб, бу босқичларда ижтимоий педагог фаолиятининг вазифаларини белгилаш мумкин (қаранг: 2-жадвал).

2-жадвал

**Бола асраб олган оила билан олиб бориладиган
ижтимоий-педагогик фаолият босқичлари ва мазмуни**

	Ижтимоий-педагогик фаолият босқичлари	Ижтимоий-педагогик фаолият вазифалари	Ижтимоий-педагогик фаолият методлари
1.	Бола асраб олувчи оилани қидириш.	Ахборот бериш	Анкета сўровлари, суҳбат, интервью ўтказиш
2.	Бўлгуси қабул қилувчи ота-оналарни ўрганиш.	Ташҳис қўйиш (илк)	Анкета сўровлари ўтказиш, суҳбат
3.	Бола бўлган муассаса ва оилаларга ташриф буюриш (болалар уйи, инқирозли оила) ва бошқалар.	Воситачилик	Кузатув, суҳбат
4.	Бўлгуси бола қабул қилувчи оилани ўрганиш.	Ташҳис қўйиш (гуруҳлашган)	Тест ўтказиш, суҳбат, ҳужжатларни ўрганиш
5.	Бошланғич таълим: маъруза қилиш, ҳикоя, суҳбат ўтказиш, видео-фильмлар кўрсатиш.	Таълим бериш	Маъруза, суҳбат, кузатув, машғулотлар
6.	Болани оилага жойлаштириш. ота-оналарга чуқур таълим бериш.	Патронаж	Керакли методлардан ўз ўрнида фойдаланиш

Биринчи босқич бола асраб олувчи ота-оналарни қидириш билан боғлиқ. Бу масъулиятни бўйниларига олмақчи бўлган шахслар томонидан ариза берилиб, унда ўз фамилия, исмлари, яшаш манзили, уй телефони, болаларининг ёши, қайси жинсдаги ва неча ёшли бола олмақчилиги, бола билан қанча муддат бирга бўлишлари ва бошқалар кўрсатилган бўлади. Бу босқичда ижтимоий педагог ахборот бериш функциясини бажариб, бошқа мутахассислар билан биргаликда сўровнома ўтказди.

Иккинчи босқичда ариза топширган номзодларга анкета ёки бошқа ҳужжатларни тўлдириш таклиф қилинади. Унда бўлажак ота-оналар оила тарихини баён этишади: ўз турмуш тарзларини, оила аъзоларининг диний мансублигини, турмуш ўртоқларнинг соғлиги ҳолатини, моддий ҳолатларини, оилага бола қабул қилиш сабабларини характерлаб беришади. Анкета ёки ахборот харитасини ижтимоий педагог яна ўша мутахассислар билан биргаликда ишлаб чиқади. Шундай қилиб, бола қабул қилишга тайёр бўлган оилага ўзига хос “ташхис” қўйилади.

Учинчи босқич оила, болалар уйи ёки бола жойлашган бошқа муассасага илк ташрифдан иборат бўлиб, бу босқичда ижтимоий педагог бола ҳамда қабул қилувчи оила ўртасида воситачилик вазифасини бажаради. У болани кузатади, унинг тарбияси билан шуғулланаётган шахслар билан суҳбатлар ўтказди.

Тўртинчи босқич оила ва унинг атрофдагиларини яхшилаб ўрганишни талаб қилади (чуқурлашган ташхис). Ижтимоий педагог бўлажак ота-оналар томонидан тўлдирилган анкета ва ариза билан танишиб чиқиб, бевосита оила билан танишади, оила аъзолари билан суҳбатлар ўтказди, ундаги педагогик иқлимни, оила аъзоларидаги одатларни ва бошқа жиҳатларни аниқлайди. Сўнгра ижтимоий педагог бошқа мутахассислар билан биргаликда, оиланинг яқин атрофдагиларини (қўшнилар, ҳамкасблар, дўстлар) ўрганиб чиқади. Бу вазифа суҳбат ёки махсус ишлаб чиқилган анкеталар ёрдамида бажарилиши мумкин.

Бешинчи босқич бўлажак ота-оналарни бошланғич ўқитиш билан боғлиқ бўлиб, 23 кун мобайнида бола жойлашган муассасада назарий билимларга асосланган амалий малака ошириш ўтказилади. Бунда ижтимоий педагог таълим берувчи функциясини бажаради, курс дастурини ишлаб чиқади.

Олтинчи босқич болани асраб олувчи оилага топшириш билан боғлиқ. Бу ҳолатда асосий фаолият васийлик ва адлия органлари томонидан бажарилади. Болани оилага топширган вақтдан бошлаб, ижтимоий педагог патронаж ўтказиш функциясини бажаради. Болани қабул қилган оиласига адаптацияси бошланади. Бу эса ҳам бола, ҳам ота-оналарга муаммолар туғдириши мумкин. Шунинг учун, бу босқич кириш курсининг давоми бўлиб, ота-оналарни ўқитишнинг чуқурлаштирилган курси ўтилади. Ижтимоий педагог, бошқа мутахассислар билан биргаликда янги дастурни ишлаб чиқади. Қабул қилувчи оилада ота-оналарни ўқитиш мазмуни кўп ҳолатларга боғлиқ: болани қандай оила болаликка олди (кўп болали, боласиз ва бошқалар), қабул қилувчи ота-онанинг ёши, болаликка олишга ундаган сабаблар, оилага қабул қилинган боланинг шахсияти (ёши, жинси, биологик ота-оналарининг бор-йўқлиги).

Васий оила суд қарори асосида аниқланади. Васий вазибаларига болани тарбиялаш ва ривожлантириш, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш киради. Васий бола тасарруфида бўлган кўчар ва кўчмас мулклардан фойдаланиш ва уларни сақлаб қолишни таъминлайди. Бироқ васийнинг ўзи бу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас.

Болаликка олувчи оиланинг яна бир тури мавжуд, яъни болани вақтинчалик қабул қилувчи оила. Бундай оила бола тўсатдан оиласидан айрилса (турли сабаблар асосида; ўз оиласида фожиаги вазият, ўлим ва бошқалар), зарур бўлиб қолади. Болани вақтинчалик қабул қилувчи оила болаликни ҳимоя қилиш шаклларида бири сифатида бир қатор ривожланган давлатларда кенг тарқалган. Бизнинг давлатда бундай оила кенг тарқалмаганлигини сабаби, аксарият ҳолларда ўзбек миллатида ота-онасидан тўсатдан айрилган болаларни қариндошлари, яқинлари васийликка оладилар.

Болани вақтинчалик қабул қилган оила васийлик оиласидан фарқ қилади. Агар хориж тажрибасига мурожаат қилсак, унинг бир нечта белгиларини аниқлаш мумкин бўлади: бундай оиланинг психологик-педагогик тайёргилигига мос тушувчи малаканинг мавжудлиги; бу оила хизматларига ҳақ тўланиши; боланинг оилада бўлиш вақти қабул қилувчи ота-онанинг иш стажи муддати ҳисобланиши ва бошқалар.

Бола вақтинча қабул қилувчи оилада унинг кейинги тақдири ҳал бўлгунга қадар яшайди. У ўз оиласига қайтиши, болалар уйи, интернат ёки бошқа муассасага юборилиши мумкин. Боланинг ўз оиласига қайтиб келиши, уни оиладан ажратиб олиниши сабабларини баргараф этилганини назарда тутади. Булар ота-онасининг даволаниши, оила инқирозининг тугаши ва шу каби ҳолатлар.

Болани бу оилада бўлиши бир ойдан бир неча йилгача чўзилиши ҳам мумкин. Болани қабул қилувчи оилада қисқа муддатли бўлиш ўз оиласида инқирозли ҳолатда ёки тўсатдан ота-онасидан жудо бўлганда, унга шошилиш ёрдам кўрсатилишини аниқлатади. Болани қабул қилувчи оилада узоқ муддат бўлиши бола ўз оиласининг узоқ реабилитация жараёни ёки бошқа сабаблар билан изоҳланиши мумкин.

Вақтинчалик қабул оиласига келаётган болалар контингентининг мураккаблигини (ижтимоий қаровсиз, касаллик, жисмоний ва руҳий нуқсонлар) инобатга олиб, оилаларда бу болаларнинг нормал ривожланиши учун алоҳида шароитлар яратилиши, гамхўрлик қилиниши лозим. Булар болага бошдан кечирган қийин вазият билан боғлиқ стресс ҳолатидан чиқишга ёрдам беради. Бундай оиланинг асосий мақсади биологик ота-оналар билан алоқаларни узмаслик ва болани ўз оиласига қайтариб бериш. Агар болани ўз оиласига қайтаришнинг имконияти бўлмаса, у ҳолда боланинг кейинги тақдири борасида суд қарори чиқмагунча, бола вақтинчалик қабул оиласида бўлиб туради. Аслида, бундай оила, биологик оилада бирор-бир инқирозли вазият юзага келганда, “тез тиббий ёрдам” вазифасини бажаради.

Давлат қарамоғи муассасаларида ижтимоий-педагогик фаолият. Болаларнинг асосий ижтимоий муаммолари уларнинг психофизиологик мақоми ва улар яшаётган жамиятнинг объектив ҳолатидан келиб чиқади. Ҳақиқий, уйғун оила ҳаётини кўрмаган болалар жуда кам ҳолатда тўлиқ оилавий муносабатларни қуришлари мумкинлиги маълум. Бундай шароитларда ижтимоий муҳим кадрлар оила, никоҳ, болалар, ота-оналарнинг қадри пасаяди.

Оилавий алоқалар тизимида ҳам инқирозли ўзгаришлар рўй беради, чунки аксарият ота-оналар болаларини нафақат ижтимоий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам таъминлашга қийналадилар. Камбағаллик ва унинг оқибатлари бола, ўсмир

оламини вайрон этади, чунки унинг ота-онаси табиий ҳимоячиларининг боланинг барча эҳтиёжларини қондиришга қурби етмайди.

Қаровсиз қолган болалар оилавий алоқаларнинг барбод бўлиши натижасидир. Дунё миқёсида ижтимоий етимлар сони борган сари ошиб бормоқда. Шунинг учун давлат, биринчи навбатда, болани оилада сақлаб қолиш ва давлат муассасасига тарбиялаш учун топширишнинг олдини олишга барча кучини ишга солиш керак. Агар болани оилада сақлаб қолишнинг иложи бўлмаса, унинг учун янги оила қидирилади. Бироқ болани янги оила ёки тарбия муассасасига топшираётганда, боланинг этник гуруҳи, маҳаллий анъаналари билан боғлиқ муҳитда қолиши учун шарт-шароит яратилади.

Ҳар бир давлатда бола тарбияси ва ривожланишига доир ижтимоий қарорлар тизими таркиб топмоқда ва мустаҳкамланмоқда. Уларга қуйидаги вариантларни киритсак бўлади: болани ўз оиласида сақлаб қолиш, ўз оиласига қайтариш, давлат ичида болаликка олиш, бошқа давлатда болаликка олиш, махсус тарбия муассасаларига топшириш. Агар бола болаликка олинмаса ёки қабул қилувчи оилага топширилмаса, унда унинг тарбияси ва ривожланиши билан давлат муассасалари шуғулланади.

Гўдаклар уйида 3 ёшгача бўлган ота-онаси ташлаб кетган болалар, туғма етимлар тарбияланади, кейинчалик улар болаликка олинадилар ёки болалар уйи ҳамда мактаб-интернатларга юбориладилар. Болалар уйининг мактаб-интернатдан асосий фарқи, унинг тарбияланувчилари шу атрофдаги мактабларда таълим олишади, мактаб-интернат тарбияланувчилари эса ўша муассасанинг ўзида ҳам яшашади, ҳам таълим олишади.

Ўз оиласидан бошқа жойда улғаяётган бола доимо ғайритабиий ҳодисадир. Гўдак ҳаётининг илк ҳафталарида, ҳаётга энг қулай шароитларда, онасиз тарбия 90% ҳолатларда унинг ривожланишининг бузилишига олиб келади. Интернат туридаги муассасаларда тарбияланаётган болалар руҳий ва эмоционал депривациядан азоб чекишади, сенсор жиҳатдан орқада қолишади. Бу болалар реал ҳаётдан ажратиб олингандирлар. Болалар уйлари, мактаб-интернатларининг деярли барча тарбияланувчилари руҳий жароҳатни бошдан кечиришган бўлиб, бу уларнинг ривожланишида салбий оқибатларга олиб келиши

мумкин. Бундай болалар чуқур ижтимоий-педагогик қаровсизлик ҳолатида бўлишади. Ижтимоий тарбия шароитлари ва эмоционал-шахсий алоқаларнинг сустлиги, оилавий ҳаётнинг имитацияси, ижтимоий инфантилизм ва коммуникатив муаммоларни келтириб чиқаради.

Бу вазиятда гўдаклар уйлари, болалар уйлари, мактаб-интернатлар нафақат таълим-тарбия функцияларини бажаришга, балки боланинг нормал ижтимоийлашуви ва тўлиқ ривожланишини таъминлашга ҳамда ундаги нуқсонларини коррекциялашга, уни ҳуқуқий ва психологик ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. Бу фаолиятда болалар ва ўсмирларнинг психологик хусусиятларини яхши тушунадиган ижтимоий педагогнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга.

Гўдаклар уйда тарбиялаш хусусиятлари. Гўдаклар уйи ёш болаларни тарбиялаш тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу тарбиявий-соғломлаштириш муассасалари ота-онаси қарамогисиз қолган болаларга оила ўрнини босишга, она меҳридан жудо бўлган боланинг нормал ривожланиши учун зарур шароитларни яратишга қаратилган.

Ҳозирги кунда гўдаклар уйининг моддий базаси анча кенгайди, улардаги тарбиявий ишлар ҳам яхшиланди. Тарбиянинг илмий асосланган асосий қоидаларининг амалга оширилиши болалар ривожланишида ижобий натижаларга олиб келмоқда.

Гўдаклар уйларида болалар тарбияси самарадорлигини белгилаб берувчи асосий омил тарбиячиларнинг инсонийлиги, ўз ишига масъулият билан ёндашишидир.

Ҳар бир тарбияланувчига меҳр билан муносабатда бўлиш болалар соғлиги ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган асосий шарҳдир. Гўдаклар уйи тарбиячиси нафақат тиббий ва педагогик маълумотли бўлиши, балки юқори ахлоқ, маданиятга эга бўлиши, болаларни севиши лозим. Болалар уйларида болаларнинг тарбияланиши ва ривожланиши учун шароитлар яратишда болаларнинг ёшини эмас, уларнинг саломатлиги, ривожланганлик даражасини инобатга олиш керак.

Болаларнинг бир қисми билан тарбия жараёни уларнинг ёшига қараб ташкил қилиниши мумкин, бироқ аксарият тарбияланувчилар ўзларидан анча кичик ёшли болаларга ҳос бўлган таълим-тарбияга эҳтиёж сезадилар. Одатда, гўдаклар уйига ижтимоий носоғлом оилаларда кучсизланган гўдаклар келиб тушишади, уларнинг баъзилари эса бундан олдин узоқ вақт

шифохонада даволанишган бўлишлари ҳам мумкин. Бундай болаларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Гўдаклар уйининг ўзига хос хусусиятлари, бола организми ривожланишига таъсир кўрсатадиган ўз салбий жиҳатларига ҳам эга. Одатда, тарбияланувчининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш қийин, бироқ бу гўдаклар уйининг асосий мақсади ҳисобланади. Тарбиячи ва ижтимоий педагог ноҳуш омилларнинг болага таъсирини камайтириши, бола ҳаётини ижобий таассуротлар билан бойитиши лозим.

Гўдаклар уйининг асосий вазифаси болаларнинг тўлиқ жисмоний ва руҳий ривожланишларини таъминлаш, уларни жамият ҳаётига тайёрлаш ва ижтимоий адаптацияларини енгиллаштиришдир. Гўдаклар уйида педагогик ишни ташкил қилаётганда, ёш болаларнинг асаб-руҳий ривожланишлари қонуниятларига таяниш, улар ривожланишидаги жадаллик, организмнинг паст қаршилиқ кўрсатиш даражаси, жисмоний ва руҳий ривожланишнинг ўзаро яқин муносабати хусусиятлари ҳамда уларда катталар билан муомала қилишга, ижобий эмоцияларга, ҳаракат фаоллигига, янги таассуротларга катта эҳтиёж борлигини инобатга олиш лозим.

Гўдаклар уйида болалар соғлигини сақлашга, хусусан, уларнинг асаб тизимларини асрашга катта эътибор берилади. Бу эса уларда ҳаракат, нутқ, хотира, диққат, тафаккурнинг асоси ҳисобланади. Гўдак ҳаётининг илк уч йили ичида керакли кўникмаларни эгаллай олмаса, кейинчалик буни ўрнини тўлдиришнинг имкони бўлмайди. Шунинг учун гўдаклар уйининг вазифаси — болага ҳаётининг илк ойларида ноқ ривожланишдан ортда қолишга имкон бермаслик.

Гўдаклар уйида тарбияланаётган болалар бир қатор хусусиятлари билан бошқа болалардан ажралиб туришади. Ижтимоий носоғлом оилалардан келиб тушган болаларнинг аксарияти ноҳуш ижтимоий кечинмаларга эгадирлар. Агар хизмат кўрсатувчи шахслар боладаги эмоционал ҳаракатларга вақтида жавоб бермасалар, у ҳолда болада шахсий-эмоционал муомала алоқаси ўз вақтида шаклланмайди. Нагижада ҳаётининг илк йилидаёқ боланинг юриш-туришида нуқсонлар пайдо бўлиши мумкин.

Биринчиси, боланинг ҳаракат ва эмоционал фаоллиги паст бўлиб, бу унда салбий одатларни (бармоқ сўриш, бошини қимирлатиб ўтириш) пайдо бўлишига олиб келади.

Иккинчиси, нотинч уйқу, сабабсиз йиғи, бошқа болаларга агрессив муносабат ва бунинг натижасида юриш-туришида салбий стереотиплар пайдо бўлишидир.

Бундай нуқсонлари бор болаларда катталар билан кам муомалада бўлиши оқибатида нутқ ривожининг ортда қолиши кузатилади. Ҳаётнинг илк йилида олий нерв тизимининг шаклланишига етарлича эътибор бермаслик, бу тизимнинг ривожига кейинчалик ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳаётининг иккинчи йилида боланинг англаш фаолиги сусаяди, бола хонада мақсадсиз ҳаракатланади, янги одамлардан қўрқади ёки, аксинча, улар билан ортиқча жисмоний алоқага интилади. Нутқ ривожланиши ортда қолаверади, салбий одатлар ҳам сақланиб қолади.

Ҳаётининг учинчи йилида болада мавҳум англашнинг илк белгилари намоён бўлиши лозим: бола ўзини шахс сифатида ажрата бошлайди, унинг нутқи муомала воситасига айланиши мумкин. Гўдаклар уйида тарбияланаётган бошқа болаларда бу борада ортда қолиш кузатилиши мумкин. Бунда асабийликнинг намоён бўлиш ҳоллари кучаяди (болага бирор нарса рад этилганда, йиғи билан ўзини полга ташлаши мумкин), бошқа болаларга, баъзан эса катталарга нисбатан агрессивлик кузатилади. Булар микроижтимоий муҳит хусусиятлари ва саломатлик ҳолати каби объектив сабабларнинг натижасидир. Бунда катталар билан муомала қилишнинг етишмаслиги ва ижобий эмоцияларнинг камлиги асосий ўрин гутишини инобатга олиб, буларнинг ўрнини болага тарбиявий таъсир орқали тўлдиришга ҳаракат қилиш лозим. Бундай ҳолларда ижтимоий педагог олий нерв фаолиятининг ривожланишини тавсифлайдиган меъёрий кўрсаткичлардан келиб чиқиши керак.

Гўдаклар уйида болаларнинг ижтимоий адаптацияси жараёнида ижтимоий педагогнинг ўрни. Болада ҳаётининг илк йилларида у ўсиб-ривожланаётган микроижтимоий муҳит талабларини ақс эттирувчи ижтимоий юриш-туришнинг муайян тури шаклланади. Микроижтимоий муҳитнинг ўзгариши юриш-туришнинг ўзгаришини ҳам келтириб чиқаради. Бу эса ёшлик даврида анчагина мушкул вазифа бўлиб, одатда, адаптацион синдром ривожланишига олиб келади.

Болалар гўдаклар уйида доимо муассасасининг микро-ижтимоий муҳитида бўлишади ва бу муҳит уларда ижтимоий юриш-туришни шаклланишининг асоси ҳисобланади. Бу

шароитда болалар оиладагидан барвақтроқ тенгдошлари билан муомалага кўникишади ҳамда катталар билан алоқаларга киришишади.

Болалар уйида гўдак ижтимоий мослашиш стереотипини ўзгартириш зарурати ҳақида гапирилганда қуйидаги уч асосий ҳолатни назарда тутиш лозим:

1) бола ҳаётининг илк ойларида шифохонадан тўғри гўдаклар уйига ўтказилади;

2) бола ёшига қараб, бошқа гуруҳга ўтказилади;

3) бола болаликка олинади ёки болалар уйига топширилади.

Албатта, кам учрайдиган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, бола гўдаклар уйига тўғри оиласидан келиб тушади ёки онаси уни гўдаклар уйига ташлаб кетади. Барча санаб ўтилган ҳолатлар ўз хусусиятига эга бўлиб, у ёки бу даражада адаптацион синдромни келтириб чиқаради. Шунинг учун биз уларга батафсил тўхталамиз.

Адаптация атамаси “мослашув” деган маънони билдиради. Барча тирик мавжудотларда муайян иқлим ва ҳудудда ривожланишга мослашиш хусусияти мавжуд. Эволюциянинг даражаси қанчалик юқори бўлса, организмнинг эволюцион имкониятлари ҳам шунча юқори бўлади.

Инсоннинг бошқа тирик мавжудотлардан фарқи унинг ижтимоий муҳитда мавжуд бўлишидир. Инсон учун ижтимоий муҳит, бошқа шароитлар (иқлим, ҳарорат, овқатланиш ва бошқалар) каби объектив таъсир омили ҳисобланади. Инсоннинг келгусидаги ўзгаришларга олдиндан тайёргарлик кўриши, ижтимоий шароитлар ўзгариши билан юриш-туришини ўзгартириши **ижтимоий адаптация** дейилади. Муайян микроижтимоий муҳитда (иш, оила ва бошқалар) инсонда у ёки бу ижтимоий шароитларга мос келадиган юриш-туриш жиҳатлари пайдо бўлади. Мия пўстлоғи ижтимоий адаптацияда энг муҳим ролни бажаради.

Ижтимоий адаптациядаги руҳий фаолиятнинг кучайиб кетиши ёки одатий юриш-туриш шаклларининг ўзгартириш зарурияти зўриқишни юзага келтириши мумкин. Ижтимоий адаптациянинг муваффақиятли кечиши учун марказий асаб тизими ҳужайраларининг чидамлилиқ даражаси ва асаб жараёнларининг кучи муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий адаптация имкониятлари фақатгина тугилгандан сўнг ривожланади ва олий нерв фаолияти тизими ривожидан ажралмас ҳисобланади.

Бола дунёга келгач, инсон томонидан яратилган муҳитга тушади. Катталарнинг таъсири ва шахсий фаолият натижасида болада шу муҳитга мос келувчи юриш-туриш реакциялари пайдо бўлади. Турли ёш даврларида болалар ва ўсмирлар микроижтимоий муҳит ўзгаришларига дуч келишади ва бу ўзгаришлар уларнинг юриш-туришига ўз таъсирини кўрсатади.

Ижтимоий педагогнинг болалар уйидаги фаолияти болани ижтимоий муносабатларга қўшиш ва унинг бошқалар муомаласини кенгайтириш, инсоний муносабатларга киришиш қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган бўлиши керак. Ижтимоий педагог гўдаклар уйи тарбиячилари ва бошқа ходимлар билан яқин ҳамкорлик қилиб, болалардаги ижтимоий адаптация қобилиятини ривожлантириш методларини билиши лозим.

Гўдаклар уйларида тарбияланаётган болалар ўз адаптация механизмлари билан машғулот ўтказиш учун камроқ имкониятларга эгалар. Бундан ташқари, уларда ижтимоий кўникиш даражаси ҳам анча паст. Шунинг учун, ўзгарган шароитларга ўтиш бу болалар учун қийин омил ҳисобланади. Устига-устак, гўдаклар уйи болалари огирлашган биологик ва ижтимоий анамнезга эгалар, уларнинг ривожланиши ва саломатлиги кўрсаткичлари ҳар доим ҳам оптимал даражада эмас. Бу жиҳатлар ҳам марказий нерв тизими фаолиятининг самарадорлигини камайтиради.

Мактабгача ёшдаги болаларга функционал тизимнинг қўпгина таркибий қисмларининг сустлиги характерли бўлиб, бу уларнинг адаптация механизмлари тизимида зўриқиш ҳолатларининг тез пайдо бўлишига сабаб бўлади. Гўдаклар уйи болалари эса руҳий стресс ҳолатига жуда осон ва тез тушадилар.

Адаптациянинг барча шакллари ўрганиш боланинг янги муҳит шароитларига мослашув босқичларини, шунингдек, адаптация босқичининг мураккаблиги даражасини белгилувчи омилларни аниқлаш имконини бери.

Мослашув босқичлари:

1) **кескин давр ёки дезадаптация босқичи.** Бу босқичда янги микроижтимоий муҳит талаблари ва одатий юриш-туриш стереотиплари ўртасида келишмовчилик мавжуд бўлади. Бу вақтда, айниқса, юриш-туриш параметрлари - катталар билан муносабатлар, нутқ фаоллиги, ўйинларда ўзгаришлар кўп бўлади. Шунингдек, тана огирлигининг камайиши, инфекцияларга

қаршилиқ кўрсатишнинг пасайиши каби ҳодисалар ҳам кузатилади;

2) **адаптациянинг ўзи.** Бунда бола янги муҳитни фаол ўзлаштириб, унга мос келувчи юриш-туриш шаклларини ишлаб чиқади. Бу даврда турли тизимлардаги четга чиқишларнинг камайиши кузатилади. Ҳаммасидан тез иштаҳа меъёрга келади (15 кун), уйқу ва эмоционал ҳолат вақти чўзилади. Ҳаммасидан кейин ўйин ва нутқ фаолияти ўз ўрнига қайтади (60 кунгача):

3) **компенсация даври.** Бунда организм фаолияти тўлиқ нормаллашади. Биринчи ва иккинчи босқичларнинг характер ва хусусиятлари адаптацияни мураккаблиги бўйича таснифлаш имконини беради;

4) **енгил адаптация.** Бола юриш-туришидаги бузилишлар муддати 20 кун бўлади. Бунда иштаҳанинг ҳам бироз пасайиши кузатилади. 10 кун мобайнида бола истеъмол қиладиган нарсалар ҳажми меъёр даражасига қайтади, уйқунинг тикланиши 7 — 10 кунда рўй беради, эмоционал ҳолат, нутқ фаолияти ва болалар билан ўзаро муносабатлар 15 — 20 кун ичида тикланади. Шу билан бирга катталар билан муносабатлари деярли ўзгармайди, ҳаракат фаолияти ҳам пасаймайди. Бола адаптация даврида касатликка чалинмайди;

6) **ўрта огирликдаги адаптация.** Бола юриш-туришида барча бузилишлар яққол намоён бўлади ва уларнинг муддати анча чўзилади. Уйқу ва иштаҳа 20 — 30 кунда тикланади, мўлжал олиш фаолиятининг бузилиши ўртача 20 кун давом этади, нутқ фаолияти 20 — 40 кунгача қайта тикланмайди. Эмоционал ҳолат бир ой мобайнида беқарор бўлиб туради, ҳаракат фаолиятининг тикланиши 30 — 35 кунда содир бўлади.

Бу даврда ҳам катталар билан ўзаро муносабатлар бузилмайди. Ўрта огирликдаги адаптация вақтида респиратор индекцияси каби касалликлар пайдо бўлиши мумкин.

Адаптациянинг бу йўналиши болаларда, одатда, 9 ойлик ёшдан 1,5 ёшгача қайд этилади. Бироқ агар болаларда соғлиқ билан боғлиқ муаммолар бўлса ёки гўдаклар уйида соғломлаштириш-тарбия иши ёмон ташкил қилинган бўлса, ҳар қандай ёшдаги болада бу ҳолатлар кўзгатилиши мумкин.

Ўрта огирликдаги адаптация болаларда бир гуруҳдан бошқа гуруҳга ўтказилаётганда, стационардан гўдаклар уйига келиб тушганларида намоён бўлади.

б) оғир адаптация. Бу адаптация тури муддатининг узунлиги (2 — 6 ой ва кўпроқ) ҳамда барча аломатларининг оғирлиги билан характерли ҳисобланади.

Организмнинг мослашиш имкониятларининг шаклланиши бола руҳиятининг эмоционал-ижтимоий ва билиш соҳаси билан яқин боғлиқ ҳисобланади. Эмоционал мувозанат ва шу асосда шаклландиган, англаш фаолиятининг юқори даражаси енгил ва муваффақиятли адаптацияни таъминлайди.

Болани ижтимоий адаптациядан халос этиш керак экан, деб ўйлаш нотўғри ҳисобланади. Ижтимоий педагогнинг вазифаси боланинг адаптацион имкониятларини мақсадга мувофиқ шакллантириш ва машқ қилдиришдир. Чунки бола ўз адаптацион имкониятларисиз ўзини турли ижтимоий ҳодисаларда тўғри тута олмайди.

Адаптацион қобилиятларни машқ қилдириш масаласи гўдаклар уйида болалар ҳаётини ташкил қилишнинг энг муҳим масалаларидандир. Ижтимоий педагог боланинг янги муҳит шароитларига енгил адаптация даражасида мослашувига интилиши ва адаптациянинг оғир бузилишларига йўл қўймаслиги лозим. Ижтимоий педагог гўдаклар уйида болалар ҳаётини ташкил қилар экан, унга соғломлаштириш ишининг унсурларини қўшишга ҳаракат қилиши керак.

Ижтимоий педагог фаолиятининг энг муҳим йўналишларига қуйидагилар киради:

1. Бола ривожланиши ва соғлигининг оптимал ҳолатини таъминлаш.

2. Бола билан доимо мулоқотда бўладиган катталар таркибининг барқарорлигини ушлаб туриш учун 2 ёшгача бўлган болаларга хизмат қилувчилар сонини тўғри белгилаш.

3. Боланинг 12 — 13 ойларидан бошлаб, унга доимий хизмат қилувчилар орқали бошқа шахслар, гўдаклар уйининг бошқа хоналари, ҳайдовчилар, кўча транспорти билан таништириши лозим.

4. Болани ҳаётининг 3 ёшида гўдаклар уйидан ташқарига кўпроқ чиқариш керак, мактаб ўқувчилари билан учрашувлар ташкил қилиш лозим. Эндигина гўдаклар уйига қабул қилинган болаларнинг ҳаётига келсак, бунда, авваламбор, бола қаердан келаётганини (ўз оиласи ёки стационардан) аниқлаш ва шу билан бирга, унинг шу пайтгача бўлган бўлган хона ҳарорати даражасини сақлаб туриш лозим. Айниқса, овқатланиш тартибини

ниҳоятда эҳтиётлик билан ўзгартириш керак: авваламбор, ичимлик миқдорини 50 — 100 граммга кўпайтириш ва глюкоза қўшилган қоришма бериш ҳам мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, 15 — 20 кун мобайнида ҳеч қанақа санчиш муолажаларини ҳам ўтказмаслик лозим.

5. Болани гуруҳдан гуруҳга ўтказганда, уни аввал (1 — 2 ой аввал) янги хонаси, гуруҳдаги бошқа болалар ва хизмат кўрсатувчи шахслар билан таништириш керак. Янги гуруҳда, айниқса, илк кунларда бола эътибор ва меҳрга муҳтож бўлади. Унга эски гуруҳидан ўзи билан бирор бир ўйинчоқни олиб келишга ҳам рухсат берса бўлади. Адаптацион давр мобайнида кун тартибини ўзгартириш, эмлаш ўтказишга рухсат берилмайди. Адаптация варақаси ёки гуруҳ кундалигига, адаптацион даврнинг якунланишини аниқлаш учун боланинг юриш-туриши, иштаҳаси, уйқуси ҳақидаги маълумотларни қайд этиб бориш керак.

6. Боланинг гўдаклар уйига оиладан топширилиши ҳам уни мактабгача тарбия муассасасига кириши каби ташкиллаштирилади. Бироқ шуни ёдда тутиш лозимки, гўдаклар уйига киришдаги вазият анча мураккабдир. Бола учун одатий шароитлар бирдан ўзгаради у яқинларидан узоқлашади, ўзини “ҳеч кимга керак эмас” деб ҳисоблайди. Бу ҳолатда стресс жуда кучли намоён бўлади ва оғир адаптацион синдром ҳам пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ижтимоий педагогнинг вазифаси бола билан кўпроқ шахсан алоқа қилиш, унда стресс ҳолатини келтириб чиқарган юриш-туриш бузилишларини тўғри англаб етиш, болага бу оғир синовни енгишида ёрдам беришдир.

Болалар уйларида ижтимоий педагогик фаолият юритиш. Болалар уйлари ёш аломатларига кўра мактабгача ёшдаги болалар уйлари, мактаб ўқувчилари болалар уйлари ва турли ёшдаги болалар учун болалар уйларига бўлиниши мумкин.

Болалар уйларининг асосий **вазифалари** қуйидагилардан иборат:

- 1) боланинг нормал ривожланишини таъминлаб берувчи қулай шароитлар яратиб бериш;
- 2) болалар соғлигини сақлаш;
- 3) боланинг ижтимоий ҳимоясини, тиббий, педагогик ва ижтимоий адаптациясини таъминлаш;
- 4) тарбияланувчилар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
- 5) болаларнинг таълим дастурларини ўзлаштириши ҳамда

шаҳс, жамият ва давлат манфаати йўлида етарли таълим олишга шароит яратиш:

6) тарбияланувчиларнинг умумий маданияти ва ҳаётга адаптациясини шакллантириш:

7) тарбияланувчиларнинг ўз-ўзини ривожлантириш ва белгилаб олиш эҳтиёжларини шакллантириш.

Етим болаларни қарамоққа олиш учун махсус муассасалар — Меҳрибонлик уйлари мавжуд. Меҳрибонлик уйидаги фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, бу муассаса ота-она қарамоғисиз қолган болаларнинг вақтинчалик яшаш жойидир. Ушбу муассасанинг мақсади қийин ҳаётий вазиятларда қолиб кетган болаларни вақтинчалик яшаш жойи билан таъминлаш ва кейинчалик уларни ижтимоий институтларга жойлаштиришдир.

Мамлакатда ижтимоий-иқтисоий вазиятнинг ўзгариши бу муассасаларнинг кўпгина муаммолари болалар таълим-тарбияси ҳамда адаптация ва реабилитация муаммоларини ҳал қилишга янги ёндашувлар ишлаб чиқишни талаб қилади.

Ота-она қарамоғисиз қолган болалар тарбияланаётган давлат қарамоғи муассасалари фаолиятининг асосий мақсади бу муассасалардаги болаларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш, тиббий реабилитацион тавсифдаги чора-тадбирларни амалга ошириш, болаларга таълим беришни ташкиллаштиришдир.

Болалар уйи давлат қарамоғидаги болаларнинг энг типик муассасаси ҳисобланади. Тарбияланувчиларда кенг қамровли ижтимоий, тиббий, психологик, педагогик муаммоларнинг мавжудлиги туфайли болалар уйида ижтимоий педагогик фаолият юритиш зарурати туғилади.

Мактабгача ёшдаги болаларга катталар томонидан эътиборнинг ҳамма вақт ҳам етарли даражада қаратилмаслиги — жиддий муаммо ҳисобланади. Уларда катталар билан ҳамкорлик қилишга интилиш етарли ривожланмайди. Болаларни катталар билан мулоқотга киришишига ундовчи сабаб уларни катталарнинг ўзи жалб қилишидадир. Болалар, кўп ҳолларда, катталарнинг таклифларини бажону дил қабул қиладилар. Бу алоқаларнинг барчаси катталарнинг эътиборини тортишга қаратилган бўлади.

Оилаларда яшовчи болалар ва болалар уйлари тарбияланувчилари орасида, айниқса, шахсий мулоқот борасида, катта фарқларни кузатиш мумкин. Бунинг сабаби — болалар

уйида бола билан катталарнинг мулоқот қилиши оиладагига қараганда анча камлигида. Болалар уйида болага катталар камроқ эътибор қаратишади, аниқроғи, уларнинг эътиборлари бир гуруҳ болаларга қаратилган бўлади. Болалар уйидаги катталар ўзгариб туришади, оилада эса бунинг акси кузатилади. Ва ниҳоят, болалар уйидаги болалар ва катталар мулоқотининг эмоционал бойлиги даражаси оиланикидан анча паст.

Кичик мактаб ёшидаги болалар учун болалар уйидаги кундалик фаолият ва кун тартибини бажариш билан бевосита боғлиқ фаолият мотивларининг ёрқин намоён бўлиши хосдир. Бу ёшдаги болаларнинг фаолият мотивлари эса анча сермаҳсулдир. Мотивацион соҳанинг бундай чекланганлиги болалар уйида болаларнинг яшаш шароитлари ва уларнинг катталар билан етарли мулоқот қилмасликларига боғлиқ. Бу жиҳат, айниқса, турли низоли вазиятларда ёрқин ифодасини топади: катталар ва болалар манфаатларининг тўқнашуви, тенгдошлари томонидан айбланиши, боланинг катталар ва тенгдошлари томонидан тушунилмаслиги ва ҳақозо. Бу ҳолатда тарбияланувчининг характери ўз агрессивлиги билан ажралиши мумкин.

Шундай қилиб, олимлар болалар уйлари тарбияланувчи шахсиятининг ақлий, хулқ-атвор ва эҳтиёж соҳасини аниқлашган.

Ўсмирлик ёшида бу сабаблар ўсмирнинг тенгдошлари орасида ўз ўрнини топишда, ўз “Мен”ининг ривожланишида муайян қийинчиликлар тугдиради.

Болалар уйлари тарбияланувчиларининг ақлий, хулқ-атвор ва мотивацион тавсифларига бола соғлиги билан боғлиқ муаммолар ҳам қўшилади. Болалар уйларида аксар болалар юқумли касалликлар билан касалланганлар. Улар орасида ногиронлар ҳам учраб туради. Болалар уйлари тарбияланувчиларининг кўпчилигига таксикомания, наркомания каби ҳолатлар хосдир.

Болалар уйларида ижтимоий педагог бошқа мутахассислар: — тарбиячилар, психологлар, шифокорлар билан яқин ҳамкорликда фаолият олиб боради. Ижтимоий педагог фаолиятининг мақсади болалар уйлари тарбияланувчиларининг ижтимоийлашувидир. Бу мақсад қуйидаги жадвалда кўрсатилган фаолият турларида амалга оширилади:

Ижтимоий-педагогик таъхис кўйиш ва маслаҳат	Ижтимоий-профилактик фаолият	Ижтимоий тарбия
<p>Мақсади:</p> <ul style="list-style-type: none"> — шахс социогенези динамикасини кузатиш, унинг бузилиш сабабларини аниқлаш; — ижтимоий-психологик муаммоларни ҳал қилиш усулларини ўрганиш; — тарбияланувчиларнинг ижтимоий адаптациялари хусусиятларини ўрганиш; — ижтимоий таваккал гуруҳи тарбияланувчиларини аниқлаш; — болаларнинг қизиқиш ва қобилиятларини урганиш; — ижтимоий ривожланишнинг индивидуал хариталарини тузиш; — болалар ривожланишининг ижтимоий ва индивидуал вазиятига ташхис қўйиш; — болаларнинг катталар ва тенгдошлари билан мулоқотда бўлишларига ташхис қўйиш; — ижтимоий хулқ-атвордан четга чиқиш сабабларини аниқлаш, ташхислаш. 	<p>Мақсади:</p> <ul style="list-style-type: none"> — болалар ижтимоий ривожланишидаги бузилишларни олдини олиш, шахснинг тулиқ ривожланиши учун шароитлар яратиш; — болаларда руҳий кескинлик профилактикаси дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; — қулай ижтимоий-психологик микромуҳит яратиш; — тарбияланувчиларнинг ўз оилалари, педагоглар ва тенгдошлари билан мулоқот қилишларининг энг оптимал йўлини танлаш; — шахслараро муносабатларнинг профилактикаси дастури; — ижтимоий зарарли иллатларнинг (арақхурлик, гиёҳвандлик, таксокомания) профилактикаси дастури. 	<p>Мақсади:</p> <ul style="list-style-type: none"> — шахс ижтимоийлашуви жараёнига фаол таъсир курсатиш, ижтимоий тарбия ва ижтимоий педагогик реабилитация дастурлари орқали унга ижобий таъсир курсатиш; — ҳаётини малакалар ва кўникмаларни ривожлантириш дастури; — касбга йўллаш дастури; — жинсий тарбия ва оилавий ҳаётга тайёрлаш дастури; — узаро алоқа кўникмалари ва мулоқот маданиятини ривожлантириш дастури; — хулқ-атвордаги турли четга чиқишларни (агрессия, автоагрессия, адекватив хулқ-атвор, уятчанлик, аутиз) тугриллаш дастури; — характер акцентуацияларининг психотерапияси дастури; — “Мен” образини коррекцияси дастури.

3- жадвал. Ижтимоий педагогнинг фаолият турлари.

Ўз фаолиятида ижтимоий педагог **бир қатор вазифаларни** ҳал қилади:

- боланинг ижтимоий мақомини аниқлаш;
- тарбияланувчиларнинг индивидуал ривожланиш дастурини тузиш;
- бола адаптацияси, интеграцияси, реабилитацияси.

Шу билан бирга, у ўз фаолиятида ташҳис қўйиш, натижани олдиндан билиш, реабилитацион воситачилик ва патронаж ўтказиш вазифаларини ҳам бажаради. Ижтимоий педагогик фаолият боланинг ижтимоий мақомини аниқлашдан бошланади. Хужжатларни ўрганиш, суҳбат, тест ўтказиш йўли билан мавжуд муаммолар аниқланади. Бола касалланишини ташҳиси қанчалик аниқ қўйилса, унга бериш мумкин бўлган ёрдам турини аниқлаш шунчалик осон бўлади. Боланинг тарбияси жамоада кечади, шунинг учун ижтимоий педагог болалар жамоасини ҳам тўлиқ ўрганиши лозим.

Бунинг учун ижтимоий педагог томонидан “болани ўрганиш варақаси” ҳамда “Боланинг индивидуал харитаси” тўлдирилади (1- ва 2- иловалар).

Ижтимоий педагогнинг кейинги вазифаси тарбияланувчиларнинг индивидуал ривожланиши дастурини тузиш, яъни болалар уйининг битирувчиси қанақа бўлиши кераклигини тасаввур этишдир. Бунинг учун ижтимоий педагог тарбиячи билан биргаликда боланинг барча хужжатларини, унинг муаммоларини таҳлил қилади, вазиятдан чиқиш йўлларини кидиради.

Иш босқичлари:

1. Тайёрлов — муассасага киришларида танишиш болалар, бола ҳаёти муҳитининг омиллари, алоқалар ўрнатиш, ижтимоий ташҳиси, шахснинг педагогик имкониятлари билан танишиш, шаҳар (туман) муассасалари билан алоқалар ўрнатилади, болалар картатекаси тузилади, ишнинг қисқача таҳлили берилади.

Тадқиқот усуллари

1. Психологик тест ўтказиш:

а) “мактаб таълимига мослашув” анкетаси;
б) руҳий ҳолатларнинг ташҳис қилиниши;
в) боланинг муҳитга мослашувидида муассаса таъсирини аниқлаш мақсадида кузатув олиб бориш, интервью олиш

2. Анкета сўровномаси ўтказиш:

а) иншо-боланинг ижодий қизиқишини аниқлаш учун (адабиёт ўқитувчиси ўтказди);

б) қизиқишларини сўраб билиш;

в) касбий қизиқиш бўйича анкета

2. Ташкилий — муаммоларни таснифлаш, уларни таҳлил қилиш. Ижтимоий педагог ўз фаолиятининг устувор йўналишларини, ижтимоий ижод шаклларини аниқлайди, ишда ижтимоий институтларни (оила, мактаб, ёшлар ташкилотлари,

соғломлаштириш муассасалари, армия, ижтимоий хизматлар) тартибга соладиган ижтимоий ёрдамчилар таркибини тузади, таълим, соғлиқ, дам олиш пайти муаммолари билан шуғулланувчи ташкилот, тўғарақлар имкониятларини ўрганади, ижтимоий педагогик тадқиқотлар натижаларини тизимлаштиради.

3. Бевосита ижтимоий иш — кузатув, гамхўрлик, маслаҳат бериш, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам бериш, мураккаб вазиятларнинг таҳлили.

Иш шакллари:

1. Тарбияланувчи учун услубий тавсиялар ишлаб чиқиш.
2. Бола ижтимоийлашуви динамикасини кузатув харитаси орқали кузатиш.

Воситалар — предметлар, ҳодисалар, жараёнлар.

Болалар уйи шароитида ижтимоий адаптация қуйидагиларда намоён бўлади:

— жамоа ҳаёти меъёрларини онгли равишда қабул қилиш ва бажариш;

— хулқ-атворини ўзи назорат қилиш салбий ҳодисаларга қаршилик кўрсатиш;

— педагогик таъсирларга адекват муносабатда бўлиш.

Ижтимоий педагог фаолиятининг бу умумий қоидалари болалар уйи тури, болаларнинг ёши, уларнинг табиий-ижтимоий ва психологик-педагогик муаммоларига қараб аниқланади.

Ижтимоий педагог психологлар билан биргаликда битирувчиларнинг ўз-ўзини белгилаб олишлари (касб-хунар тўғрисида суҳбатлар, корхоналарга экскурсиялар, касбий таълим олиш тўғрисида суҳбатлар), инсоннинг жамиятдаги турли ижтимоий ролларини ўзлаштиришлари (ватанпарвар, оила аъзоси, жамият аъзоси, истеъмолчи, профессионал ва бошқа), оила функциялари ва тузилиши билан танишишлари, адаптив механизмларнинг шаклланиши муаммолари билан шуғулланишади. Болалар уйидаги мураккаб тарбиявий жараён тарбиячилардан нафақат бугунги вазифаларни, балки ҳам боланинг, ҳам жамоанинг ривожланиш тенденцияларини ўзлаштиришни талаб қилади.

Ижтимоий педагогнинг мактаб-интернатдаги фаолиятининг асосий функционал вазифалари:

1. Тарбияланувчиларга нисбатан инсонийлик муносабатларини шакллантириш, педагогик жараёнда болаларнинг ҳуқуқлари, манфаатлари, соғлиқларини ҳимоя қилиш ва сақлаш.

2. Бола шахсининг хавфсизлигини таъминлаш ва психологик қулай шароит яратиш.

3. Тарбияланувчиларнинг шахсий хусусиятлари, ҳаётий фаолиятлари ва шароитларини ўрганиш.

4. Болалар ва ўсмирларнинг қизиқиш ва эҳтиёжлари, муаммо ва қийинчиликларини аниқлаш, уларнинг ижтимоий хулқ-атвори ва ижтимоий адаптацияларида четга чиқишларни олдини олиш.

5. Ижтимоийлашув жараёнида тарбияланувчиларни ижтимоий-педагогик реабилитациясини ўтказиш.

6. Тарбияланувчилар учун ижтимоий қадрли фаолият турларини ташкил қилиш ва тартибга солиш.

7. Ижтимоий ва педагогик қаровсиз тарбияланувчиларни ижтимоий-педагогик реабилитациясини ўтказиш.

8. Тарбияланувчи ва муассаса, оила аъзолари, ижтимоий институтлар ўртасида воситачи бўлиш.

9. Тарбияланувчиларга ёрдам кўрсатишда педагоглар, психологлар, васийлар, ота-оналар билан ҳамкорлик қилиш.

10. Ижтимоий хизматлар ходимлари билан биргаликда битирувчиларни ишга жойлаштириш, уларни яшаш жойи, имтиёзлар, нафақалар билан таъминлаш юзасидан ҳамкорлик қилиш.

Ижтимоий педагогнинг вазифалари:

1. Тарбияланувчиларнинг ижтимоий қаровсиз аҳволга тушиш сабабларини таҳлил қилиш.

2. Дезадаптацияни бошидан кечираётган болалар ва ўсмирларга ижтимоий педагогик ёрдам кўрсатиш.

3. Барча тарбияланувчиларни, уларнинг қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда, ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш.

4. Тарбияланувчиларнинг ижтимоий мақомини тиклаш, уларда ўз-ўзига ишончни шакллантириш учун педагоглар жамоасининг биргаликдаги фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солиш.

5. Турли ижтимоий институтлар вакиллари билан биргаликда болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

Ижтимоий педагог фаолиятининг мазмуни:

1. Муаммоси бор болалар гуруҳини аниқлаш.

2. Болаларнинг руҳий-тиббий ва педагогик хусусиятларини ўрганиш

3. Олинган натижаларни таҳлил қилиш. Бола ривожланиши динамикасини кузатиш.

4. Ижтимоийлашув билан боғлиқ муаммоларни ечиш учун индивидуал-коррекцион дастурларни ишлаб чиқиш.

5. Назорат ташхиси ўтказиш.

6. Девиант болалар ва ўсмирлар билан ишлаш.

7. Ногирон болалар билан ишлаш.

8. Оилада болага консултацион ёрдам кўрсатиш.

9. Болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

Ижтимоий педагогнинг болаларнинг ижтимоий адаптацияси бўйича фаолиятининг тахминий дастури қуйидаги тадбирларни ўз ичига олиши мумкин.

Мақсади: мактаб-интернатда болаларнинг ҳар томонлама ривожланиши учун ижтимоий-педагогик шароитлар яратиш.

Фаолият объекти: тарбияланувчилар.

Вазифалари:

1. Дезадаптацияга учраган болаларни аниқлаш.

2. Болаларнинг ижтимоий дезадаптацияси манбалари ва сабабларини аниқлаш.

3. Мактаб ва оилавий низоларни енгиб ўтиш бўйича ижтимоий-педагогик реабилитация дастурларини ишлаб чиқиш ва таъминлаш, болалар хулқ-атворларини тузатиш, уларни ўқув фаолияти субъекти сифатидаги мақомларини тиклаш.

4. Реабилитацион чора-тадбирларнинг давомийлигини таъминлаш.

5. Бола яшайдиган микромуҳитда инқирозли ҳолатни бартараф этишда маслаҳат ёки бошқа ёрдам бериш.

6. Болаларнинг кейинги тақдирини ҳал қилишда бу масала билан қизиққан шахслар билан ҳамкорлик ўрнатиш, уларнинг кейинги тарбияларининг оптимал вариантини ишлаб чиқиш.

Кутилаётган натижа: шахснинг муваффақиятли ижтимоийлашуви сифатида тарбияланувчиларнинг ижтимоий адаптациясини таъминлаш.

Савол ва топшириқлар:

1. “Васийлик”, “болаликка олиш”, “қарамогига олиш” тушунчаларига таъриф беринг.

2. “Қабул қилувчи оила” деганда нимани тушунасиз?

3. Ижтимоий педагогнинг бола асраб олувчи оила билан ишлашининг асосий методлари қайсилар?

4. Ижтимоий педагогнинг гўдаклар уйидаги фаолиятининг хусусиятларини таърифланг.

5. Ижтимоий педагогнинг болалар уйи ва мактаб-интернатдаги фаолиятининг мазмунини баён қилинг.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. — Т.: Адолат, 1998.

2. Ўзбекистон Республикасининг Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш масалалари бўйича қонунлар тўплами. — Т.: 2004.

3. Аҳмедов Р., Сатторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.

4. Очерки о развитии детей, оставшихся без родительского попечения /Под ред. М. Н. Лазутовой.—М.: 1995.

5. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика. — М.: Академия, 2003.

6. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990

7. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. — М.: ТЦ Сфера, 2002.

5.5. Меъёрдан оғиш ва девиация — ижтимоий-педагогик муаммо сифатида

Ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан оғиш” тушунчалари. Ҳар қандай жамиятда, у жамият қайси ривожланиш босқичида бўлишидан қатъий назар, доимий эътиборга муҳтож одамлар бор. Булар ўз жисмоний, руҳий ва ижтимоий ривожланишида четга чиқиш, оғиш бор бўлган одамлардир. Улар доим бир гуруҳ бўлиб ажралишган, жамият ва давлатда уларга нисбатан алоҳида муносабат шаклланган.

Ҳозирги вақтда АҚШ ва Европа давлатларида у ёки бу оғишларга эга бўлган кишиларнинг жамиятга интеграциялашуви концепцияси амалга оширилмоқда. Мазкур концепцияга кўра, бу одамлар ҳам жамиятнинг тенг ҳуқуқли, бироқ баъзи бир муаммо ёки чекланган имкониятларга эга аъзоси сифатида қаралади.

Ҳозирда чекланган имкониятли шахслар сони бутун дунёда,

шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам ортиб бораётгани сабабли, бу муаммо янада жиддийлашмоқда. Шунинг учун бундай одамлар, аваламбор, болаларнинг кўпайишини режа асосида ижтимоий ҳал қилишни талаб қилувчи доимий омил сифатида қараш лозим.

Тиббиёт, психология, социологияда “меъёр” тушунчасининг ўз кўрсаткичлари ва меъзонлари мавжуд. Меъёрга мос келмайдиган жиҳат — “оғиш”, “четга чиқиш” дейилади.

Ижтимоий педагогика учун “меъёр” ва “меъёрдан оғиш” тушунчалари ниҳоятда аҳамиятлидир. Улар бола хулқ-атвори ва ривожланиши жараёнини тавсифлаш учун қўлланади.

Оғиш ҳам ижобий, ҳам салбий тавсифга эга бўлиши мумкин. Масалан, бола ривожланишида ақлий қолоқлик ҳам, ўта қобилиятлилик ҳам меъёрдан оғиш ҳисобланади. Хулқ-атвордаги жиноятчилик, ароқхўрлик, гиёҳвандлик ва бошқа салбий оғишлар шахснинг ижтимоий шаклланиш жараёнига ва жамият ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Оғиш турлари. Меъёрдан четга чиқишни шартли равишда тўрт гуруҳга ажратсак бўлади: жисмоний, руҳий, педагогик ва ижтимоий. Қуйида уларга батафсил тўхталиб ўтамиз.

Меъёрдан **жисмоний оғиш**, аваламбор, инсон соғлигига боғлиқ. Соғлиқдаги оғиш ирсий омиллар ёки бирор-бир ташқи ҳолатлар оғир экологик вазият, ичимлик сувининг сифатсизлиги, оила ҳаёти даражасининг пастлиги ва бошқалар асосида юзага келиши мумкин.

Соғлигида ва ривожланишида оғишга мойилларнинг хилма хил таснифлари мавжуд. Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти 1980 йилда чекланган имкониятларнинг уч бўғини шкаласининг британча вариантини қабул қилди:

1) касаллик, хасталик — руҳий ёки физиологик функциялар, анатомик структура унсурларини ҳар қандай йўқотиш ёки уларнинг аномалияси;

2) чекланган имконият — инсон учун норма ҳисобланган чегарада бирор-бир фаолиятни бажариш қобилиятини йўқотиш ёки чеклаб қўйиш;

3) ногиронлик ёш, жинс ёки ижтимоий омиллардан келиб чиқиб, инсоннинг бирор-бир фаолиятни бажаришини чекловчи ёки унга тўсқинлик қилувчи чекланган имконият.

Фарб давлатларида “имкониятлари чекланган шахс” тушунчаси мавжуд. Уларга таълим стандартларини ўзлаштиришга тўсқинлик қилувчи жисмоний ёки руҳий камчиликларга эга

бўлган болалар киради. Шунингдек, “нуқсон” тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, унинг тўрт тури: руҳий, жисмоний, мураккаб ва оғир турлари мавжуд.

Жисмоний нуқсонларга инсон органининг фаолият юргизишига ёки ривожланишига ҳалақит берадиган доимий ёки вақтинчалик камчиликлар, шунингдек, ҳар қандай соматик ёки юкумли хасталиклар киради.

Руҳий нуқсонларга инсоннинг руҳий ривожланишидаги доимий ёки вақтинчалик камчилик киради. Буларга нутқ ва мия фаолиятининг, шунингдек, ақлий ривожланишнинг бузилишлари хосдир.

Мураккаб нуқсон белгиланган тартибда тасдиқланган жисмоний ва руҳий камчиликларни ўзида мужассам этади.

Оғир нуқсон белгиланган тартибда тасдиқланган шундай нуқсонки, бу нуқсон мавжуд бўлган ҳолатда давлат таълим стандартларига мос равишда таълим олишнинг иложи умуман бўлмайди.

Бола жисмоний ривожланишидаги оғишларга касаллик, кўриш, эшитиш қобилиятларининг бузилишлари киради. **Руҳий оғишлар**, авваламбор, боланинг ақлий ривожланиши ҳамда руҳий нуқсонларига боғлиқдир. Бу турдаги оғишларга руҳий ривожланишнинг тўхтаб қолиши ва оқибатда, болаларнинг ақлий жиҳатдан ортда қолиши киради. Ақлий қолоқлик асаб тизимининг тугма нуқсонлари ёки жароҳати асосида пайдо бўлади. Болаларда ақлий қолоқлик турли даражада енгил ақлий заифликдан, чуқур — тентакликкача намоён бўлади.

Руҳий оғишларга турли даражадаги нутқ бузилишлари ҳам киради. Руҳий оғишларнинг яна бир тури эмоционал-иродавий соҳадаги фаолиятнинг бузилишидир. Бу оғиш турининг энг оғир шакллари деб аутизм (юнонча *autos* — ўзим) — мулоқотга эҳтиёж сезмаслик ва суицид (ўз-ўзини ўлдириш) кабиларни келтириш мумкин.

Болаларнинг иқтидорлилиги алоҳида оғиш тури ҳисобланади. Бу бирор-бир фаолиятни муваффақиятли бажарилишини таъминлаб берувчи қобилиятларнинг ўзига хос уйғунлигидир. Иқтидорлилик даражаси нафақат қобилиятларга қараб, балки фаолият маҳсуллари тавсифга қараб ҳам белгиланади.

Педагогик оғишлар тушунчаси педагогика ва ижтимоий педагогикада ҳозирча кам қўлланиладиган тушунчадир. Ваҳоланки, педагогик фаолиятда педагогик мақсадларни амалга ошириш, шахс ривожланиши учун шароитлар яратиб бериш

учун таълим олаётганлар фаолиятини тартибга солишда турли меъёрлар қўлланилмоқда. Авваламбор, бу таълим даражасини белгилайдиган стандартларга, шунингдек, ўқувчи интилаётган мақсадларга тегишли. Буларга қўшимча қилиб, таълим олишда юқори натижаларни таъминлаб берувчи бола ривожланишининг меъёрларини ҳам киритсак бўлади.

Таълим олиниши ёки олинмаслиги меъёрлари ҳақида ниҳоятда, аниқлик билан гапирса бўлади. Турли сабабларга кўра таълим ололмаган болалар ҳам мавжуд бўлиб, меъёрдан бундай оғишларни “педагогик оғиш” десак бўлади. Умумий таълим олмаган, мактабга бормаидиган, фақатгина бошланғич мактабни тугатган, умумий ўрта таълим олмаган болаларни алоҳида тоифага киритамиз. Бундай ҳолатларни юзага келишининг сабаблари талайгина: дарс қолдириш ўқишга интилишни сусайтиради, оиладаги нотинч вазият болани пул топиш учун кўчага чиқаради, экологик ва ижтимоий катаклизмалар болалар ота-оналаридан жудо бўлишларига олиб келади. Дайдилликка мойиллиги бўлган болалар сони ҳам кўпаймоқда. Болалар мактабларда таҳсил олишмаётганининг яна бир қанча сабабларини келтириш мумкин.

Руҳий ва жисмоний ривожланишда оғишга эга бўлган болаларнинг таълим олишларидаги катта қийинчиликларини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқорида айтилганидек, бундай болалар учун алоҳида мактаблар бўлиб, у ерда улар етук мутахассислар қўл остида таълим олишади. Бироқ кўп нарса бола қаерда яшашига (қишлоқ ёки шаҳарда) ва қандай оиладан эканлигига боғлиқ. Баъзи соғлиғида муаммоси бор болалар учун таълим уйда индивидуал тарзда берилади. Бу болаларнинг жамиятга интеграциялашувининг асосий муаммоси уларнинг кейинчалик касбий таълим олишлари билан боғлиқ.

Ижтимоий ривожланишларининг бузилиб бўлганлиги сабабли, бирор-бир касбий фаолиятни танлай олмайдиган болаларни ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Бундай болаларни бирор-бир ижтимоий аҳамиятга эга фаолият соҳасида ўзларини синаб кўриш хоҳишларининг йўқлиги бирлаштиради. Бу ҳолатдаги оғишни енгиб ўтиш учун мутахассиснинг ижтимоий педагогик ёрдамига муҳтож болалар ҳам пайдо бўладилар.

Ижтимоий оғишлар “ижтимоий меъёр” тушунчаси билан боғлиқдир. Ижтимоий меъёр бу инсонлар ёки ижтимоий гуруҳлар фаолияти, улар хулқ-атворининг жамият

ривожланишининг бирор-бир босқичида шакланган ёки расман ўрнатилган тартиб-қоидалари намунасидир. Аслида, ижтимоий меъёр керакли хулқ-атвор, ижтимоий муносабатлар ва фаолиятлар моделидир.

Болалар учун ижтимоий меъёрларнинг ўзига хос хусусияти тарбия омили ҳисобланиб, тарбия жараёнида ижтимоий меъёр ва қадриятлар ижтимоий муҳитга кириш, ижтимоий таъриба ва ролларни ўзлаштиришининг содир бўлишидадир. Бу ҳолатда тарбиянинг бошқариш функцияси энг муҳим вазифани бажаради, чунки унинг вазифаси болалар онги ва хулқ-атворига таъсир қилувчи омилларни керакли тарбиявий самарадорлиги таъминланадиган даражада ташкил қилишдир.

Социологик, психологик ва педагогик адабиётларда девиант хулқ-атворга эга болалар муаммолари устида етарлича иш олиб борилган. Бундай хулқ-атворнинг сабаблари ҳам яхши ўрганиб чиқилган. Улар ўсмирлик даврининг қийинчиликлари, жамиятдаги ижтимоий мақомнинг ноаниқлиги, давлат ривожланишининг беқарорлиги, бола мустақил чиқиб кета олмайдиган экстремал ҳолатларнинг юзага келиши билан боғлиқ.

Ўзбекистонда бундай болаларга ёрдам кўрсатиш учун ихтисослашган ижтимоий хизматлар тузилмоқда. Ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат содир этган ва II ёшга тўлган болаларни суд тиббий-педагогик комиссияси хулосасини инобатга олган ҳолда махсус мактаблар ёки махсус касбий билим юртига юбориш мумкин.

М. А. Галагузова томонидан берилган меъёрдан оғиш турларининг таснифи

Жисмоний	Руҳий	Педагогик	Ижтимоий
ирсий касаллик, кўриш қобилиятининг бузилиши, эшитиш қобилиятининг бузилиши, суяк таянч тизимидаги касалликлар, ногиронлар ва бошқалар.	руҳий ривожланишнинг бузилиши, ақлий қолоқлик, нутқ бузилиши, ута иқтидорлилик.	умумий ўрта маълумот олишдан четга чиқиш, касбий таълимолишдан четга чиқиш, ўзлаштиришда орқада қолиш.	етимлик; хулқ-атвор меъёридан оғиш; ароқхўрлик; норкамания; таксокомания; фоҳишабозлик; дайдилик, ўгрилик ва б.

Шунингдек, ижтимоий педагогнинг меъёрдан огишган болалар билан самарали иш юритиши огишлар профилактикасига, муайян меъёр ва қоидаларни бузилишининг олдини олиш, хулқ-атворида у ёки бу огиш аниқланган болаларнинг реабилитациясига қаратилиши лозим.

Саволлар:

1. Нима учун ижтимоий педагогикада “меъёр” ва “меъёрдан огиш” тушунчалари ўрганилади?
2. Болалардаги меъёрдан огишнинг сабаблари нимада?
3. “Меъёрдан педагогик огиш” деганда нима тушунилади?
4. “Ижтимоий огиш” тушунчасининг моҳиятини тушунтиринг?
5. Меъёрдан огишнинг қайси назарияларини биласиз?

Адабиётлар:

1. Гиёҳвандлик профилактикаси бўйича услубий қўлланма. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
2. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.
3. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
4. Дети с отклонениями в развитии: Метод.пособие для педагогов, воспитателей массовых и спец.учреждений и родителей. — М.: 1997.
5. Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отклонения. — М.: 1997.
6. Социальная дезадаптация: нарушения поведения у детей и подростков. — М.: 1996.
7. Тулаганова Г. Қ. Тарбияси қийин ўсмирлар. — “Университет” нашриёти, 2005.

5.6. Девиант хулқ-атворли болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш

Девиация ва унинг турлари. Одатда, девиациялар ўсмирлик даврида юзага келади. Ўсмирлик даври ёшлик давлари ичида энг мураккабидир. Уни “ўтиш даври” ҳам деб аташади, чунки

бу давр мобайнида болаликдан йигитликка ўтиш рўй беради ва бу жараён ўсмир ривожланишининг барча жиҳатлари — анотомик-физиологик тузилиши, ақлий, ахлоқий ривожланишида ўз таъсирини кўрсатади.

Ўсмирлик даврида ўсмир ҳаёти ва фаолиятида жиддий ўзгаришлар рўй беради, бу эса ўз, навбатида, руҳиятнинг қайта шаклланишига, тенгдошлари билан муносабатларида янги шаклларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ўсмирнинг ижтимоий мақоми ўзгаради, унга нисбатан катталар томонидан янада жиддийроқ талаблар қўйила бошлайди.

Жамиятда қабул қилинган қоидалар, хулқ-атвор меъёрларидан четга чиққан ўсмирларни “қийин ўсмир” ёки “тарбияси оғир ўсмир” дейилади. “Тарбиялаш оғир” легенда, педагогик таъсирга қаршилик кўрсатиш тушунилади. Тарбиялаш оғир, қабул қилинган меъёр ва қоидаларга тарбияланувчи томонидан амал қилинмаслигини фанда девиация (оғиш) ҳодисаси орқали ўрганилади.

Девиация (оғиш) ҳам инсонга, ҳам уни ўраб турган оламга хос бўлган ўзгарувчанлик ҳодисасининг жиҳатларидан бири ҳисобланади. Ижтимоий соҳада ўзгарувчанлик фаолиятга боғлиқ бўлиб, инсоннинг атрофдагилар билан ўзаро муносабатини акс эттирадиган хулқ-атворда ўз ифодасини топади. Аввал айтиб ўтганимиздек, хулқ-атвор меъёрдан четга чиққан бўлади.

Ўсмирнинг меъёрдаги хулқ-атвори унинг ижтимоийлашуви, ривожланиши, эҳтиёжларига мос тушувчи микросоциум билан ўзаро муносабатида акс этади. Агар атрофдагилар ўсмирнинг у ёки бу хусусиятларига ўз вақтида эътибор қаратишса, унинг хулқ-атвори доимо меъёрда бўлади. Бундай меъёрдан оғишган хулқ-атвор жамият томонидан бола шахсияти хусусиятларини инобатга олмаслик оқибатида келиб чиқади, деган тушунча пайдо бўлади.

Афтидан, меъёрдан оғишган хулқ-атвор ижтимоий дезадаптация кўринишларидан бири ҳисобланади. Болалар ва ўсмирлар дезадаптацияси ҳақида гапирганда, бу жараёнга гирифтор бўлган болалар тоифаларини аниқлаб олиш лозим:

- 1) мактабга қатнамайдиган мактаб ёшидаги болалар;
- 2) етим болалар;
- 3) ижтимоий етимлар. Улар тузук овқатланишмайди, жисмоний, руҳий, жинсий қийноқларга дучор бўлишади;
- 4) гиёҳванд ва токсин моддалар истеъмол қилувчи болалар;

5) жинсий интизомсиз болалар;

6) гайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир этган болалар. Расмий маълумотларга кўра уларнинг сони катталарга қараганда, икки ҳисса тез ошмоқда.

Девияция девиант, деликвент ва жиноий хулқ-атвордан иборат.

Девиант хулқ-атвор — микроижтимоий муносабатлар (оилавий, мактабдаги муносабатлар) ва кичик ижтимоий гуруҳларга хос бўлган ижтимоий меъёрлар ва хулқ-атвор қоидаларини бузиш билан боғлиқ меъёрдан оғувчи хулқ-атвор турларидан биридир. Бу хулқ-атворни “гайриинтизомий” деб атасак ҳам бўлади. Девиант хулқ-атворнинг ёрқин намоён бўлишига намоийш, агрессия, ўқишдан қочиш ва дайдилик, болалар ва ўсмирлар орасидаги ароқхўрлик, гиёҳвандлик ва у билан боғлиқ гайриижтимоий ҳаракатлар, жинсий тавсифдаги гайрияхлоқий хатти-ҳаракатлар, ўзига суиқасд қилишга уринишларни мисол қилиб келтирсак бўлади.

Деликвент хулқ-атвор девиантдан фарқли равишда болалар ва ўсмирларнинг такрорланиб турувчи гайриижтимоий хатти-ҳаракатлари сифатида тавсифланади. Бу ҳаракатлар ҳуқуқий меъёрларни бузувчи, бироқ ижтимоий хавф даражасига кўра жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайдиган муайян ҳаракатлар мажмуасига айланади.

Деликвент хулқ-атворнинг қуйидаги турлари мавжуд:

— агрессив хулқ-атвор, бунга ҳақоратлаш, садистик ҳаракатлар, ўт қўйиш кабилар киради;

— ғаразли хулқ-атвор: кичик ўғрилиқлар, таъмагирлик, автоуловларга зиён етказиш ва моддий даромад олиш мақсадидаги бошқа мулкӣ тажовузлар;

— гиёҳванд моддаларни етиштириш ва тарқатишда иштирок этиш.

Деликвент хулқ-атвор нафақат ташқи жиҳатдан, балки ички-шахсий хулқ-атворда ҳам намоён бўлади. Бунда ўсмирда ички тартибга солиш тизимини назорат қилишни сусайишига олиб келувчи қадриятларнинг ўзгариши рўй беради.

Жиноий хатти-ҳаракат жиноий жавобгарликка тортишга, маълум ёшга етганда жиноий иш қўзғашга сабаб бўлувчи ва жиноят кодексининг муайян моддаларида назарда тутилган гайриқонуний хатти-ҳаракатлар ҳисобланади.

Девияциянинг салбий турлари ижтимоий патология

ҳисобланади. Буларга ароқхўрлик, токсикомания, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик, ўз жонига қасд қилиш, ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликни киритсак бўлади. Улар ички муқобиллаштириш тизимини барбод этишади, унинг асосларига путур етказишади ва анчагина зарар келтиришади.

Ўсмирларнинг девиант хулқ-атвори сабаблари. Меъёрдан четга чиқувчи хулқ-атвор мураккаб табиатга эга бўлиб, турли хил омиллар билан изоҳланади. Вояга етмаганларнинг девиант хулқ-атворини келтириб чиқарувчи омиллар қуйидагилардир:

1. **Биологик омиллар** бола организмда унинг ижтимоий адаптациясини қийинлаштирувчи физиологик ёки анатомик хусусиятларнинг борлигида ўз ифодасини топади. Уларга ирсий хусусиятлар, ақлий ривожланишнинг бузилиши, эшитиш ва кўришнинг сусайиши, асаб тизимининг зарарланиши, организмга психофизиологик зўр бериш, низоли ҳолатлар, атроф-муҳитнинг кимёвий таркиби, турли соматик, аллергик, токсик касалланишларга олиб келувчи, яъни қувват манбалари билан боғлиқ бўлган психофизиологик хусусиятлар киради.

2. **Психологик омиллар.** Буларга болада психопаталогия ёки характерининг акцентуациясининг борлиги киради. Бу меъёрдан четга чиқишлар асаб касалликлари, психопатия, невростения ва болада ғайриадекват реакцияларни пайдо қилувчи бошқа омилларда намоён бўлади.

Ёрқин намоён бўлган психопатияга (тентаклик) эга болалар психиатрлар ёрдамига муҳтожлар.

Руҳий меъёрнинг энг кескин варианти ҳисобланмиш акцентуацияга эга бўлган болалар психологик таъсирлар учун ниҳоятда қалтис ҳисобланадилар ва ижтимоий-тиббий реабилитацияга эҳтиёж сезадилар.

Бола ривожланишининг ҳар бир даврида шахсият ва характернинг баъзи руҳий ҳислатлари шаклланади. Ўсмирда руҳият ривожланишининг икки босқичи кузатилади: у ўзи яшайдиган ижтимоий муҳитдан безиб қолади, ёки бу муҳитга кўникиб кетади. Агар оилада бола ота-онаси томонидан етарли даражада меҳр ҳис қилмаса, у ҳолда боланинг ҳимоя воситаси вазифасини “бегоналашув” бажаради. Бу бегоналашув асабий реакциялар, атрофдагилар билан муносабатларнинг бузилиши, эмоционал совуқлик, психик ривожланишнинг тўхтаб қолиши, турли руҳий паталогияларда намоён бўлади.

Ўсмирларга хос бўлган рад этиш, қарши чиқиш каби

хислатлар, одатда, бир-бирига эмоционал боғлиқ бўлган оилавий муносабатларнинг оқибати ҳисобланади.

Ўсмирнинг ахлоқий қадриятлари тизими шаклланмаслиги оқибатида унинг қизиқишлари ғаразли тавсиф касб эта бошлайди. Бундай ўсмирларга инфантилизм, кўнгилочар ҳикоялар хосдир.

3. Ижтимоий-педагогик омиллар мактаб, оила ва ижтимоий тарбия нуқсонларида намоён бўлиб, унинг асосида боланинг ёшлик чоғида салбий тажриба тўплаши билан боғлиқ бўлган, унинг эрта ижтимоийлашувдан оғишларга олиб келувчи ёш, жинсий ва индивидуал хусусиятлар ётади. Бундай болалар, авваламбор, мактабда ёмон тайёрланишган бўлиб, уй вазифаларига масъулиятсизлик билан қарашади, мактаб баҳоларига бепарқлиқларини билдиришади. Бу эса уларнинг ўқув дезадаптациясидан далолат беради.

Мактаб ўқувчисининг дезадаптацияси ўз ривожланишида қуйидаги босқичлардан ўтади:

— ўқув декомпенсацияси — бола бир ёки бир нечта фанларни ўзлаштиришида қийинчиликлар пайдо бўлиши билан тавсифланадиган ҳолат;

— мактаб дезадаптацияси — ўқиш жараёнидаги қийинчиликлар билан бир қаторда, ўқитувчилар, синфдошлар билан низолашишда намоён бўладиган, хулқ-атвор бузилиши билан тавсифланадиган бола ҳолати;

— ижтимоий дезадаптация — бу ҳолатда ўқишга, мактаб жамоасига қизиқиш батамом сўнади, гиёҳвандлик, спиртли ичимликларга қизиқиш кучаяди;

— бўш вақтни ўтказиш муҳитининг криминаллашуви.

Боланинг психоижтимоий ривождаги меъёрдан чиқишнинг яна бир муҳим омили — нохуш оила ҳисобланади. Вояга етмаган болаларда асоциал хулқ-атворни шаклланишига олиб келадиган оилавий муносабатлар турларини ажратиб кўрсатиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Уларга қуйидагилар киради:

— ўзида бир томондан, бола хоҳишларига эрк бериш, бошқа томондан эса, болани низоли вазиятларга ундашни ёки оилада икки ахлоқ: оила учун юриш-туриш қоидалари, жамият учун умуман бошқа қоидаларни мужассам этган тарбиявий муносабатлар тури;

— тўлиқсиз оилада болалар ва ота-оналарнинг узоқ муддат айри яшашлари шароитида тарбиявий таъсирларнинг беқарор тури;

— спиртли ичимликлар, гиёҳванд моддалар истеъмоли, гайрихлоқий ҳаёт тарзи, ота-оналарнинг жиной хулқ-атвори билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар тури.

Шафқатсиз муомала (ҳақорат) деб болага ғамхўрлик ёки васийлик қилувчилар томонидан унга зарар келтирувчи ҳаракатларга айтилади.

Оила ва унинг таъсирини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, боланинг руҳий-ижтимоий ривожланишига аксарият болаларда ижтимоийлашув шартларининг бузилиши сабаб бўлар экан. Уларнинг бир қисми девиация ҳолатига олиб борувчи турли жисмоний ва руҳий хавфлар остида яшашади, бошқалари эса жиной фаолиятларга аралашиб қолишган.

4. Ижтимоий-иқтисодий омиллар ижтимоий тенгсизлик, жамиятнинг бойлар ва камбағал синфларга ажралиши, аҳоли кўп қисмининг камбағаллашиб кетиши, ишсизлик, инфляция, даромад олиш усулларининг чеклаб қўйилишидан иборат.

5. Ахлоқий омиллар, бир томондан, замонавий жамиятнинг паст ахлоқий даражасида ва кадриятларнинг йўқолиб кетишида намоён бўлса, бошқа томондан, жамиятда девиант хулқ-атворнинг намоён бўлишига бефарқ қаралишида ўз аксини топади.

Саволлар:

1. “Девиация” тушунчасига таъриф беринг ўрганилади?
2. Девиация турларини сананг ва уларга изоҳ беринг.
3. Ўсмирларнинг девиант хулқ-атворларининг сабабларини кўрсатинг.
4. Ўсмирларнинг девиант хулқ-атворларга таъсир қилувчи омилларга изоҳ беринг.
5. “Мақтаб дезадаптацияси” тушунчасига таъриф беринг ва мисоллар билан тушунтиринг

Адабиётлар:

1. Гиёҳвандлик профилактикаси бўйича услубий қўлланма. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
2. Шодиметов Ю. Соғлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.

3. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.

4. Дети с отклонениями в развитии: Метод.пособие для педагогов, воспитателей массовых и спец.учреждений и родителей. — М.: 1997.

5. Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отклонения. — М.: 1997.

6. Тулаганова Г. Қ. Тарбияси қийин ўсмирлар. — “Университет” нашриёти, 2005.

7. Шарипова Д. ва бошқалар. Валеология асослари. — Т.: ТДПУ, 2007.

5.7. Девиант хулқ-атворли болалар билан ижтимоий-педагогик амалиёт юритиш

Ўсмирлар девиант хулқ-атворининг профилактикаси. Ўсмирлик ёшида девиация намоён бўлишининг тинимсиз ошиб бориши ижтимоий педагог олдида улар билан ишлашнинг янги усуллари, технологияларини излаш ва уларни фаолиятга татбиқ этиш вазифасини қўяди. Илмий назария ва амалиётда икки асосий технология профилактика ҳамда реабилитация кенг тарқалган.

Профилактика — ўсмирлар хулқ-атворида ижтимоий меъёрлардан оғишнинг турли шакллари келтириб чиқарувчи асосий сабаб ва шароитларни бартараф этишга қаратилган ижтимоий, тиббий, ташкилий, тарбиявий ва давлат тадбирларининг мажмуасидир. У, асосан, болани ўраб турувчи муҳитга боғлиқ бўлади.

Профилактика чора-тадбирларини амалга ошираётганда, ижтимоий педагог қуйидаги қоидаларга таянади:

1. Ижтимоий-маданий меъёрни ўзлаштириш шахс ижтимоийлашуви жараёнида амалга ошади. Инсон қадриятлар, ғоялар ва бошқа рамзий тизимлар мажмуасини ўзлаштирмай, жамиятнинг тўла қонли аъзоси сифатида фаолият юрита олмайди.

2. Ижтимоий маданий меъёрнинг муҳолифи болаларнинг ижтимоий-маданий ва педагогик қаровсизлиги бўлиб, у нафақат бола ривожининг ғайримеъорий аломати, балки унинг зиммасига

аномал ижтимоий ҳолатларни юклатишнинг натижаси сифатида қаралади.

3. Болалар қаровсизлигининг профилактикаси нафақат мавҳум ижтимоий маданий меъёрдан, балки муайян шароитда яшашга мажбур бўлган боладан келиб чиқиши лозим.

4. Бола реабилитациясини амалга оширувчи фаолият субъекти, ижтимоий субъект ва шахс даражасида амалга оширилиши керак.

“Профилактика” атамаси ўзи ноҳуш оқибатларни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этиш маъносини билдиради.

Ижтимоий оғишлар турли сабаб ва ҳолатлардан келиб чиқишини инobatга олиб, профилактик чора-тадбирларнинг бир нечта турларини ажратса бўлади:

- нейтраллаштирувчи;
- ўрнини тўлдирувчи;
- ижтимоий оғишларга сабаб бўлувчи ҳолатларни юзага келишидан огоҳлантирувчи;
- бу ҳолатларни бартараф этувчи;
- ўтказиладиган профилактика ишларини назорат қилувчи.

Ижтимоий педагогнинг ўсмирлар билан профилактика ишларини олиб боришида бир нечта ёндашувлар мавжуд:

Информацион ёндашув вояга етмаган шахслар уларга давлат ва жамият томонидан ахлоқий меъёрларни бажаришга тақдим этилган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан хабардор қилинадилар.

Ижтимоий профилактик ёндашув. Бунда асосий мақсад салбий ҳодисаларни аниқлаш, бартараф этиш ва зарарсизлантиришдир. Бу ёндашувнинг моҳияти давлат, жамият, муайян ижтимоий-педагогик муассаса, ижтимоий педагог томонидан девиант хулқ-атворни келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ташкилий, ҳуқуқий ва тарбиявий чора-тадбирларни ўтказишдан иборат.

Тиббий-биологик ёндашувнинг моҳияти эса ижтимоий меъёрлардан, эҳтимолий оғишлардан, турли руҳий аномалиялардан азият чекувчи шахсларга нисбатан давлат профилактик тавсифдаги чоралар воситасида олдини олиш ҳисобланади.

Ижтимоий педагогик ёндашув девиант хулқ-атворли ўсмирнинг ижобий хислатларини тиклашда намоён бўлади.

Девиант хулқ-атворга эга болаларнинг ижтимоий-педагогик реабилитацияси. Ижтимоий педагогнинг дезадаптация бўлган ўсмирлар билан ишлашининг бошқа бир технологияси уларнинг

реабилитацияси ҳисобланади. Реабилитацияга кенг турдаги вазифалар ва оддий кўникмалардан тортиб, инсоннинг жамиятда тўлиқ интеграциялашувигача бўлган масалаларни ҳал қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизими сифатида қаралиши мумкин. Реабилитация объектларига қуйидагилар киради:

1. Ижтимоий ва педагогик қаровсиз болалар. Қаровсиз гуруҳдаги болаларнинг энг кенг тарқалган тоифаси бўлиб, уларнинг тарбияси оғир психологик-педагогик сабаблар билан изоҳланади. Қаровсизликнинг асосий белгилари деб етакчилик фаолиятидаги камчиликлар, хулқ-атворда четга оғиш ва ижтимоий адаптация қийинчиликларини айтсак бўлади. Бу болалар ва ўсмирлар фаолиятнинг тўлақонли субъекти бўлмаганликлари учун уларга асосий ёрдамни педагог, психолог ва ота-оналар кўрсатишлари мумкин.

2. Вояга етмаган ҳуқуқбузарлар, етим болалар, хулқ-атворида четга оғиш бўлган ўсмирлар. Бу тоифадаги болаларга, авваломбор, ижтимоий адаптацияда, ижтимоий ролларни эгаллашда ёрдам кўрсатиш лозим. Реабилитациянинг асосий субъекти ижтимоий педагог бўлиб, у юқорида санаб ўтилган функцияларни бажара олиши, ўсмирлар ва болаларга психологик ёрдам кўрсата олиши лозим.

3. Психосоматик ва нерв-психологик соғлиғи бузилган ва функционал оғишларга эга болалар:

- сурункали соматик касалликлар;
- функционал бузилишлар;
- асаб-руҳий ҳасталиклар;
- ақлий қолоқлик;
- ногиронлик.

Бу тоифа болалар, авваломбор, тиббий ва руҳий реабилитацияга эҳтиёж сезадилар. Уларнинг субъектлари шифокорлар ва психологлар бўлиб, улар, шунингдек, педагог ва ижтимоий ходимлар билан ҳамкорликда комплекс реабилитацияни ўтказишлари мумкин.

Реабилитацион ёрдам тавсифи:

- кечиккан ёрдамдан профилактик ёрдамга ўтиш;
- жазоловчи ёрдамдан аёвчи ёрдамга ўтиш;
- тасодифий ёрдамдан кафолатланган ва комплекс ёрдамга ўтиш;
- аноним ёрдамдан шахсий ёрдамга ўтиш.

Адаптациядан фарқли ўлароқ, реабилитация тикланиш, фаоллаштириш сифатида тушунилади. Реабилитация жараёнида

ўрнини тўлдирувчи механизм мавжуд нуқсонни енгиб ўтиш учун қўлланади. Адаптация жараёнида эса у мавжуд нуқсонга мослашув мақсадида қўлланади.

Демак, реабилитация — болани жамиятдаги фаол ҳаётга ва ижтимоий фойдали меҳнатга қайтариш мақсадидаги чора-тадбирлар тизимидир. Реабилитациянинг бир қанча турлари мавжуд: тиббий, психологик, педагогик, ижтимоий-иқтисодий, касбий, маиший.

Тиббий реабилитация бола организмнинг у ёки бу йўқотилган функциясини ўрнини тўлдириш ёки тўлиқ ва қисман тиклашга қаратилган бўлади.

Руҳий реабилитация ўсмирнинг руҳий соҳасига қаратилган бўлиб, унинг мақсади девиант хулқ-атворли бола онгида унинг ҳеч кимга керакмаслиги ҳақидаги тасаввурни енгиб ўтишдир.

Касбий реабилитация — ўсмирни бирор-бир касбга ўргатиш, унинг учун енгилаштирилган шароитли ва қисқартирилган иш қунига эга иш жойларини қидиришдан иборат.

Маиший реабилитация ўсмир учун нормал яшаш шароитларини яратишга қаратилган бўлади.

“Ижтимоий-иқтисодий реабилитация” деганда, ўсмир ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, унга тегишли бўлган моддий мулклар, тўловлар билан таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тушунилади.

Ижтимоий-педагогик реабилитация — бола ҳаётий фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган шахсий хислатлар, унинг жамият интеграциясига ёрдам берувчи фаол ҳаётий позициясини шакллантириш, ижобий роллар, жамиятда хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштириши, керакли маълумот олишига қаратилган тарбиявий тавсифдаги чора-тадбирлар.

Ижтимоий-педагогик реабилитация муассасаларининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- болалар ва ўсмирларни назоратсизликларини олдини олиш;
- вояга етмаганларнинг ижтимоий дезадаптациясининг сабаблари ва манбаларини аниқлаш;
- касбий, ўқув, ижтимоий-маданий, соғломлаштириш ва бошқа таркибий қисмлардан ташкил топган болалар реабилитациясининг индивидуал дастурларини амалга оширишни таъминлаш;
- реабилитацион чора-тадбирларнинг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида, дезадаптацияга учраган болалар оилалари

билан уй шароитларида ҳамкорлик қилиш ва тавсиялар тайёрлаш;

— назоратсиз болалар ва ўсмирларнинг (18 ёшгача) нормал маиший шароитларда вақтинчалик яшашини таъминлаш (шу жумладан, уларга бепул овқат тарқатиш, тиббий хизматлар, ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва б.);

— оилада инқирозли вазиятни бартараф этиш ва боланинг ўз оиласига қайтиб келиши учун руҳий, психокоррекцион ва бошқа ёрдам кўрсатиш;

— вояга етмаганларнинг кейинги тақдирини ҳал қилишда иштирок этиш;

— бошқа муассасалар билан ҳамкорликда, болаларнинг кейинги тарбиясининг янада оптимал шаклларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Бу вазифаларнинг кўлами, муассасалар фаолиятини кадрлар билан таъминланиши ва муайян шароитларга боғлиқ равишда ўзгариб туриши мумкин.

Муассасалар қуйидаги вояга етмаган шахсларга хизмат кўрсатилади:

1) ижтимоий реабилитация, шошилиш ижтимоий психокоррекцион ва тиббий-психологик ёрдамга муҳтожларга;

2) ота-оналари, тенгдошлари, педагоглар ва бошқалар билан мулоқотда қийинчиликларга дучор бўлаётганларга;

3) турли сабабларга кўра депривацияга майли борларга;

4) нохуш оилаларда истиқомат қилувчиларга;

5) етим болалар ва ота-онаси қарамоғисиз қолган болаларга (муассасада яшашга рози бўлмаганларга).

Девиант хулқ-атворли ўсмирларнинг ижтимоий педагогик реабилитацияси “реабилитацион марказ” деб номланувчи ихтисослашган муассасаларда амалга оширилади. Бу муассасаларнинг вазифалари:

— назоратсизлик, дайдилик профилактикаси;

— ота-онаси айби билан ёки экстремал вазият туфайли қийин ҳаётий ҳолатга тушиб қолган болаларга тиббий-психологик ёрдам;

— ижобий-ижтимоий хулқ-атвор, атрофдагилар билан муомала қилиш кўникмаларини шакллантириш;

— ота-онаси қарамоғисиз қолган болаларга нисбатан васийлик функцияларини бажариш;

- шахсининг инқирозли руҳий ҳолатларини бартараф этишга ёрдам берувчи руҳий ва педагогик қўллаб-қувватланиш;
- оилага қайтиб келишга кўмаклашиш;
- нормал ривожланиш, таълим олиш имконияти билан таъминлаш;
- ишга жойлаштирилишига ёрдам беришдан иборат.

Бу муассасаларда ижтимоий-педагогик реабилитация уч асосий босқичдан иборат: ташҳис қилиш, реабилитацион дастурни яратиш ва амалга ошириш, боланинг реабилитациядан кейинги ҳимояси.

Ташҳис қилиш вояга етмаган шахс эмоционал соҳасининг ривожланиши, шахсий хислатлар, ижтимоий роллар, касбий қизиқишларнинг шаклланганлик даражасини аниқлашга қаратилган ижтимоий педагогик тадқиқотлар ўтказишни кўзда тутди.

Реабилитацион дастур ҳар бир бола учун индивидуал тузилиб, фаолиятнинг асосий таркибий қисмлари мақсади, вазифаси, шакллари, воситалари, босқичларини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Реабилитация дастурининг асосий мақсади—шахсининг ахлоқий қадриятларини шакллантириш ва тузатиш, болаларда муомала кўникмаларини шакллантиришга ёрдам бериш.

Реабилитациядан кейинги ҳимоя болалар реабилитация марказидан чиққанларидан сўнг, уларга оила, дўстлар, мактаб жамоаси билан уйғун муносабатларни тиклашга ёрдам беради.

Тарбияси оғир болаларнинг реабилитацияси жараёнида тарбия муассасаларининг аҳамияти катта. Таълим муассасининг реабилитацион хизмати умумий ёндашув асосида, функционал мажбуриятлар ва касбий ваколатлар доирасида ўзаро муносабатга киришувчи, бола ҳамда унинг муносабатларини уйғунлаштиришга қаратилган ўзаро боғлиқ чора-тадбирлар тизимини амалга оширувчи мутахассислар гуруҳи ва педагогик жамоадир. Мактаб реабилитацияси (тиббий — психологик — педагогик) хизмати модели муассаса ўзига ҳослигини ҳам инobatга олади.

Бу реабилитация хизматининг асосий **вазифалари** қуйидагилар:

- 1) болалар ва ўсмирлар ривожланишидаги ўзгаришлар сабабларини аниқлаш;
- 2) уларни бартараф этиш воситаларини қидириш;
- 3) таълим-тарбия, яшаш шароитларини оптималлаштириш;

4) нормал шахс ривожланишига ёрдам берувчи педагогик жараённи ташкил қилиш;

5) таваккал гуруҳи болалари ва ўсмирларини ўз вақтида аниқлаш;

6) ўсмирларнинг ички дунёсини соғломлаштириш, руҳий инқирозини енгиб ўтиш;

7) махсус реабилитацион дастурларни амалга ошириш орқали муҳтожларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш.

Реабилитациянинг асосий тамойиллари:

— минтақавий хусусиятларни, минтақадаги ижтимоий-маданий ва иқтисодий ҳолатни инобатга олиш;

— шериклик;

— реабилитацион чора-тадбирларнинг кенг қамровлилиги;

— кетма-кетлик;

— индивидуал, инсоний ёндашув.

Минтақавий ижтимоий-маданий ва иқтисодий вазиятни билиш тамойили болалар контингентлари, муассасалар таркибини билишни тақозо этади.

Шериклик тамойили (ижтимоий педагог, шифокор, психолог — бола) барча психологик-педагогик ва реабилитацион чора-тадбирларни бола шахси орқали амалга оширилишидан иборат.

Кенг қамровлилик тамойили реабилитацион дастурни амалга оширишдаги турли чора-тадбирлар комплексини кўзда тутаяди. Реабилитациянинг қўйидаги бошқичлари мавжуд: оилавий, ижтимоий ва таълим ва б.

Кетма-кетлилик тамойили бир реабилитацион чора-тадбирдан бошқасига аста-секин ўтишни кўзда тутаяди.

Индивидуал-инсоний ёндашув бола ривожланишининг нафақат муҳим, балки шунга яқин ҳудудларини ҳам инобатга олиш лозимлигини кўзда тутаяди.

Таълим муассасасининг реабилитацион тизими, асосан, психологик-педагогик тавсифга эга бўлиб, унинг мазмуни ва шакллари мактаб ходимларининг зиммасида бўлади. Реабилитацион тизим, авваламбор, болаларни ўз мақомларида (муомаланинг тўлақонли аъзоси сифатида) ва муомала лаёқатига эга (етақчи ўқув фаолиятининг субъекти) сифатида тикланишларига қаратилган. У болалар, ўсмирлар ва уларнинг ижтимоий атроф-муҳит билан иш олиб боришига боғлиқ. Педагоглар шуғулланувчи нуқсонлар ва меъёрдан четга

оғишларнинг сабаблари, асосан, психологик-педагогик тавсифга эга бўлиб, керакли воситалар ёрдамида тўғриланади.

Таълим муассасаларида ижтимоий педагогик реабилитация қаровсиз болалар ва ўсмирларга нисбатан оилавий ва мактаб депрессияларининг олдини олишга, низоли вазиятларни ҳал қилишга, шунингдек, уларни ўқув фаолиятининг субъекти сифатида тиклашга қаратилади.

Девиант хулқ-атворли ўсмирлар билан ишлашнинг реабилитация дастурларини тузишда қуйидагилар инобатга олинади:

1. Вояга етмаган боланинг ижобий хислатларига суяниш. Ижтимоий педагог девиант хулқ-атворга эга болани қоралай олмайди. Бола учун муваффақият вазиятини яратиш орқали унинг хулқ-атворидаги ижобий хислатларни топиш керак ва ижтимоий педагог фаолиятини шунга мувофиқ ташкил қилиш лозим.

2. Ҳаётини интилишларни шакллантириш. Одатда, мактабдаги давомий муваффақиятсизликлардан сўнг, ўсмирлар умидсизликка тушиб, уларда ўз кучларига ишонч йўқолади. Бундай ўсмирлар учун кейинги касбий ўз-ўзини англаб олиш муҳим бўлиб, бу ҳолатда ижтимоий педагогнинг психолог билан ҳамкорликдаги фаолияти уларнинг келажакдаги касбини аниқлашга қаратилган бўлади.

3. Девиант хулқ-атворли боланинг кейинги касбий тақдири билан боғлиқ фаолиятдан ташқари, унинг учун аҳамиятли бўлган ижтимоий фаолиятга жалб қилиш. Бу мураккаб вазифа ҳисобланади, чунки одатда, бу ҳолатда нафақат у ёки бу фаолият турига нисбатан ўзгаришни, балки болалар жамоаси билан ҳам муносабатларнинг нормаллашувини талаб қилади. Тарбияси оғир болаларда, бошқа ўқувчиларга қараганда, бўш вақт тўрт маротаба зиёд эканлиги амалиётдан маълум.

4. Ўсмир билан ўзаро муносабатларга ҳурмат билан қараш. Деадаптация бўлган болаларда яхши муомаланинг йўқлиги сабабли ҳар қандай тарбиявий таъсир вояга етмаган бола томонидан қаттиқ қаршиликка дуч келади. Бундай болалар билан иш олиб боришда ижтимоий педагогдан сабр-матонат талаб қилинади.

Реабилитацион ижтимоий педагогик фаолият жараёнида мутахассис қуйидаги вазифаларни бажаради:

— деадаптация бошлангунга қалар ўсмирда бўлган ижобий хислатларни тиклаш;

— ижтимоий фойдали фаолиятга киришиш орқали ўсмирдаги салбий хислатларини тузатиш, интилишни шакллантириш, ўз-ўзини белгилаб олишдаги эҳтиёжни фаоллаштириш;

— ўсмир фаолиятининг ижобий мотивациясини фаоллаштириш.

Реабилитацион ижтимоий-педагогик технологиялар. Боланинг шахсий хусусиятларига боғлиқ равишда реабилитация дастурларини тузаётганда, ўсмирнинг қайси ҳолатда эканлигини ҳам инобатга олиш даркор. Чунки бу оиладаги ёки тенгдошлари даврасидаги жанжал натижасида келиб чиққан ижтимоий қаровсизлик ҳолати бўлиши ҳам мумкин.

Ижтимоий педагогнинг бу тоифадаги болалар билан олиб борадиган иши уларнинг ички оламини ижтимоий соғломлаштиришга қаратилган бўлади. Ижтимоий педагог бола тушиб қолган вазиятни шошилишч ташхис қила олиши ва ижтимоий — шахсий — эмоционал хислатларнинг бузилиши сабабларини ҳам аниқлаши лозим.

Шу борадаги асосий фаолият турларига қуйидагилар кириди: индивидуал маслаҳат бериш; салбий эмоционал аҳамиятга эга вазиятларни тузатиш мақсадида ўсмирларни тренинг гуруҳларига қўшиш; бола қадриятлари тизими билан индивидуал иш олиб бориш; ижтимоий кўникмалар пайдо қилиш.

Бундан ташқари, бола ва ота-она ўртасида ўзаро яхши муносабатларни тиклаш учун оила билан ҳам иш юритиш лозим. Бу фаолият оиланинг педагогик позициясини ташхис қилишни ва ота-оналарни тренинг гуруҳларига жалб қилишни кўзда тутди.

Инқирозли ҳолатда турган ўсмирга индивидуал ёндашувлар талаб этилади. Одатда, бундай хулқ-атвор ўсмирнинг ҳал қилиб бўлмайдиган вазиятга муносабатини билдиради. Бу тоифа болалар билан иш олиб боришда уларнинг эмоционал ҳолатини шошилишч ташхис қилиш, бу муаммо сабабларини аниқлаш, муаммоларни ҳал қилиш кўникмаларига ўргатиш, ижобий “Мен” концепциясини шакллантириш устида иш олиб бориш зарур бўлади.

Ижтимоий-педагогик фаолиятнинг яна бир йўналиши уй-жойсиз қолган ҳамда дайди болаларга қаратилган. Бу болалар билан ишлаш икки йўналишдан иборат:

— бундай болаларнинг яшаб кетишлари учун шароитлар яратиш (тиббий ёрдам кўрсатиш, овқат билан таъминлаш);

— ўзига, ўз келажагига ишончни мустақкамлаш учун ўтган ҳаётларининг салбий тажрибасидан халос қилиш.

Таълим муассасаларида реабилитацион фаолият тизими

Реабилитацион фаолиятнинг вазибалари, объектлари ва йўналишлари	Бу йўналишдаги фаолият амалга ошириладиган муассасалар	Реабилитацион дастурларни амалга оширувчилар
<p><u>1. Рухий-педагогик реабилитация.</u> Объект: ижтимоий ва педагогик қаровсиз болалар. Вазибалари: — мактабдаги ва онлавий камситишларни енгиш; — стакчи фаолиятда муваффақиятга эришиш; — рухий ва шахсий ривожланишнинг уйғунлашуви; — ижобий “Мен” образини шакллантириш; — ижтимоий адоват профилактикаси.</p>	<p>Мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, оддий гуруҳ (синф), коррекция синфлари, Меҳрибонлик уйлари, мактаб-интернатлар, индивидуал ўқитиш мактаблари, ўсмирлар ва болаларга психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш марказлари</p>	<p>Педагоглар, амалий психологлар, ижтимоий педагоглар, логопедлар, коррекцион таълим ўқитувчилари</p>
<p><u>2. Ижтимоий педагогик реабилитация</u> Объект: низоли тарбиявий вазиятда бўлган дезадаптацияга учраган болалар, етимлар, вояга етмаган ҳуқуқбузарлар. Вазибалари: — ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, васийлик; — назоратсизликни олдини олиш; — ижтимоий зарарли омиллар таъсири профилактикаси; — ижтимоий мақомнинг тикланиши; — психофизик ва шахсий ривожланиш суръатларини ушлаб туриш</p>	<p>Гўдақлар уйи, Меҳрибонлик уйлари, мактаб-интернатлар, махсус мактаблар, ижтимоий ёрдам ва ижтимоий реабилитация марказлари.</p>	<p>Ижтимоий педагоглар, ижтимоий ходимлар, амалий психологлар, тарбиячилар, болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича инспекторлар, психотерапевтлар, психоневрологлар.</p>

<p><u>3. Тиббий педагогик реабилитация.</u> Объект: ногирон болалар, тез-тез касалга чалинувчи болалар, ақтий имкониятлари чекланган болалар. Вазифалари: — тарбиявий микромуҳит гигиенаси; — соғломлаштириш ва даволаш; — тиббий профилактика; — соғлиқни тиклаш ва сақлаш; — ижтимоий адаптация ва реабилитация; — захирадаги имкониятлардан фойдаланиш; — компенсация функцияларини ривожлантириш</p>	<p>Функционал бузилишларга эга болалар учун муассасалар. Мурувват уйлари, коррекцион мактаб, ногиронлар уйлари. соғломлаштириш марказлари. даволаш марказлари, мактабгача муассасалар ва мактабларда логопедик гуруҳлар. руҳий соғломлаштириш ва реабилитация марказлари.</p>	<p>Педагог-дефектологлар. ўқитувчилар, тарбиячилар, ижтимоий ходимлар. ижтимоий педагоглар, тиббий х о д и м л а р , психолог-дефектологлар</p>
---	---	---

Асосий иш методи — патронж, асосий иш шакли — “Мен” концепциясини шакллантиришга қаратилган ижтимоий-психологик тренинг ташкил қилиш.

Бу реабилитация дастурларини қуйидаги уч шарт бажарилган тақдирдагина самарали тарзда амалга оширса бўлади:

1) дастурнинг барча иштирокчилари, яъни болалар, оналар, ижтимоий педагог ва мутахассисларнинг юқори мотивацияси;

2) мутахассислар ва реабилитацион муассасалар раҳбарларининг психологик-педагогик билим ва малакага эга эканликлари;

3) турли давлат хизматлари: таълим, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятини уйғунлаштириш.

Мавжуд технологиялар девиант хулқ-атворли болаларни ижтимоий назорат остига олишга қаратилган. Бу жараён қуйидагилардан иборат:

— биринчидан, энг хавфли девиант хулқ-атвор шаклларини ижтимоий фойдали шакллар томонидан сиқиб чиқариш;

— иккинчидан, боланинг ижтимоий фаоллигини ижтимоий маъқулладиган томонга йўналтириш;

— учинчидан, дайдилик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик билан

шуғулланувчи ўсмирларни жиноий ёки маъмурий кузатувдан халос этиш;

— тўртинчидан, махсус ижтимоий ёрдам хизматларини ташкил этиш.

Саволлар:

1. Девиант хулқ-атворга эга ўсмирлар билан ишлашнинг асосий технологияларини санаб ўтинг.

2. Девиант хулқ-атвор профилактикасида ахборот, ижтимоий-профилактик, тиббий-биологик ва ижтимоий-педагогик ёндашувларнинг хусусиятлари нимадан иборат?

3. “Реабилитация”, “ижтимоий-педагогик реабилитация” тушунчаларига таъриф беринг.

4. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар учун мўлжалланган реабилитацион дастурларнинг асосий таркибий қисмларига таъриф беринг.

Адабиётлар:

1. Гиёҳвандлик профилактикаси бўйича услубий қўлланма. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.

2. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.

3. Дети с отклонениями в развитии: Метод.пособие для педагогов, воспитателей массовых и спец.учреждений и родителей. — М.: 1997.

4. Клейберг Ю.А. Социальные нормы и отклонения. — М.: 1997.

5. Социальная дезадаптация: нарушения поведения у детей и подростков. — М.: 1996.

6. Тўлаганова Г. Қ. Тарбияси қийин ўсмирлар. — Т.: “Университет” нашриёти, 2005.

5.7. Спиртли ичимликлар истеъмол қиладиган ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш

Болалар ичкиликбозлиги ва бу иллатнинг ёшлар ўртасида кенг тарқалиши энг жиддий ижтимоий-педагогик муаммолардан бири ҳисобланади. Ичкиликбозлик тушунчаси икки хил талқин қилинади. Тиббий нуқтаи назардан, ичкиликбозлик спиртли ичимликлар истеъмол қилишга енгиб бўлмас эҳтиёж туғилишида намоён бўладиган сурункали касалликдир. Ижтимоий педагогик нуқтаи назардан, ичкиликбозлик спиртли ичимликка ружу қўйиш билан тавсифланадиган, шахсда девиант хулқ-атворни келтириб чиқарадиган хулқ-атвор шаклларидадан биридир.

Болалик даврида ичкиликбозлик муаммоси шахс ижтимоийлашуви жараёни билан бевосита боғлиқ. Чунки, биринчидан, у аниқ ижтимоий психологик сабаблар туфайли келиб чиқади, иккинчидан, девиант хулқ-атвор каби ғайриижтимоий хислатларнинг келиб чиқишига олиб келади.

Ичкиликбозлик намоён бўлишининг ижтимоий психологик омиллари бир хил эмас. Улар ичида микроижтимоий ва шахсий омилларни ажратиш мумкин. Шахсий омиллар вазифасини шахсий ва тавсифий хусусиятлар бажариши мумкин. Микроижтимоий омилларга алкоғоллашув кўрсаткичлари (ичкилик истеъмол қилиш ёши, сабаблари), оила таркиби ва унда алкоғоллашув даражаси каби ижтимоий ва ижтимоий-психологик белгилар киради.

Ижтимоий-психологик омиллар шартли равишда иккига ажратилади. Алкоғоллашув жараёнига таъсир кўрсатар экан, улар яхлит ва мажмуавий тарзда ўрганилиши лозим.

Болалар ичкиликбозлиги бир қатор ўзига хосликларга эга:

- спиртли ичимликларга тез мослашиш;
- ичкиликбозликнинг тез ривожланиши;
- даволашнинг самарадорлиги;
- организмнинг тез бузилиши.

Болаларнинг спиртли ичимликларга мослашишлари асосан 3 даврда: болаликнинг илк даври, мактабгача ёшда ва кичик мактаб даври, ўсмирлик даврида жадал кечади.

Биринчи давр болаликнинг илк даври бўлиб, унда болаларнинг алкоғоллашуви ихтиёрсиз тавсифга эга. Бу бир неча сабабларга кўра рўй беради: ҳомиладорлик ва эмизиш даврида

спиртли ичимлик истеъмол қилиш, маст ҳолатда ҳомиладор бўлиш. Ички орган ва аъзоларнинг жадал шаклланиши жараёни кечаётганда, ҳомиланинг заҳарланиши ривожланишнинг турли аномалияларига олиб келади: оёқ ва қўлларнинг ривожланмаслиги, бармоқларнинг бирлашиб кетиши, жинсий аъзолардаги нуқсонлар, бош ҳажмининг кичиклашиши ва бошқалар.

Ҳомила алкоголь олдида ҳимоясиз бўлгани сабабли, у алкогольнинг мияга киришини бартараф эта олмайди ва бунинг натижасида ақли норасо бўлиб туғилиши мумкин. Бундай болалар, гарчи болаликлариди ҳаёт билан видолашмасалар ҳам, бутун умр ақли норасо бўлиб ўтадилар.

б-жадвал

Болалар ичкиликбозлигининг сабаблари ва салбий оқибатлари

Ёш	Сабаблар	Оқибатлар
Болаликнинг илк даври (0 — 3 ёш).	Ҳомила давридаги ичкиликбозлик, ҳомиладорликнинг илк 3 ойида спиртли ичимлик истеъмоли, эмизиш вақтида спиртли ичимликлар истеъмоли.	Эпилепсия, ақли заифлик; жисмоний ривожланиш аномалияси; ақлий ривожланиш аномалияси.
Мақтабгача ва кичик мактаб ёши (3 — 9 ёш).	Ота-оналарнинг педагогик саводсизлиги, оилавий ичкиликбозлик анъаналари.	Организмнинг алкогольдан заҳарланиши; спиртли ичимликларга қизиқиш пайдо бўлиши.
Ўсмирлик ва ўспиринлик даври (9 — 18 ёш).	Оиладаги ноҳуш ҳолат; ўзини намоён қилиш; ОАВларидаги реклама; бўш вақтидан ўринли фойдаланмаслик; ичкиликбозликнинг оқибатлари ҳақида билимларнинг йуқлиги; шахснинг психологик хусусиятлари, мавжуд муаммолардан қочиш.	Спиртли ичимликларга майлнинг шаклланиши; спиртли ичимлик истеъмол қилиш одатининг шаклланиши; ҳуқуқбузарлик содир этиш маст ҳолатда гайри ҳуқуқий ҳаракатларнинг оқибатини ўйламасдан содир этиш; спиртли ичимликни руҳий муаммоларни бартараф этувчи допинг сифатида истеъмол қилиш.

Иккинчи давр — кичик мактаб ёши. Бу даврдаги энг аҳамиятли сабаблар: ота-оналарнинг педагогик билимсизлиги ва спиртли ичимликка қизиқиш пайдо бўлишига олиб келувчи оилавий ичкиликбозлик анъаналаридир.

Биологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ичкиликбозлик ирсий жиҳатдан авлоддан-авлодга ўтмайди, фақатгина унга майл ўтади. Болаларда ичкиликбозликнинг ривожланишига ота-оналарнинг ёмон одатлари, оиладаги вазият ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Мактабларда синфдош болаларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, ота-оналар шуни эсда тутишлари лозимки, спиртли ичимликлар истеъмол қилишга нисбатан салбий муносабатларни шакллантиришнинг зарурий шарти бола шахсиятига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, унинг мактабдаги ҳаётига доимий эътибор қаратиш, мактабда ва оилада гигиеник меъёрларга амал қилишдир.

Агар оилада ҳеч ким боланинг мактаб ҳаёти билан қизиқмаса ёки номига қизиқса, унинг мактабга нисбатан қизиқиши нейтраллашади, сўнгра таълим олишга нисбатан салбий муносабат шаклланади. Бола ўзини намоён қилишининг бошқа усулларини қидира бошлайди. Одатда, бу бола кўча гуруҳларига қўшилиб қолади ва у ерда спиртли ичимликлар истеъмол қилишга ўрганади. Агар бола спиртли ичимлик билан “ганиш” бўлса ва бу “ганишув” оилада содир бўлган бўлса, бу ўрганиш жараёни ниҳоятда осон кечади. Натижада мактаб, мактаб ҳаётига нисбатан салбий муносабат шаклланади ва бола ўзига ўхшаган болаларнинг кўча гуруҳини афзал кўра бошлайди.

Учинчи босқич — ўсмирлик ва ўспринлик даври. Бу даврдаги асосий сабаблар оиладаги номақбул ҳолат, ўзини намоён қилиш, ОАВлардаги реклама, муаммолардан қочиш, шахснинг психологик хусусиятлари, ичкиликбозлик оқибатлари ҳақидаги билимларнинг йўқлигидир. Болада ичкиликка ружу қўйиш рўй беради. Ичкиликка майли бор болаларнинг 4 тури фарқланади:

- 1) ўзига юқори баҳо берган болалар;
- 2) шафқатсиз ва агрессив хулқли болалар;
- 3) амалий ҳаётга кўникмаган, шахсий ташаббус қобилиятдан айрилган болалар;
- 4) турғунликка тушган болалар.

Болаларнинг спиртли ичимлик истеъмол қилишни бошлаганликларининг бир нечта даражалари мавжуд:

- 1) нолга тенг даража жуда камдан-кам истеъмол қилиш;
- 2) эпизодик истеъмол даражаси турли спиртли ичимликлар турлари билан танишлик;
- 3) юқори даража I ойда икки мартадан ортиқ истеъмол қилиш;
- 4) намоён бўлган руҳий тобелик даражаси маст бўлишнинг руҳий ҳолатнинг исталган ҳолатига айланиши, ичкиликка руҳий қарам бўлишнинг юзага келиши;
- 5) ичкиликка жисман тобе бўлиш даражаси — спиртли ичимликни назоратсиз истеъмол қилиш.

Шахсининг алкогольлашуви (ароқхўрга айланиши). Ижтимоий педагогиканинг спиртли ичимлик истеъмол қилишга майли бор болалар билан фаолият олиб боришга доир асосий йўналишлари:

а) адаптацион — боланинг шахсий ижобий хислатларини ривожлантириш орқали боланинг адаптатив хусусиятларини тузатиш;

б) профилактик — болаларда спиртли ичимлик истеъмол қилишга салбий муносабатни шакллантириш;

в) воситачилик — бола ва жамият ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш;

г) реабилитацион — алкоголь тобе ҳолатидаги болани ижтимоий реабилитация қилиш.

Бу тоифадаги болалар билан ижтимоий педагог ўз фаолиятида қуйидаги вазифаларни амалга оширади.

Ижтимоий педагог фаолиятининг **биринчи вазифаси** ташҳис қўйиш бўлиб, боланинг спиртли ичимлик ичишга ружу қўйишининг олдини олишга қаратилган. Бу вазифа спиртли ичимлик истеъмол қилишга майли бор бола ҳақида ахборот тўплаш, унинг реал шахсий хусусиятларини ўрганиш, бола оиласи тўғрисида маълумотлар тўплаш, болага салбий таъсир кўрсатаётган манбаларни ўрганиш, ичкиликбозликнинг етакчиларини аниқлаш, болани алкогольлашувга ундаётган салбий омилларни ўрганиш, болага микромуҳит таъсирини ўрганиш орқали амалга оширилади.

Иккинчи вазифаси — натижани олдиндан кўра билиш. Унинг моҳияти шуки, қўйилган ташҳис асосида ичкиликбозликка майли бор бола билан иш олиб боришнинг аниқ ижтимоий педагогик дастури ишлаб чиқилади. Бу дастур босқичма-босқич амалга оширилиб, ижтимоий адаптация, коррекция ёки реабилитацияни келтириб чиқаради.

Учинчи вазифаси таълим-тарбия бўлиб, болада унинг ижтимоий педагогик реабилитацияси давомида шаклланиши лозим бўлган хислатларни, болалар ва катталар хулқ-атвори ва фаолиятига педагогик таъсирни ошириш, бола тарбиясидаги бўшлиқларни тўлдириш, ичкиликбозлик муаммосини енгиб ўтиш учун лозим бўлган кўникма ва малакаларни шакллантиришни назарда тутати.

Ижтимоий педагогнинг тўртинчи вазифаси — ҳуқуқий ҳимоя. Унинг моҳияти шуки, ижтимоий педагог фаолияти ҳуқуқий асосда кўрилади.

Бешинчи вазифаси — ташкилий функция. У ичкиликбозликка майли бор бола билан ижтимоий-педагогик фаолият юритишда турли мутахассисларнинг иштирокини талаб қилади, бўш вақтини мазмунли ўтказиш учун шароитлар яратати, болалар, катталар учун ижтимоий фойдали фаолиятни ташкил қилади.

Олтинчи вазифаси — коммуникатив функция. Бунда ижтимоий-педагогик фаолиятни амалга ошириш жараёнида унинг кўпгина иштирокчилари ўртасида алоқалар ўрнатилади.

Еттинчи вазифа — профилактик функция бўлиб, у эришилган ижобий натижаларни мустаҳкамлайди ва ичкиликбозлик аломатларининг пайдо бўлишини бартараф этади. Бу вазифалар ижтимоий патронаж ўтказиш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий педагог фаолиятида болалар ҳаётини алкоғоллашувига қарши қаратиши тарбияланувчиларининг ёш хусусиятларига қараб амалга оширилади.

Мактабгача ва кичик мактаб ёши. Бир ёшдан етти ёшгача бўлган боладаги одатларни шаклланишида ҳал қилувчи таъсирни ота-оналар кўрсатишади. Шунинг учун бу ёшда ижтимоий педагогнинг оила билан ишлаши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у қуйидаги тамойилларга асосланади:

1. Оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар маданиятини шакллантириш. Фақатгина уйғун оилавий муносабатлар шароитларида ахлоқий антиалкоғол одатлар пайдо бўлиши мумкин. Мактабгача ёшдаги болаларда бу одатларнинг пайдо бўлиши учун ота-оналарда оптимал хулқ-атворни шакллантириш лозим.

2. Бола ҳаётининг фаолиятининг соғлом муҳитини шакллантириш.

Ижтимоий педагог фаолияти ота-оналарда соғлом ижтимоий-психологик йўл-йўриқларни шакллантиришга, болаларнинг

спиртли ичимлик истеъмол қилгани учун ота-оналарнинг шахсий жавобгарлиги ҳақидаги фикрни илгари суришга қаратилиши лозим. Ота-оналар билан ичкиликбозликка қарши кураш бола ёшига қараб амалга оширилиши керак. Бироқ бу фаолиятнинг натижаси ота-оналарни болаларнинг ичкиликка қарши тарбиясига қўшилиши зарур. Ота-оналарнинг ичкиликбозликка қарши тарбияси ҳақидаги билимлар тарғиботи қўйидаги масалаларни ўз ичига олади:

1. Алкоголнинг инсон организмига, боланинг тўлиқ шаклланмаган организмига зарари, болаларнинг спиртли ичимлик истеъмол қилишларининг ёмон оқибатлари, вояга етмаганларни спиртли ичимликлар истеъмол қилишга ўргатишнинг ахлоқий, диний ва ҳуқуқий жавобгарлиги ҳақида.

2. Кичик мактаб ёшининг ўзига хос хусусиятлари (анотомик, морфологик, психофизиологик) билан таништириш. Мактабда таълим олишнинг биринчи босқичига бола ҳаётидаги энг инқирозли босқич сифатида таъриф бериш, бошланғич босқичга мослашиш қийинчиликлари, ёш шахснинг фаол ижтимоийлашувининг бошланиши, таълим муҳитининг ижтимоий ва психологик шароитлари ҳақида маълумот бериш.

3. Кичик мактаб ёшидан болаларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш учун ота-оналарнинг меъёрий хулқ-атворларига эришиш. Бу оиланинг ичкиликбозлик анъаналарини, кичик мактаб ёшига хос бўлган тақлидий хулқ-атворни инobatга олган ҳолда қўриб чиқиш, боланинг мактабдаги ютуқларига эътиборли бўлиш, болаларнинг бўш вақтларини ўтказишларига ёрдам бериш, уни нохуш оилавий-маиший низолардан ҳоли қилиш. Шунингдек, ижтимоий педагог ота-оналар билан ҳамкорликда бўш вақт ва байрамларни спиртли ичимликсиз ўтказиш режасини ҳам ишлаб чиқиши лозим.

Фаолиятнинг асосий методлари — суҳбат, маслаҳат, тренинг шаклида ўтказиладиган оилавий профилактика ҳисобланади. Ижтимоий педагог ота-оналар ҳаракатларига ахлоқий тавсиф бериши лозим. Оилавий профилактика танбеҳ, таҳдидларга асосланмаслиги керак. У боланинг тенгдошлари билан алоқаларини тузатишга, уларни ижобий фаолиятга жалб этишга, оилада ўз мақомини тиклашига қаратилиши лозим.

Ўсмирлик даври (11 — 14 ёш). Бу давр инсон фаолиятининг энг мураккаб даврларидан биридир. Мазкур уйғун фаолиятнинг фаоллашуви даврида организмнинг барча органларининг жадал

ривожланиши кузатилади. Бу жараён жинсий етукликнинг бошланиши билан якун топади. Бола у учун обрўли бўлган катталарнинг кўрсатмаларига амал қилган кичик мактаб ёшидан фарқли равишда ўсмир ўз хулқ-атвор тамойилларига, ўз қарашларига амал қилишга ҳаракат қилади, мустақилликка эҳтиёж тугилади, катталар насиҳатлари танқид остига олинади, уларга нисбатан салбий муносабат шаклланади.

Айнан ўсмирлик даврида ичкиликка ружу қўйишнинг илк босқичи бошланиши мумкин. Чунки у ўсмир гуруҳлари шароитида намоён бўлади ва шунинг учун “жамоавий ичкилик тобелиги” тавсифга эга бўлади. Бу ёшдаги бола катта бўлишга ёки катталардек кўринишга ҳаракат қилади. Бу ҳам ижобий, ҳам салбий маънода намоён бўлиши мумкин.

Балоғатга етиш тенденцияси агар ахлоқий ва ижтимоий қадриятларга асосланмаса, ижтимоий салбий маънодаги: чекиш, спиртли ичимликларни истеъмол қилиш, жинсий масъулиятсизлик, ҳуқуқбузарлик намоён бўлади.

Ўсмирлик даврида 11 ёшдан бошлаб катталар болага аввалгидек таъсирларини ўткази олмайдилар. Бола учун тенгдошлари билан мулоқотда бўлиш катта аҳамият касб эта бошлайди. Ўсмирнинг ижтимоий мақоми қанча паст бўлса, унинг гуруҳга таъсири шунча кам бўлади. Шунинг учун бу ёшда ижтимоий педагог фаолиятида асосий урғу гуруҳ билан ишлашга қаратилади. Бу қўйидаги фаолият йўналишлари орқали амалга оширилади:

1. Ичкиликбозлик сабаблари ва оқибатлари профилактикаси. Буни ичкиликбозлик билан боғлиқ мавзуларда баҳс-мунозаралар ўтказиш орқали амалга оширса бўлади. Бу машғулотлар натижасида, гуруҳнинг барча иштирокчилари амал қиладиган қарашлар шаклланиши лозим.

Баҳс-мунозарадан ташқари, расмий ўйинлар ҳам ўтказиш мумкин. Ичкиликбозлик профилактикасига қаратилган бундай ўйинларда боланинг шахсий ривожланишига, жамоавий муомала малакаларига ўрганишига эришса бўлади. Ижтимоий педагог ўсмирлар гуруҳида шакллантириш мумкин бўлган асосий ижтимоий малакалар бу ичкиликка қарши далилларни аниқ илгари суриш ва тенгдошлари босимига қарши тура олиш.

Иш шакллари: баҳс, экскурсия, суҳбат. Бунда болаларни кўрқитадиган усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас.

2. Ўсмирларнинг бўш вақтини ташкиллаштириш. Бўш вақтни

мазмунсиз ўтказиш ўсмир томонидан спиртли ичимлик истеъмол қилиш хавфини оширади. Тўгарак, секция, клуб, болалар ва ўсмирлар ташкилотлари фаолиятини ёрқин реклама қилиш зарур. Ижтимоий педагог ўсмирнинг қизиқишларини билиши ва унинг бўш вақтини мазмунли ўтказишга ёрдам бериши лозим.

Бу ёшнинг психологик хусусиятлари туфайли бўш вақтни ўтказишнинг жамоавий шакллари ривожлантириш мақсадга мувофиқ. Шунини инобатга олиш лозимки, девиант хулқли болалар, асосан, интеллектуал фаолият билан эмас, балки спорт билан шугулланишга қизиқишади. Шунинг учун уларнинг спорт секцияларига қатнашишларига янада кўпроқ шароитлар яратиб бериш лозим.

3. Ижтимоий педагог томонидан ўтказилаётган ичкиликка қарши тарбия болада мустаҳкам антиалкогол қарашлар соғлом ҳаёт тарзининг зарурлиги, организм шаклланаётган пайтда спиртли ичимлик истеъмол қилиш мумкин эмаслиги, ичкиликбозликнинг ахлоқсиз омил эканлигини шакллантиришга қаратилади.

4. Мактаб педагог жамоасини ичкиликка қарши йўналтириш ҳам ижтимоий педагогнинг вазифаси ҳисобланади. Ўсмир ёшидаги ўқувчиларнинг таълим дастури билан танишиш асосида ижтимоий педагог ичкиликка қарши тарбия элементларини мактаб дарслари таркибига киритишни илгари суриши мумкин.

Ўспиринлик даври. Ўсмирликдан фарқли ўлароқ, 17 — 18 ёшли ўқувчиларда тенгдошлари жамоасига эмоционал тобелик кучли бўлмай ва бунда биринчи ўринга индивидуаллик кўтарилади. Ҳаётда ўз ўрнини қидириш, ўзини бирор-бир касбий фаолиятда англаб олиш билан биргаликда, ўсмир учун ўз ижтимоий қиёфасини ҳам шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий педагог ўз эътиборини ичимлик истеъмол қилишга майли бор ўспиринлар билан индивидуал иш олиб боришга қаратади. Бу фаолият қуйидагилар орқали амалга оширилади:

1. Бола ҳаётини фаолиятига салбий таъсир кўрсатувчи омилларни бартараф этиш мақсадида индивидуал консультациялар ўтказиш.

2. Шахсни ижтимоий тарбиялаш, ижтимоий педагогик машқлар орқали ўсмирга ижтимоий ижобий хулқ атвор меъёрларини ўзлаштиришга ёрдам беради.

Ўсмирларни ичкиликка қарши тарбиялаш асосий ва ёрдамчи методларга ажратилади.

Асосий методлар — суҳбат жараёнида ижтимоий педагог томонидан ўз нуқтаи назари, далилларини монологик баён этиш, маърузалар ўқиш.

Ёрдамчи методлар — китоб ёрдамида мустақил иш олиб бориш, тажрибалар ўтказиш ва бошқалар. Бу методлар турли иш шакллари — жамоавий ва индивидуал шаклда, турли микромуҳитлар оила, мактаб жамоаси, дўстлар даврасида амалга оширилиши мумкин.

Саволлар:

1. “Ичкиликбозлик” тушунчасига таъриф беринг.
2. Болалар ичкибозлигининг хусусиятларини очиб кўрсатинг?
3. Ўсмир ёшдаги болаларнинг ичкиликбозлиги сабаблари ва оқибатларини тушунтириб беринг.
4. Болаларда ичкиликка ружу қўйишни келтириб чиқарувчи оилавий тавсифдаги сабабларга нималар киради?
5. Болалар ва ўсмирларнинг антиалкогол реабилитацияси метод ва шакллари санаб беринг.

Адабиётлар:

1. Жалилов Ш. Кучли давлатдан кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. — Т.: Ўзбекистон, 2001.
2. Аҳмедов Р., Сагторов А. Ўзбекистон: инсон ҳуқуқлари ва қонунлари. — Т.: Адолат, 1999.
3. Шодиметов Ю. Соёлом турмуш тарзи: ижтимоий-гигиеник ва экологик муаммолар. — Т.: Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990.
4. Гиёҳвандлик профилактикаси бўйича услубий қўлланма. — Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
5. Тўлаганова Г. Қ. Тарбияси қийин ўсмирлар. — “Университет” нашриёти, 2005.
6. Антиалкогольное воспитание детей в семье. Метод. рекомендации /Автор-составитель Л. В. Шишкова. — Т.: УзНИИПН, 1990.

5.9. Гиёҳвандлик — болалар девиант хулқининг шаклларида бири сифатида

Гиёҳвандлик тушунчаси. “Гиёҳвандлик” деганда, эйфория ҳолатини келтириб чиқарувчи моддаларга иштиёқ тушунилади. Эйфория ҳақиқий аҳволга мос келмаган ҳолда кайфиятнинг кўтаринки бўлишидир. Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш нафақат алоҳида шахсга, балки жамиятга ҳам зарар келтиради.

Ижтимоий тиббий соҳада гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишнинг икки тури мавжуд:

1) гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишни ўз ихтиёри билан чек қўйиши мумкин бўлган ҳолат,

2) шу ишни қилишга қурби етмайдиган ҳолат.

Гиёҳвандликни ижтимоий педагогик йўналишда ўрганиш, уни гиёҳвандликка жисмоний ёки руҳий тобелик билан характерланадиган девиант хулқ-атвор шакли эканлигини аниқлаш мумкин. Бу тобелик болани жисмоний ва руҳий ҳолсизланишга ҳамда ижтимоий дезадаптацияга олиб келади.

Гиёҳвандликнинг турларидан бири таксокомания ҳисобланади. Таксокоманияда гиёҳванд модда ўрнига, организмга бензин, керосин, бўёқлар каби маиший кимё воситалар ҳидланади.

Таксокоманлар, одатда, 13 — 14 ёшли ўсмирлар бўлиб, улар ўз организмларининг заҳарланиши оқибатларини тушуна олишмайди. Таксокоманиянинг хавфи шундаки, болалар организм заҳарланиши натижасида нобуд бўлишади ёки шунга олиб боровчи ҳаракатлар содир этишади. Таксокоман тирик қолган тақдирда ҳам, унинг организмига заҳарли моддаларнинг таъсири жуда ёмон оқибатлар — ногиронлик, ақли норасоликка олиб келади.

Гиёҳвандлик ҳозирги кунда қуйидаги сабабларга кўра жиддий муаммо ҳисобланади:

1) ўсмир ёшидаги гиёҳвандларнинг оммавий кўпайиши;

2) қиммат турувчи ва кучли таъсир кўрсатувчи наркотик моддаларни истеъмол қилишнинг кенг тарқалиши;

3) гиёҳванд болалар ва ўсмирлар ижтимоий мақомининг ўзгариши.

Нохуш оилаларда вояга етган фарзандлар билан бир қаторда, ҳозирги кунда гиёҳванд болалар ва ўсмирлар сафи юқори

даромадли оилалар фарзандлари билан тўлиб бормоқда. Бу оилалардаги ўсмирларнинг молиявий эркинлиги ахлоқий меъёрлари юқори бўлмаган алоҳида ёшлар субмаданиятини шакллантиришга олиб келиб, уларда етакчи қадрият вазифасини эркин вақт ўтказиш бажаради. Гиёҳванд моддалар эса муайян ҳаёт тарзининг хусусияти ҳисобланади.

Бугунги кунда, гарчи бир дозаси учун юқори нарх белгиланса-да, кокоин, героин, “экстази” таблеткалари каби гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш катта хавф туғдирмоқда. Биринчи истеъмол қилиш босқичи “ярим гиёҳвандлик” босқичига айланиб, унда ўсмир турли наркотик моддаларни қайта-қайта истеъмол қила бошлайди. Турли наркотикларни истеъмол қилган ўсмир уларнинг ичидан бирини танлаб олади. Бу ерда огишган хулқ-атворнинг касалликка айланиши ҳақида гапириш мумкин. Чунки керакли наркотик тури танлангач, гиёҳванднинг аввал руҳий, сўнгра жисмоний тобелиги бошланади.

Ўсмирлик даврининг қийинчиликлари ҳақида юқорида тўхтаб ўтилган эди. Ўсмир гуруҳлар ўз хусусиятларига эга бўлиб, уларга катталарнинг гамхўрлигига қарши чиқиш ҳамда тенгдошлар билан гуруҳларга бирлашиш каби хулқ-атвор реакциялари ҳос.

Ўсмирнинг гиёҳвандлик хулқ-атвори асосида унинг шахс тавсифи кўрсаткичлари ҳамда руҳий ва жисмоний огишиш сабаблари ётади Унинг шахсиятига эса қуйидаги турли омиллар таъсир қилади:

а) биологик омиллар: касаллик, чарчоқ муносабати билан гиёҳванд моддалар қабул қилиш;

б) руҳий: эйфория ҳолатини бошдан кечиринишга қизиқиш, ўзини намоён қилишга интилиш, ижобий ижтимоий қизиқишларнинг йўқлиги, руҳиятнинг бузилиши;

в) ижтимоий: тенгдошлар гуруҳлари, моданинг таъсири;

д) ижтимоий маданий ва субмаданиятнинг таъсири: баъзи ёшлар гуруҳлари наркотикларни ҳаётнинг ажралмас бўлаги деб ҳисоблашади;

е) ёшларнинг гиёҳвандлашув муаммоларини узоқ вақт ошкор қилмасликлари;

ж) наркотикларга етишиш мумкинлиги.

Ёшлар гиёҳвандлиги билан шугулланаётган педагоглар ва олимлар ўсмирларнинг гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишлари сабаблари ҳақида ўз назарияларини илгарин

сурмоқдалар. Бу назарияларнинг мазмуни ва номланиши, улар қайси омилларни энг муҳим, деб ҳисоблашларига кўра аниқланади.

Программалаштириш назариясининг тарафдорлари (Г. А. Шичко, Э. И. Бехтель, А. Н. Маюров, С. Н. Швердин, Ф. Г. Углов, А. А. Габиани, А. И. Дурандина, Ж. ди Женнаро ва бошқалар) ижтимоий-маданий омилни яққол ажратиб, ўсмир спиртли ичимлик, гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиши жамиятда кенг тарқалган ичиш-чекиш анъаналари, спиртли ичимликлар рекламаси, атрофдагиларнинг ёмон намунаси оқибати, деб ҳисоблашади. Демак, информацион ва психологик томонлардан, ўқувчиларни спиртли ичимликларни истеъмол қилишга қарши қуролантиришимиз лозим.

Ижтимоий-педагогик қаровсизлик назарияси тарафдорлари (Д. В. Колесов, В. Гульдман, М. Райтенберг, А. Ф. Бойко, Б. С. Братус ва П. И. Сидиров) болалар ва ўсмирларнинг гиёҳванд ҳулқ-атворини микро ижтимоий муҳитнинг нохуш шароитлари ва ўсмирнинг психологик хусусиятлари келтириб чиқаради, деб ҳисоблашади. Бу назария тарафдорлари, муаммонинг ечими ўқувчиларнинг ижтимоий педагогик қаровсизликларини олдини олишда, деб кўрсатишади.

Булардан келиб чиққан ҳолда шундай савол туғилади: вояга етмаганларнинг гиёҳванд бўлиб қолишларига нима сабаб бўлмоқда? Бунда ҳаммаси муайян бир шахсга боғлиқми?

Гиёҳвандликнинг нафақат ўзи, балки шахс ривожланиши, унинг ижтимоий ҳаётда иштирок этиши учун ёмон оқибатларни келтириб чиқариши ҳам салбий ҳодисадир.

Гиёҳвандлик оқибатлари уч турга ажратилади: биологик, ижтимоий-психологик ва жинсий.

Биологик оқибатларга фаоллик, шахснинг қувват заҳирасининг тушиши, биологик эҳтиёжларнинг камайиши (овқат, уйқу), қаршилиқ кўрсатишнинг пасайиши, бола организмнинг барбод бўлиши киради.

Ижтимоий-психологик оқибатларни боланинг ахлоқий деградацияси деб тавсифлаш мумкин. Унда аввал гиёҳванд модда истеъмол қилишдан бошқа қизиқишлари ва эҳтиёжлари пасаяди, сўнгра бу эҳтиёжлар умуман йўқ бўлиб кетади. Боланинг гиёҳванд моддага қизиқиши бутун ҳаётининг ўрнини босади. Атроф-муҳит гиёҳванд томонидан гиёҳванд моддаларни топишни ва истеъмол қилишни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи нуқтаи назардан

баҳолана бошлайди. Жамият билан фойдали ижтимоий алоқалар узилади (гиёҳванд дўстларидан ажралади, ўқишни хоҳламайди). Руҳий қулай ҳолат фақатгина гиёҳванд модданинг керакли меъёри истеъмол қилинганда юзага келиши мумкин бўлиб қолади.

Гиёҳвандликнинг жиноий оқибатлари биологик ва ижтимоий-психологик оқибатлар билан изоҳланади. Бу ўзаро алоқанинг механизми қуйидаги кўринишга эга. Гиёҳванд ўз қизиқиши, эҳтиёжларини қондириш учун ўқишни ёки ишини ташлаши керак. Чунки унинг вақти фақат гиёҳванд моддалар излаш билан ўтади. Уларни доимий харид қилишга маблағ етишмаганлигидан, гиёҳванд уларни ноқонуний йўл билан қўлга киритиш имкониятларини излайди (ўғрилиқ, талон-тарож орқали). Пул йўқ бўлган ҳолларда, гиёҳванд ўз мақсадига етишиш учун ҳар нарсага, хатто қотилликка ҳам тайёр бўлади.

Наркотик воситаларни ноқонуний ишлаб чиқариш, қўлга киритиш, сақлаш ёки сотиш, болаларни наркотик моддалар истеъмол қилишга ундаш, таркибида наркотик моддалар бўлган ўсимликларни етиштириш, уларни истеъмол қилиш учун махсус жойларни ташкил қилиш билан боғлиқ жиноятлар маълум гуруҳларга мансубдир.

Наркотик моддаларни истеъмол қилувчи ўсмирларни аниқлаш муайян қийинчилик туғдиради. Бу болаларни даволаш билан бевосита тиббий-наркологик хизмат ходимлари шуғулланидилар, ижтимоий педагогнинг мактабдаги асосий фаолияти наркомания профилактикаси дир.

Миллий ва хориж педагогик адабиётларида зарарли одатлар профилактикаси масалаларини ўрганиш натижасида ёш авлоднинг гиёҳвандликка қарши тарбияси масаласида икки асосий тенденция мавжудлиги маълум бўлди: ахборот-фаолият ёндашуви (миллий адабиётларда) ва инфор­мацион-эмоцианал ёндашув (хориж амалиётида).

Ахборот-фаолият ёндашуви тарбияланувчининг ўзини гиёҳвандликка қарши фаолиятга жалб қилиш орқали гиёҳвандликка қарши курашишни назарда тутди (А. Н. Якушев, К. Р. Исмагилов).

Инфор­мацион-эмоцианал ёндашувда ахборот билан бир қаторда, ижтимоий-психологик тренингга ҳам катта эътибор қаратилади.

Хориж гиёҳвандликка қарши тарбиясида фаол методларга етакчи рол топширилиб, уларнинг ўзига хос хусусияти фаолият, қўникма ва малакаларини шакллантиришга қаратилганликдир. Бундан келиб чиқадики, ижтимоий педагог мактаб ўқувчилари билан биргаликда гиёҳвандликка қарши дастурни ишлаб чиқаётганида фаол методлардан фойдаланиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай замонавий методларга гиёҳвандликка қарши тренинглар, ўйинлар киради.

Фалсафа, социология ва педагогикада ўйин шахс ижтимоий индивидуаллигини шакллантириш усули ҳисобланади. Ўйин назариячилари, болалар ва ўсмирлар ёшидаги ўйин ҳаётга тайёргарлик усулларида бири, деб ҳисобланишини тан олишган. Унинг фаолияти бошқалар тажрибасини ўзида синаб кўришнинг тайёр модели ҳисобланиб, шахснинг ақли ва ҳиссиётига таъсир қилади.

Узоқ муддатли ўйинлар ролли ўйинларнинг махсус тури ҳисобланиб, унинг асосий хусусиятлари оммавийлик, муддатининг узунлиги, ўйиннинг реал ҳақиқатлар билан боғланиб кетишидир. Узоқ муддатли ўйин дарсдан ташқари тadbир сифатида ўтказилиб, гиёҳвандликка қарши хулқ-атвор, муносабатни шакллантиришга қаратилган. Бу ўйинни ўтказишда ижтимоий педагогнинг вазифаси ролларни тарбиявий самарадорлигини юқори даражада таъминлайдиган қилиб тақсимлашдир. Хусусан, педагог ёки педагоглар гуруҳи ўйинда қатнашадилар, юқори синф ўқувчилари эса педагоглар ва ўсмирлар ўртасида воситачи бўладилар.

Ижтимоий педагог мактаб таълим-тарбиясининг турли йўналишларига мослаб ўйинни ташкиллаштиради. Она тили ва адабиёти, тарих, давлат ва ҳуқуқ асослари, кимё, биология дарсларида ўқувчилар иншо, баён, диктант ёзишади, гиёҳвандликка қарши кураш мавзусида нутқ ва рефератлар билан чиқиш қилишади.

Синфдан ташқари фаолиятларида улар гиёҳвандликка қарши қаратилган деворий газеталар, расмлар тайёрлашади. Шунингдек, интервью методи ҳам қўлланилиб, у нафақат гиёҳванд шахслардан, балки уларнинг оила аъзолари, қўшниларидан ҳам олинади. Синфдан ташқари фаолиятда ижтимоий педагог ўсмирларга маҳаллий ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, ижтимоий, тиббий-наркологик муассасалар билан алоқалар ўрнатишга ёрдам беради.

Барча материаллар педагог-ташкilotчида тўпланади ва узок муддатли ўйинни яқунлайдиган театрли сахна кўринишида ишлатилади. Узок муддатли ўйин ўқувчиларнинг гиёҳвандликка қарши фаолияти билан ҳам боглиқ бўлади. Унда ўқувчилар мустақил равишда гиёҳвандликка қарши адабиётларни ўрганишади, реферат ва маърузалар тайёрлашади, рейдларда иштирок этишади, маҳаллий гиёҳвандлик ҳолатини ўрганиш бўйича мустақил тадқиқотлар олиб боришади.

Савол ва топшириқлар:

1. “Гиёҳвандлик” тушунчасига таъриф беринг?
2. Ўсмирлар орасидаги гиёҳвандликнинг биологик, психологик ва ижтимоий сабабларини алоҳида кўрсатинг.
3. Ўсмирлар гиёҳвандлиги оқибатларини санаб беринг.
4. Ижтимоий педагогнинг гиёҳвандлик профилактикасида ўсмир ўқувчилар билан ўтказадиган ўйин методлари моҳиятини тушунтиринг.

Адабиётлар:

1. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Ответственность образования в предупреждении наркомании. — Т.: 2003.
2. Шарипова Д. Д., Черников В. Г. Противонаркотическое воспитание подрастающего поколения. — Т.: Укитувчи, 1991.
3. Николаева Л. П. Уроки профилактики наркомании в школе. — М.: Изд. Моск. психолого-соц. института; Воронеж: МОДЭК, 2003.
4. Методика и технология работы социального педагога / Под ред. М.А.Галагузовой. — М.: Изд. центр «Академия», 2002.
5. Шарипова Д. Ж. Чекмасдан ёшлик гаштини сур. — Т.: 1999.
6. Нажмитдинова О. Орттирилган иммун танқислиги. — Т.: Абу Али ибн Сино, 1998.

5.10. Ижтимоий-педагогик фаолият методикаси ва технологиялари

Метод ва усул тушунчалари, уларнинг фарқлари. Ўз касбининг хусусиятларини ўрганиб чиққан ижтимоий педагог олдида бу билимларни болалар ижтимоий йлашувида, уларнинг девиант хулқ-атворини олдини олишда, уларга ёрдам бериш жараёнида амалий татбиқ этиш муаммоси туради. Бу муаммони ҳал қилиш учун ижтимоий-педагогик фаолият методлари ва технологияларини билиш зарур. Авваламбор, бу тушунчаларнинг таърифини аниқлаб олиш лозим.

Олимларнинг фикрича, бола ижтимоийлашуви ёки реабилитациясига ёрдам берувчи, ижобий ижтимоий тажриба тўпланишини таъминловчи, ижтимоий педагог ва боланинг ўзаро боғлиқ фаолиятини уйғунлаштирувчи ижтимоий педагогик методлар ҳақида гапириш ҳали эрта. Улар ҳозир шаклланиш босқичидадир. Шунинг учун ҳам ижтимоий педагог ўз амалий фаолиятида педагогика, психология ва ижтимоий ишда қўлланилаётган методлардан фойдаланади.

Методдан ташқари, ижтимоий педагогикада “усул” ва “воситалар” тушунчалари қўлланилади. Усул методнинг ифодаси сифатида тушунилиб, методга nisbatan хусусий, бўйсунувчан тавсифга эга. Аслида, ҳар бир метод амалиёт томонидан тўпланган, назария томонидан умумлаштирилган усуллар мажмуаси орқали амалга оширилади.

Ижтимоий-педагогнинг у ёки бу усулни қўллаши аниқ ижтимоий педагогик вазиятга, бола хулқ-атворига, заҳирадаги усулларга боғлиқ. Восита усул ва методдан кўра кенгроқ тушунча ҳисобланади. Чунки усул ва метод фақатгина муайян ҳолатларда восита вазифасини бажаришлари мумкин. Воситалар — ижтимоий педагог томонидан кўйилган мақсадга эришиш учун қўлланиладиган моддий, эмоционал, ақлий ва бошқа шартлар мажмуасидир. Воситалар ўз моҳиятига кўра фаолият усуллари ҳисобланмайди, фақатгина бирор-бир педагогик мақсад (масалан, ўйин, суҳбат, диспут, конференция, тренинг ва бошқалар)га етишиши учун қўлланилганида фаолият усулига айланади.

Баъзи олимлар ижтимоий педагогика методларини умумий педагогика методларига мос қилиб таснифлашади:

- ишонтириш;
- талаб қилиш;
- ҳикоя;
- суҳбат ва баҳс;
- жазолаш ва мақташ.

Бироқ, ижтимоий педагогика хусусиятларини қамраб олувчи методлар таснифи қуйидагилардан иборат бўлади, деб ҳисоблаймиз:

Шундай қилиб, ижтимоий-педагогик фаолият методикаси ижтимоий-педагогик фаолиятнинг шакллари, методлари, воситалари ва назорати мазмунининг мажмуаси ҳисобланади. Турли методларнинг мақсадга мувофиқ бирикиши ижтимоий-педагогик технологиянинг моҳиятини ташкил қилади.

“Ижтимоий педагогик технология” тушунчаси “педагогик технология” ва “ ижтимоий технология” тушунчаларидан келиб чиққан. Педагогик технология икки соҳада ўз илдизларига эга. Биринчиси, техник фанлар ўқув жараёнининг самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи техник воситаларни қўллаш ва ишлаб чиқиш, иккинчиси, ижтимоий фанлар соҳасида.

XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида педагогик амалиётда Ш. А. Амонашвили (ижтимоий-шахсий технология), В. П. Беспалько (дастурлаштирилган таълим технологияси), С. Н. Лисенкова (истиқболли таълим) ва бошқаларнинг педагогик технологиялари, В. А. Караковский, Н. Е. Селиванова, Н. И. Шуркова ва бошқаларнинг педагогик тарбия тизимларини илм аҳли томонидан тан олинди. “Педагогик технологиялар” ўқув фани касбий педагогларни тайёрлаш дастурига киритилди.

Ҳозирги кунда “педагогик технологиялар” деганда, инсоният ва техник заҳиралардан фойдаланиш орқали ўқувчиларнинг таълим-тарбия жараёнлари тизимини режалаштириш методлари тушунилади. Педагогикада технологик ёндашувнинг мақсади барча мақсадларга эришиш ва кафолатланган таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишдир.

Педагогик технологиялар педагогик жараённинг барча бошқариладиган таркибий қисмларини тизимли таҳлил қилиш, назорат қилишни кўзда тутди.

“Ижтимоий технологиялар” тушунчаси социологияда вужудга келган ва ижтимоий жараёнлар ривожланишининг асоси бўлган натижаларни дастурлаш имконияти билан боғлиқ.

Ижтимоий технологияларнинг турларидан бири ижтимоий иш технологиялари бўлиб, улар ижтимоий педагогик

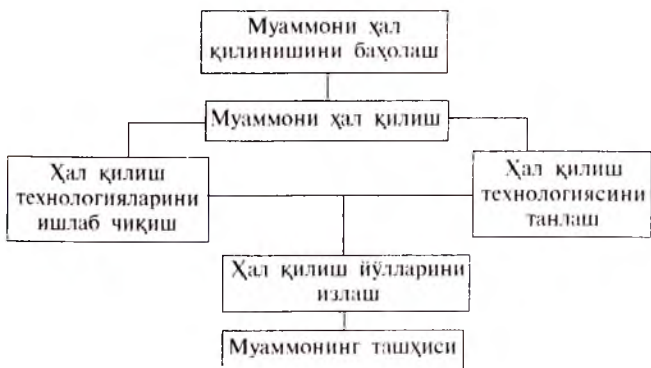
МЕТОДЛАР

Ижтимоий иш методлари	Психологик методлар	Педагогик методлар
<p>Ижтимоий ташҳис методлари: мониторинг, мониторинг, ижтимоий суров, экспертиза, биографик метод.</p> <p>Ижтимоий профилактика методлари: перцептив метод, ижтимоий даволаш, социодрама, қўллаб-қувватлаш.</p> <p>Ижтимоий назорат методлари: ижтимоий назорат, ижтимоий васийлик, ижтимоий-тиббий гамхўрлик, ижтимоий хизмат кўрсатиш.</p> <p>Ижтимоий реабилитация методлари: меҳнат терапияси, гуруҳ терапияси, мақом ўзгариши.</p> <p>Ижтимоий-иқтисодий методлар: имтиёз методлари, компенсация методлари, ижтимоий патронаж, тиббий патронаж, ижтимоий-иқтисодий чоралар</p> <p>Ташкилий методлар: регламентлаштириш; нормаллаштириш; танқидий метод, ҳаракатларга куниктириш методлари, мустаҳкамлаш, ҳамкорлик.</p>	<p>Психологик ташҳис: Интеллект ва қобилиятларни ўрганувчи тестлар, шахсий суровномалар, лойиҳавий тестлар, расмий тестлар, социметрия.</p> <p>Психокоррекция методлари: ўйин терапияси, ижтимоий-психологик тренинг, хулқ-атвор тренинги.</p> <p>Психологик маслаҳат бериш методлари: эмпатик тинглаш, шарҳлаш, идентификациялаш, фасилитация, гипотезаларни илгари суриш.</p> <p>Психотерапия методлари: суггестия, ўз-ўзини ишонтириш, рационаллашув, психотаҳлил, транзакт таҳлил, гуруҳ терапияси, хулқ-атвор терапияси, оилавий психотерапия</p> <p>Таъсир этиш методлари: онга таъсир этувчи, ҳиссиётларга таъсир этувчи, хулқ-атворга таъсир этувчи методлар</p>	<p>Педагогик ташҳис методлари: педагогик эксперимент, педагогик кузатув, табиий эксперимент.</p> <p>Таълим методлари: оғзаки методлар (ҳикоя, суҳбат, баҳс, маъруза), кўргазмали методлар (намойиш, дарслик билан ишлаш), амалий методлар (машқлар, лаборатория ишлари, дидактик ўйинлар, ижодий топшириқлар, муаммоли вазиятлар).</p> <p>Тарбия методлари: намуна, ишонтириш, ўқитиш, жазолаш, мақташ, машқ, истиқболни кўзлаш, ўйин, ишонч, муваффақиятни таъминлаш, ўз-ўзини тарбиялаш</p> <p>Ижтимоий-педагогик ҳамкорликни ташкил қилиш методлари: фаолиятни ташкил этиш, мулоқот методлари, баҳолаш методи, ўз-ўзини ривожлантириш методлари.</p>

технологияларга жуда яқин. Юқорида таъкидланганидек, ижтимоий педагог ва ижтимоий ходим фаолиятининг жиҳатлари серқиррадир. Ижтимоий педагогик технология ижтимоий ва педагогик технологияларни бирлаштирувчи технология ҳисобланади. Ижтимоий педагогик технологияларни ишлаб чиқиш имкони ижтимоий педагогик фаолиятнинг ўз тузилишига эга эканлигига боғлиқ.

Ижтимоий педагогик фаолият мақсад ва вазифаларни аниқлашдан бошланади. Бу муаммоларни мутахассислар ҳал қилишлари лозим, яъни болада муомала кўникмаларини шакллантириш, унга янги муҳитга мослашишига ёрдам бериш ва бошқалар. Мақсадлар, ўз навбатида, фаолият мазмунини ва уни амалга ошириш методларини, уни ташкиллаштириш шаклларини аниқлаб беради. Ижтимоий педагогик фаолият мақсади, унинг натижалари ва мазмуни қанчалик тўғри аниқланганлиги, унга эришиш учун қандай методлар танланганлигига боғлиқ бўлади.

Шундай қилиб, ижтимоий педагогик технология ижтимоий-педагогик фаолият методлари ва усуллари мажмуасидир.

4-расм. Ижтимоий педагогик технология

Ижтимоий педагогнинг иштирокини талаб қилувчи ҳар қандай муаммони ҳал қилиш унга ташҳис қўйишдан бошланади. Ташҳис қўйиш ахборот таҳлили, тўплаш ва тизимлаштиришдан иборат.

Кейинги босқич бу муаммони ҳал қилиш йўллари қидириш. Бунинг учун ташҳис асосида мақсад қўйилади ва унга мувофиқ фаолиятнинг аниқ вазифалари белгиланади.

Ижтимоий педагог қандай технологияни қўллашига кўра, шунга мос тушувчи фаолият методлари ва шакллари танлайди. Иш якунланганидан сўнг, ижтимоий педагог бола муаммоси қанчалик тўғри ҳал қилинганига баҳо бериши лозим. Қўйдаги жадвалда ижтимоий технологиялар таснифи берилган.

7-жадвал

Ижтимоий технологиялар таснифи

Тасниф асоси	Ижтимоий технологиялар турлари
Қўлланиши соҳаси	Глобал Универсал Минтақавий
Объектлар	Гуруҳ Жамоа Индивидуал
Ҳал қилинаётган вазифалар характери	Ташкилий Информацион Инновацион Ижтимоий моделлаштириш Ижтимоий башорат бериш
Методларни ўзлаштириш соҳаси	Ижтимоий-тиббий Ижтимоий-психологик Ижтимоий-педагогик Ижтимоий -педагогик профилактика Ижтимоий-педагогик қўллаб-қувватлаш Ижтимоий вазиятларни ижтимоий-педагогик коррекция қилиш
Ижтимоий иш йўналишлари	Болаликни ижтимоий ҳимояси Болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий педагогик реабилитацияси Ижтимоий ташҳис қўйиш Ижтимоий профилактика Ижтимоий назорат Ижтимоий реабилитация Ижтимоий адаптация Ижтимоий патронаж Ижтимоий таъминот Ижтимоий терапия Ижтимоий маслаҳат бериш

Ижтимоий педагогик технологияни қўллашнинг мисоли сифатида, “Муаммоли ўсмир билан ишлаш технологияси”ни келтиришимиз мумкин:

Кенг тарқалган ва самарали ижтимоий педагогик технологиялардан бири тренинг ҳисобланади.

Ижтимоий педагогик тренинг жамоавий иш олиб боришнинг фаол методларига асосланган педагогик таъсирдир. Шунингдек, ташкиллаштирилган мулоқотнинг махсус тури бўлиб, бу жараёнида шахс ривожланиши, коммуникатив малакалар пайдо бўлиши, психологик ёрдам кўрсатиш масалалари ҳал қилиниши кузатилади.

Машғулотлар давомида ўсмирларда ички кўрсатмалар алмашинуви содир бўлади: билимлар кенгайди, ўзига ва яқин атрофдагиларга ижобий муносабат тажрибаси шаклланади.

Тренинг машғулотлари пайтида ҳар бир ўсмирга ғамхўрлик кўрсатилади. У бошқаларнинг ёрдамига таяниши мумкин. Шунинг учун бола турли муомала услубларини синаб кўриши, одамлар ўртасидаги ўзаро ишонччи ўрганиши, аввал унга хос бўлмаган коммуникатив кўникма ва масалаларни ўзлаштиришга қодирлигини англаши лозим. Бу машғулотлар уни жамиятга интеграциясини таъминлашга ёрдам беради. Ижтимоий-педагогик тренингнинг вазифаси ҳар бир иштирокчига ўзини индивидуал воситалар билан намоён қилишга ёрдам беришдир. Бироқ бунинг учун бола ўз-ўзини англаб олиши лозим.

Шахснинг ўз-ўзини тарбиялашини қуйидаги йўналишлар бўйича амалга ошириш мумкин:

1. Ўз “Мен”ини бошқалар билан қиёслаш орқали қабул қилиш. Бошқаларни четдан кузатиш қулайлиги учун ўзини гуруҳнинг бошқа аъзолари билан қиёслаш ажойиб имконият яратади.

2. Ўзини бошқаларнинг қабул қилишлари орқали қабул қилиш, яъни атрофдагилар бераётган маълумотларни қайта муносабатларида ишлатиш. Бу атрофдагиларнинг сўзлари, ҳис-туйғулари, хулқ-атвор реакциялари орқали уларнинг ўзига нисбатан муносабатларини билиб олишга ёрдам беради.

3. Ўзини фаолият натижаси орқали қабул қилиш, яъни инсон нима қилганига баҳо бериш. Ўз-ўзини баҳолашнинг бу усули ўзидаги мавжуд имкониятлар ҳақидаги фикрни мус-таҳкамлайди.

4. Ўзини ташқи қиёфасига берилган баҳоси орқали қабул қилиш.

Маслаҳатга тайёргарлик	Алоқа ўрна-тиши	Вазиятни ўр-ганиши	Мақсадқўйиши	Хал қилиш йўлини излаш	Хулоса
<p>Профессюни позицияни инлаб чиқиш, ички диололи консултацияга кўндриш, ўсмирлар билан ишләтган психологлар, шифокорлар, пелдаголар фикрларини таҳил қилиш.</p>	<p>Ишончли муносабат ўрнатиш. қўлаб-қувват- лаш, синоним саволлар, резюме (ум- умлаштирилган савол), мавзун ўзгартириш, ўз- гарувчан савол- лар, мижоз ҳис- снётларини тушуниш, мижоз ва психо- лог муносабат- ларининг вербаллашуни, ҳолатларни тавсифлаш.</p>	<p>Қандай қий- инчиликлар мавжуд? Улар- нинг сабаблар- ини таҳил қил- иш: а) таҳилнинг информацион- коғинтиви параметрлари, б) мотивацион параметрлари, в) операцион параметрлари (малака, қобил- иятлар). г) эмоционал энергетик параметрлари (ҳис-туйғу, темперамент). д) характер ва хулқ-атворнинг ўзига хослиги.</p>	<p>Сен ишмага эришмоқчисан? Сен нимани олмоқчисан? Бу сенга нима учун керак? Сен унинг- ни келажакда қандай ҳис қи- лишни хоҳлай- сан? каби савол- ларни бериш. Мақадлни шакл- лантириш: реал- лик, жалб этиш- лик, аниқлик, текшириш.</p>	<p>Ахборот бериш, оноло- тик методлари, мантқиқий асолаш. Истақни аниқлаш. Парод- оксал инструп- ция. Эмоционал зарарланиш. Релаксация. Вазият таҳили. Ички музока- ралар. Шахсий тарих транс- формацияси. Мақсадла интилиш. Ролли ижро. Ижобий кайфият пайдо этиш.</p>	<p>Савол: билда қандай ўзгар- ишлар бўлди? Мижоз томон- дан назоратлар сарҳисоби, ўз- гаришларни параметрларига қараб таҳил қилиш. Инсон нимата эриш- моқчи, у қандай муносабатда бў- лади (кескинлик даражасининг ўзгариши, энер- гия пайдо бўл- иши). У нима билди ва нима- га қодир (тасав- вур, фикр, ўзга- риши)?</p>

Шахнинг ривожланишига имкон яратувчи тренинг мақсадлари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

а) иштирокчиларнинг ижтимоий масъулиятини ошириш, уларнинг бошқалар билан фаол муносабатга киришиш қобилиятини ўстириш.

б) ўсмирларнинг фаол ижтимоий позициясини шакллантириш ва ўз ҳаётларида ўзгариш содир этга олиш қобилиятини ривожлантириш.

в) маданий-психологик даражасини кўтариш.

Умумий мақсадлар хусусий вазифаларда амалга оширилади, яъни: ўз-ўзини тўғри баҳолаш қобилиятини шакллантириш, шахсий сифатларини ташҳис ва коррекция қилиш, коммуникатив тўсиқларни бартараф қилиш, шахслараро мулоқотнинг индивидуаллаштирилган усулларини ўзлаштириш.

Қуйида тренингнинг асосий тамойилларини келтириб ўтамиз:

1. Иштирокчиларнинг ўзаро ҳурмати ва ишончига асосланган тўлақонли шахслараро муомала.

2. Доимий қайта алоқа, яъни иштирокчи бошқа иштирокчилар хатти-ҳаракатларига баҳо берувчи маълумотларни олиши.

3. Ўз-ўзига ташҳис қўйиш .

4. Ривожланишнинг оптималлашуви.

5. Ақлий ва эмоционал соҳаларнинг уйғунлашуви.

6. Тренинг ва унинг алоҳида машғулотларида ихтиёрий қатнашиш.

7. Гуруҳ динамикасига ёрдам берувчи гуруҳнинг доимий таркиби.

8. Индивидуаллик.

9. Микрогуруҳларда ишлаш имконини берувчи эркин ҳудуд.

Технологияларни ижтимоий педагогик фаолиятга жорий қилиш, маблағни иқтисод қилиш ижтимоий педагогик фаолиятни илмий асосда ташкил қилишни ҳамда ижтимоий педагог олдида турган вазифаларни ҳал қилишнинг самарадорлигини таъминлайди. Ижтимоий педагогик технологиялар ижтимоий педагогнинг кенг кўламдаги вазифаларини, яъни ташҳис қўйиш, ижтимоий профилактика, ижтимоий адаптация ва ижтимоий реабилитация масалаларини ҳал қилишга ёрдам беради.

Саволлар:

1. Ижтимоий педагогик фаолият методикасига таъриф беринг.
2. Ижтимоий педагогик технология моҳиятини очиб беринг.
3. Ижтимоий педагогик фаолият методлари ва технологияларини таснифланг
4. Ижтимоий педагогик тренинг ўтказиш хусусиятларини аниқланг.

Адабиётлар:

1. Жумаев Р. Давлат ва жамият: Демократиялаш йўлида. — Т.: Шарқ, 1998.
2. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Т.: Ўқитувчи, 1996.
3. Методика и технология социально-педагогической деятельности. — М.: 2003.
4. Социальная педагогика /Под ред. М. А. Галагузовой. — М., 2003.
5. Овчарова Э. В. Справочная книга социального педагога. — М.: 2003.
6. Педагогика /Под ред. П. И. Пидкасистого. — М.: 1995.

ИЛОВАЛАР

1-илова

БОЛАНИ ЎРГАНИШ ВАРАҚАСИ

Ўгил бола

Қиз бола Ф.И.Ш.

Бола ҳақидаги умумий маълумотлар

1. Боланинг ёши _____

(тугилган йили, кун, ой, жойи)

2. Бола жойлашган муассаса номи ва манзили _____

3. Қариндошлари ва уларнинг манзили _____

4. Миллати _____

5. Илова қилинадиган ҳужжатлар (тавсифнома, тиббий харита, ёзма ишлар, расмлар) _____

6. Асосий шикоятлар _____

Боланинг юриш-туриши ҳақидаги умумий маълумотлар:

а) қаерда таълим олади?

б) қачон ва қайси йил?

Ижтимоий педагог саволлари	Жавоблар		
	Тарбиячи	Педагог	Психолог

в) такрорлаш, қачон ва қанча?

г) таълим жараёнида қандай қийинчиликлар мавжуд?

д) муваффақиятнинг қизиқиш туфайли ошиши;

е) ўзи ўқишни ёки эшитишни ёқтиралими?

7. Севимли фанлари.

8. Севимли ўйинлари.

9. Севимли машғулоти.

10. Муסיқага қизиқиши.

11. Ижтимоий фаолият: ҳайвонлар, табиатга қизиқиши.

12. Жисмоний тарбия ва спортга қизиқиши.

13. Интеллектуал хулқ-атвор: хотира, ишлаш қобилияти, дарсларда ўзини тутиши, замон ва маконда мўлжал олиши, ёшига мос келиши, тарбиясидаги четга чиқишлар, ақлий ривожланишнинг ортда қолиши.

14. Нутқ: тоза, дудуқланиш, афазия, сергаплик, луғат бойлиги ва бошқалар.

15. Матор таъсирлар: эпчиллик, юриши, ёзуви, кулгуси, чайнаши, кийиниши, чарчаши.

16. Кайфияти: негативизм, эгоцентризм, ялқовлик, ёлғончилик, мақтанчоқлик.

17. Уйқу: тинч, чуқур, барвақт, кеч, уйқусизлик.

18. Гастрик инстинктлари: спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, иштаҳа.

19. Жинсий инстинктлари: эрта жинсий балоғатга етиш, жинсларга муносабати, уятсиз ҳаракатлар, расмлар, сўқиниш.

20. Эрта ривожланиш: онанизм, садизм, эксгибиционизм.

21. Ижтимоий хулқ-атвор: атрофдагиларга муносабати, тартиб, мажбуриятларга муносабати, ўғрилиқ, ўғирланган нарсалардан фойдаланиш, қочиш, дайдилиқ, тиланчилик.

22. Ижод: шакл, мазмун, куч, тақлид.

23. Боладаги ўзгаришлар: қайси муносабатларда ва қачон?

2-илова

БОЛАНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХАРИТАСИ

1. Ўғил бола _____
Қиз бола _____
2. Боланинг ёши _____
(туғилган йили, кун, ой, жойи)
3. Келиши (қачон, қаердан) _____
Оиласи ҳақида _____
Онаси _____
Отаси _____
Қариндошлари _____
Васий _____
4. Тиббий кўрсаткичлари: жисмоний ривожланиш даражаси, юқумли касалликлар ва бошқалар;
5. Педагогик кўрсаткичлари: ўқиш жадаллиги, ўзлаштиришдаги қийинчиликлар, ўқишдаги қизиқишлар.
6. Психологик кўрсаткичлари: темперамент тури, характер хусусиятлари, “Мен” образи, психологик ривожланишининг умумий даражаси, англаб олувчи жараёнларнинг ўзига хослиги, хулқ-атвор хусусиятлари, қобилиятлари.
7. Ижтимоий педагогик тавсифи:

а) ижтимоий зарарли жиҳатлар: эрта алкоғоллашув, чекиш, таксик ва психотроп моддаларни истеъмол қилиш, асоциал ўйинларга қизиқиш, жинсий хоҳиш:

б) ижтимоий хулқ-атворида четга чиқишлар: қўполлик, жанжаллар, дарсдан, машғулотлардан ва бошқа шунга ўхшашлардан қочиш, интизомсизлик, кучсизларни уриш, қаллоблик, ҳайвонларга қўпол муносабатда бўлиш, ўғрилик, жамоат тартибини бузиш;

в) ривожланишнинг ижтимоий вазияти: нохуш объектив, нохуш субъектив;

г) ижтимоий мақом: етакчи, гуруҳда олқишланадиган, муайян шартсиз қабул қилинган, назардан қолган, жасур.

3-илова

ТАХМИНИЙ ЎҚУВ ТЕМАТИК РЕЖА

“ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИКА” КУРСИ ДАСТУРИ

1. Ижтимоий педагогика ривожланишининг маданий тарихий асослари

МАНЗУ:	Маъруза	Амалиёт
Ижтимоий педагогика ривожланишининг маданий-тарихий асослари.		
1. Хориж ижтимоий педагогикаси тарихи. 2. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика тарихи.		
Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожланишининг шарт-шароитлари.		
3. Ўзбек халқ педагогикасидаги ижтимоий гоғлар. 4. Ислон динидаги маънавий ва ахлоқий ўғитларининг ижтимоий мазмуни. 5. Миллий менталитет ва унинг ижтимоийлашув жараёнидаги ўрни.		

<p>6. Мақдда — ижтимоийлашувнинг анъанавий-миллий омили.</p> <p>7. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика шаклланишининг ва ривожланишининг ижтимоий-сиёсий ҳамда педагогик асослари.</p>		
<p>Ижтимоий-педагогика фан сифатида.</p>		
<p>8. Ижтимоий педагогика тушунчаси.</p> <p>9. Ижтимоий педагогика бўлимлари ва функциялари.</p> <p>10. Ижтимоий педагогика категориялари</p> <p>11. Ижтимоий педагогика амалий фаолият соҳаси сифатида.</p>		
<p>Ижтимоийлашув — ижтимоий педагогик ҳодиса сифатида.</p>		
<p>12. Ижтимоийлашув тушунчаси.</p> <p>13. Ижтимоийлашув жараёни.</p> <p>14. Ижтимоийлашув омиллари, воситалари ва механизмлари.</p> <p>15. Тарбия — ижтимоийлашув сифатида.</p>		
<p>Ижтимоий педагогик фаолият.</p>		
<p>16. Оила билан ижтимоий педагогик фаолият олиб бориш.</p> <p>17. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижтимоий адаптацияси бўйича ижтимоий педагогик фаолият.</p> <p>18. Ижтимоий педагогнинг мактаб ёшидаги болалар билан иш олиб бориши.</p> <p>19. Ижтимоий педагогнинг ота-она қарамоғисиз қолган болалар билан фаолияти.</p> <p>20. Нормадан огиш ва девиация — ижтимоий педагогик муаммо сифатида.</p> <p>21. Девиант хулқ-атворли болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш.</p> <p>22. Спиртли ичимликлар истеъмол қилувчи ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият.</p> <p>23. Гиёҳвандлик — болалар хулқ-атворининг девиант шакли сифатида.</p> <p>24. Ижтимоий-педагогик фаолият методика ва технологияси.</p>		

1.1. Хориж ижтимоий педагогикаси тарихи.

Ижтимоий педагогика — педагогика фани соҳаси сифатида. Ижтимоий педагогика ривожланиши босқичлари ва унинг етук вакиллари. XX—XXI аср бошларида ижтимоий-педагогик фаолиятнинг асосий йўналишлари ва хусусиятлари.

1.2. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика тарихи.

Ижтимоий-педагогик ғояларнинг қадимги диний адабиёт ва манбаларда, халқ оғзаки ижодида ва педагогик рисолаларда акс этиши. Таълим-тарбия ижтимоийлашуви тамойиллари Марказий Осиё қомусий олимлари: Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек меросларида ўз аксини топган. Ўзбек олимлари ва маърифатпарвар шоирлари: Юсуф Хос Ҳожиб, Бурхониддин Зарнужий, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Мунис Хоразмий, Муҳаммад Огаҳий, Убадулла Завқий, Саид Аҳмад Сиддиқийларнинг ижтимоий-педагогик қарашлари. XIX аср охири XX аср бошлари демократ шоирлар: А. Авлоний, Мискин, Ҳамзаларнинг ижтимоий педагогик ғоялари ва фаолиятлари. 1920 — 1940 йилларда ижтимоий педагогик тарбиянинг асосий йўналишлари — мактабларга ка камбағал оилаларига моддий ёрдам, боқимсизликка қарши кураш. Саводсизликни бартараф этиш. К. Либкхнехт номидаги меҳнат мактаби фаолияти. Гофур Фуломнинг ижтимоий педагогик фаолияти. Уруш йилларида Ўзбекистонда ижтимоий педагогик фаолият болалар уйлари тармоқларининг кенгайиши, эвакуация қилинган болаларни оилавий болаликка олиш. Урушдан кейинги даврда болалар уйлари тармоқларини яратиш. XX асрнинг 70-йилларида ёшлар ўртасида ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, фоҳишабозлик каби ижтимоий муаммоларнинг кескинлашуви. Замонавий даврда Ўзбекистонда ижтимоий педагогика олдида турган вазифалар.

2. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика ривожланишининг шарт-шароитлари

2.1. Ўзбек халқ педагогикасининг ижтимоий ғоялари.

Халқ ижтимоий педагогикасининг амалий йўналтирилганлиги. Халқ педагогикасининг асосий ижтимоий-педагогик тамойиллари ҳар томонлама етук шахсни тарбиялаш,

оилавий тарбиянинг етакчи ўрни, уларни халқ ижодида акс этиши ва бошқалар.

2.2. Ислом маънавий ва ахлоқий ўғитларининг ижтимоий мазмуни.

Қуръон ва ҳадисларнинг ижтимоий-ахлоқий, ижтимоий-педагогик ва ижтимоий-юримдик моҳияти. Фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, ҳуқуқий ҳимояси, ошкоралик, адолат, эркинлик тамойиллари. Ислоннинг 5 устуни: иймон, намоз, рўза, закот, ҳаж. Қуръонда таълим-тарбия ва маънавий камолотга тайёрлаш масалалари.

2.3. Миллий менталитет ва унинг ижтимоийлашув жараёнларида тутган ўрни.

Мустақил демократик давлат барпо этишда менталитетнинг аҳамияти. Менталитет ижтимоийлашувнинг энг муҳим макроомили—халқнинг намоён бўлиши сифатида. “Менталлик” ва “менталитет” тушунчалари. Инсонларнинг миллий-психологик хусусиятларининг шахс ижтимоийлашувига таъсири. Инсонлар ижтимоий фаолиятида стереотипларнинг тутган ўрни. Оила — миллий анъаналар ва қадриятларни сақлаб қолишнинг асосий институти сифатида.

2.4. Маҳалла—ижтимоийлашувнинг анъанавий миллий омили сифатида.

Маҳалла — ўз-ўзини бошқариш органи ҳамда демократиялаш ва бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоийлашувнинг муҳим омили сифатида. Маҳалланинг маънавий ахлоқий, ижтимоий, маданий-маърифий, хайрли функциялари, унинг юридик ваколатлари. Замонавий жамиятнинг ижтимоий тизимида маҳалланинг ўрни. Ўзбекистон Республикасининг маҳалла қўмиталари тўғрисидаги қонунлари.

2.5. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика шаклланиши ва ривожланишининг ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий асослари.

Ўзбекистонда ижтимоий педагогика фани ривожланишининг методологик асослари. Ижтимоий-педагогик фаолият ривожланишининг шарт-шароитлари. Замонавий босқичда давлатимиз томонидан олиб борилаётган ижтимоий ислохотларнинг ҳуқуқий асослари.

3. Ижтимоий педагогика асослари

3.1. Ижтимоий педагогика — фан сифатида.

“Ижтимоий педагогика” тушунчасига таъриф. Ўзбекистонда ижтимоий педагогика назарияси ва амалиётининг ривожланиш муаммолари. Ижтимоий педагогиканинг умумий педагогика

билан алоқаси. Ижтимоий педагогиканинг ўзига хос хусусиятлари, унинг бошқа фанлар билан алоқаси.

3.2. Ижтимоий педагогика соҳалари ва функциялари.

Ижтимоий педагогика вазибалари функцияларининг асосий гуруҳлари: назарий, инсонпарвар, амалий ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

3.3. Ижтимоий педагогиканинг категориялари.

“Категория” тушунчасига таъриф. Ижтимоий-педагогик фаолият—болага ижтимоийлашув жараёнида ёрдам бериш сифатида. Координацион ва реабилитацион фаолият. Ижтимоий тарбия шахсининг тўлақонли ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш сифатида. Ижтимоий тажрибани ташкил этиш, ижтимоий тарбияда индивидуал ёрдам кўрсатишнинг аҳамияти.

3.4. Ижтимоий педагогика амалий фаолият соҳаси сифатида.

“Ижтимоий педагог” ва “Ижтимоий ходим” тушунчалари. Уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари. Ижтимоий иш объекти. “Ижтимоий иш” тушунчаси ва унинг мазмуни.

4. Ижтимоийлашув — ижтимоий-педагогик ҳодиса сифатида

4.1. “Ижтимоийлашув” тушунчаси.

Ижтимоийлашувнинг моҳияти ва мазкур тушунчани шарҳлашга турлича ёндашувлар. “Ижтимоийлашув” тушунчаси таърифи.

4.2. Ижтимоийлашув жараёни.

Ижтимоийлашув жараёнида адаптация ва индивидуалликнинг уйғунлашуви. Ижтимоийлашувнинг икки томони ўртасида тенгликнинг ўрнатилиши.

4.3. Ижтимоийлашувни амалга ошириш каналлари.

Ижтимоийлашув воситалари, омиллари ва механизмлари. Муомала ва фаолият жараёнида ижтимоийлашув. Ижтимоийлашувнинг микро — мезо — макро омиллари. Биологик ва ижтимоий омилларнинг ўрни.

4.4. Тарбия — ижтимоийлашув сифатида.

Тарбия жараёнини профессионал бошқариш. Шахсининг жамиятга интеграциялашуви жараёнида тарбиянинг ўрни. Ижтимоий дезадаптация ҳодисаси. Ижтимоий тарбия тамойиллари. Ижтимоий-педагогик фаолият.

4.5. Оила билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш.

Оила ижтимоийлашувнинг энг муҳим микроомили сифатида. Ўзбекистонда оила муаммолари. Oilанинг асосий функциялари. Oilанинг ижтимоий мақоми. Ижтимоий педагогнинг оила билан иш олиб бориши. Oilага ижтимоий педагогик ёрдам кўрсатишнинг шакллари ва турлари.

4.6. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ижтимоий адаптация бўйича ижтимоий педагогик фаолияти.

Ижтимоий адаптация тушунчаси. Болалик вақтида ижтимоий адаптациянинг аҳамияти. Мактабдан ташқари болалар муассасаси шароитида болалар адаптацияси, хусусиятлари. Адаптация турлари. Оғир адаптация сабаблари. МТМларида болаларнинг муваффақиятли адаптациясини таъминлаш бўйича ижтимоий-педагогик фаолият.

4.7. Ижтимоий педагогнинг мактаб ёшидаги болалар билан иш олиб бориши.

Мактабнинг ижтимоий муаммолари. Таълим-тарбия аҳамиятининг кучайтирилиши. Ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш бўйича мактаб психологи, ота-оналар қўмиталарининг фаолияти. Ўқувчиларнинг ижтимоийлашув жараёнига тенгдошлари ва ёшлар субмданиятининг таъсири. Ижтимоий педагогнинг тарбияси оғир ўсмирлар билан ишлаши. Педагогик қаровсизлик — ижтимоий педагогик ҳодиса сифатида. Ижтимоий педагогнинг мактабда ва яшаш жойида педагогик қаровсиз болалар билан ишлаши.

4.8. Ота-онаси қарамоғисиз қолган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш.

Етимлик муаммоси ва унинг сабаблари. Ижтимоий етимлик тушунчаси. Етим болаларга васийлик қилиш. Етимларни қарамоққа олиш йўллари болаликка олиш ҳамда давлат қарамоғи муассасасига топшириш. Болалар уйлари ва интернатларда ижтимоий педагогик фаолият юритиш.

4.9. Меъёрдан оғиш ва девиация — ижтимоий-педагогик муаммо сифатида.

“Меъёр” ва “меъёрдан оғиш” тушунчалари. Оғиш турлари: жисмоний, руҳий, педагогик. “Ижтимоий девиация” тушунчаси. Девиация турлари. Девиант хулқ-атвор сабаблари: биологик, психологик, ижтимоий педагогик, ижтимоий-иқтисодий, ахлоқий.

4.10. Девиант хулқ-атворга эга болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият юритиш.

Ўсмирлар девиант хулқ-атвори профилактикаси. Профилактик фаолият вазифалари. Ўсмирлар билан профилактика ишига турли ёндашувлар. Девиант хулқ-атворли болалар реабилитацияси. Ижтимоий-педагогик реабилитация мазмуни. Мактаб реабилитацион хизмати. Реабилитацион ижтимоий-педагогик технологиялар.

4.11. Спиртли ичимликлар истеъмол қилувчи ўсмирлар билан ижтимоий-педагогик фаолият.

Ичкиликбозлик ўсмирлар девиант хулқ-атвори турларидан бири сифатида. Ичкиликбозлик пайдо бўлишида микроижтимоий ва шахсий омиллар. Болалар ичкиликбозлиги хусусиятлари ва оқибатлари. Ижтимоий педагогиканинг болалар ва ўсмирлар билан ичкиликбозликка қарши кураш фаолиятининг асосий йўналишлари.

4.12. Наркомания — болалар девиант хулқ-атвори шакли сифатида.

Гиёҳвандлик — ижтимоий-педагогик муаммо сифатида. Гиёҳвандликнинг биологик, психологик, ижтимоий ва ижтимоий-педагогик сабаблари. Гиёҳвандлик пайдо бўлиши ва тарқалишининг илмий назариялари. Гиёҳвандликнинг биологик, ижтимоий-психологик ва жиноий оқибатлари. Гиёҳвандлик профилактикаси. Гиёҳвандликка қарши тренинг, девиант ўсмирларга ижобий таъсир қилишнинг эффектив чораси сифатида. Ролли ўйинлар.

4.13. Ижтимоий-педагогик фаолият методикаси ва технологияси.

“Метод”, “усул” ва “восита” тушунчалари. Ижтимоий-педагогик технологияларнинг ижтимоий ва педагогик технологиялар билан алоқаси. Ижтимоий-педагогик метод ва технологиялар таснифи. Ижтимоий-педагогик технология алгоритми ва босқичлари. Тренинг — ижтимоий педагогик технология тури сифатида. Технологияларнинг ижтимоий-педагогик амалий фаолиятда тутган ўрни ва аҳамияти.

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ЛУФАТИ

Автономлашув — (юнонча, avto — ўзим, homus — қонун) — ўз-ўзини бошқариш ва тартибга солиш имкониятини қўлга киритиш.

Адаптация — инсоннинг ижтимоий муҳит билан ўзаро фаол муносабатда бўлиш ва унинг потенциалини шахсий ривожланиш учун ишлатиш қобилияти.

Анамнез — бола ҳақида ота-она ёки болани тарбияловчи бошқа шахслардан шифокор, педагог ёки психолог томонидан маълумот олиш. Анамнез тўпланаётганда боланинг ирсийлиги, бошидан кечирган касалликлари, нутқи, ўйин фаолиятининг ривожланиш хусусиятлари тўғрисида маълумотлар аниқланади.

Аномалия — жисмоний ёки руҳий ривожланишнинг умумий меъёрларидан оғиш.

Аномал болалар — руҳий ва жисмоний ривожланишида меъёрдан оғишиш бўлган болалар.

Аффектив бузилишлар эмоционал соҳанинг бузилиши бўлиб, кучли асабийлашиш ҳамда асабийлашиш даражасининг тушиб кетишида намоён бўлади (опатия, бекфарқлик). Булар марказий нерв системасининг функционал ва органик бузилиши оқибатида юзага келади.

Болалар жиноятчилиги салбий ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган барча гайри ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар мажмуаси ҳисобланади.

Боланинг ижтимоийлашуви унинг ижтимоий ҳаётга қўшилиши бўлиб, шу жамиятга хос билимлар, қадриятлар, меъёр ва қоидалар, хулқ-атвор намуналарини ўзлаштиришдан иборат (М. А. Галагузова).

Боланинг ижтимоий адаптацияси — боланинг ижтимоий муҳит шароитларига фаол кўникиши ва ижтимоий муҳит билан ўзаро муносабатларининг тури.

Боланинг ижтимоий дезадаптацияси — боланинг ижтимоий муҳит шароитларига муваффақиятли кўникишига тўсқинлик қилувчи, унда ижтимоий аҳамиятга эга хислатларни йўқотилиши.

Болаликни ижтимоий ҳимоялаш — қонунчилик ва бола ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенцияда мустаҳкамланган, вояга етмаганлар ҳуқуқларининг кафолатини таъминлашга

қаратилган чора-тадбирлар. Булар болаларнинг оптимал биологик ва ижтимоий ривожланишини, ижтимоий-иқтисодий шароитларга кўникишини таъминлаб берувчи ҳуқуқий, иқтисодий, тиббий ва психологик-педагогик чоралар мажмуасидир.

Болаларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ижтимоий ҳимоянинг шаклларида бири бўлиб, кам таъминланган оилалар фарзандларининг ҳаётий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ижтимоий чора-тадбирлар мажмуаси. Ижтимоий педагог болаларга турли ёрдам кўрсатади, бироқ уларнинг ичида устувор ёрдам болаликни ижтимоий-педагогик қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Болаликка олиш — болаликка олувчи ва болаликка олинувчи ўртасида, ота-она ва фарзандлар ўртасида мавжуд ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни ўрнатувчи юридик акт.

Васийлик — муомалага лаёқатсиз шахсларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.

Гуруҳнинг ижтимоий психологик иқлими — гуруҳ ҳар бир аъзосининг фаолиятига таъсир қилувчи муносабатларнинг динамик майдони.

Девиянт хулқ атвор—ижтимоий ёки ахлоқий меъёрларга мос келмайдиган хулқ-атвор.

Делинквентлик (инг. “гуноҳкорлик”) — ўрнатилган меъёрларни бузувчи ва ҳуқуқбузарликка олиб келувчи хулқ-атвор.

Динамик стереотип бош мия фаолиятининг физиологик шакли бўлиб, инсон хатти-ҳаракатининг шартли рефлектор тартибида намоён бўлади. Уларга инсоннинг одатлари, оддий меҳнат кўникмалари киради.

Етим болалар — 18 ёшгача бўлган, турли сабаблар билан ота-онасининг бири ёки иккиси ҳам йўқ болалар.

Етимлик — жамиятда ота-онасидан жудо бўлган болаларнинг борлиги билан изоҳланадиган ижтимоий ҳодиса.

Жамоа — ижтимоий муносабатлар ва ягона ижтимоий фаолият асосида бирлашган гуруҳ.

Жиноят — делинквент хулқ-атвор тури бўлиб, шахсга ҳамда қонун билан қўриқланадиган объектларга тажовуз қилувчи ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат.

Жиноий хулқ-атвор — жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етганда жиноий иш қўзғатишга асос бўлувчи ғайри ҳуқуқий ҳаракатлар.

Ижтимоийлашув — инсоннинг бутун ҳаёти мобайнида ўз-ўзини ўзгартириш ва ривожлантиришнинг бошқариладиган ва мақсадга йўналтирилган жараёни.

Ижтимоий тарбия — боланинг мувафаққиятли ижтимоийлашувиغا ёрдам берадиган ҳамда унда ижтимоий зарур сифатларни шакллантиришга қаратиш мақсадида амалга ошириладиган жараён.

Инсонийлик — болани шахс сифатида қадрлайдиган, унинг гурури ва эркинлигини ҳимоялаш билан тавсифланадиган, инсон манфаатини ижтимоий институтлар “баҳолашнинг асосий меъёри” деб ҳисоблайдиган қарашлар тизими.

Инфантилизм организмнинг руҳий ривожланишидаги тўхтаб қолиш бўлиб, болалик давридаги ривожланиш босқичи жиҳатларини сақлаб қолиш билан тавсифланади.

Инқироз — шахс ривожланишининг дискрет вазиятида унинг мақсадга қаратилган ҳаётий фаолиятининг тўхтаб қолиши. Сурункали инқироз ижтимоий дезадаптация, ўз жонига қасд қилиш, асаб-руҳий ва психологик касалликларга олиб келиши мумкин.

Ишонтириш — мантиқ, исбот-далилга асосланган ақлий эмоционал таъсир. Унинг моҳияти инсон онгига таъсир қилишга қаратилган. Демак, ишонтиришнинг мувафаққиятли бўлиши онг қонунларига мос келишига боғлиқ. Ишонтирувчи сўзлар тушунарли бўлиши керак. Ишонтириш боланинг индивидуал тажрибасига асосланиши лозим.

Ички ишонч — ахборотни танқидсиз қабул қилиш ва унга мувофиқ кайфият, хулқ-атвори ўзлаштиришга қаратилган таъсир. Ишонтиришнинг самарадорлиги ишонтирувчи шахснинг кучи ва бошқа шахснинг ишонувчанлиги, шунингдек, улар ўртасидаги муносабатларга боғлиқ.

Иқтидорлилик — боланинг ўз тенгқурларига нисбатан ақлий ривожланишда анча илгарилаб кетиши.

Катамнез — даволаш якунлангандан сўнг, касал ҳақида олинадиган маълумотлар. Махсус кузатув остида бўлган ўқувчиларнинг меҳнат ҳаёти, таълими тўғрисида даврий маълумот тўплаш.

Коммуникативлик — шахслараро мулоқот маданиятига эга бўлиш, болани тинглаш ва эшитиш қобилияти, муомалага кириша олиш ва алоқа ўрнатиш, ахборот тўплаш, турли ижтимоий муносабатлар ўрнатиш ва ривожлантириш, боланинг вербал ва новербал хулқ-атворини кузатиш.

Компенсация — бузилган функциялар ўрнини тўлдириш, ривожлангириш.

Конкретлик — умумий фикрлардан воз кечиб, саволларга аниқ жавоб бериш қобилияти.

Коррекцион тарбия — жамиятдаги ҳаётга кўникиш учун шароитлар яратиш, баъзи тоифа одамларни ривожланиш нуқсонларини енгиб ўтиш ёки бартараф этиш.

Маданият жамият, ижодий курслар ва инсон қобилиятларининг тарихан ривожланиш даражаси бўлиб, инсонлар ҳаёти ва фаолиятини ташкил қилиш шакллари, шунингдек, улар томонидан яратилаётган моддий ва маънавий қадриятларда ўз ифодасини топади.

Маданиятлилик — бола тарбияси ва ижтимоийлашуви жараёни шу жамият ва миллатнинг маънавий қадриятлари асосида қурилиши.

“Мен” концепцияси — инсоннинг ўзи ҳақидаги тасаввурлари тизими.

Микросоциум — таркибида оила, қўшнилари, тенгдошлар гуруҳлари ҳамда турли ижтимоий, давлат, диний, хусусий ва тарбиявий ташкилотлари мавжуд, муайян ҳудудда фаолият юритувчи жамият.

Назоратсизлик — болаларни, уларнинг хулқ-атворини, бўш вақтларини қандай ўтказишларини назорат қилмаслик, уларнинг тарбияси ҳақида қайғурмаслик.

Оила — инсонлар кундалик ҳаётининг асосий қисми жинсий муносабатлар, болани дунёга келтириш, болаларнинг ижтимоийлашуви каби ҳолатлар содир бўладиган ижтимоий институт.

Онтогенез — ҳайвон ёки ўсимлик оламининг яралишидан бошлаб ҳаётининг охиригача индивидуал ривожланиши. Онтогенез организмни ташқи муҳитнинг аниқ бир шароитларда ривожланиши ҳисобланади. Онтогенезда ҳам организм бирин-кетин ривожланиш босқичларидан ўтади. Инсон онтогенези икки босқичдан иборат: пренатал ва постнатал.

Педагогик ташхис — ўқувчи ва ўқувчилар жамоаси шахсиятини таълим-тарбия жараёнига индивидуал ва дифференциал ёндашувни таъминлаш учун ўрганиш.

Педагогик технология — таълим-тарбиянинг педагогик самарадорлигини оширувчи омиллар таҳлили орқали оптималлашуви жараёнидир. Педагогик технология болаларни

нативавий қўлиб тарбиялаш, таълим бериш ва ривожлантиришга ёрдам беради. Унинг асосий белгилари натижалилик, алгоритм мавжудлиги, иқтисод, лойиҳалаштириш, бутунлик ва бошқариш. Педагогик технологиялар бир-бири билан боғлиқ аниқ ифодаланган босқичларга эга бўлиб, иш самарадорлигини ошириш, ҳар қандай шароитларда қўлланилиш имконини беради.

Педагогик қаровсизлик — шахс ривожланишига барча омиллар мажмуасининг дезинтеграция таъсири оқибати. Улар, авваламбор, тўлақонли индивидуал-психологик ривожланишни таъминловчи етакчи фаолият турларини қониқарсиз ўзлаштиришда намоён бўлади.

Профессионал ижтимоий педагогик фаолият болалар ва ўсмирларни ўраб турувчи микрожамиятда ижтимоий тарбия бўйича босқичма-босқич иш олиб бориш бўлиб, болаларнинг муваффақиятли адаптацияси, индивидуаллашуви ва интеграциясига қаратилган. Унинг объекти бола ҳисобланиб, предмети болаларнинг ижтимоий тарбияси жараёнидир.

Раҳмдиллик — кимгадир ёрдам беришга тайёр бўлиш ёки кимнидир ҳамдардлик, инсонпарварлик туфайли кечириш.

Реабилитация — беморнинг психофизик имкониятлари доирасида кундалик меҳнат ва ҳаётга қайтиши. Бу, биринчидан, тиббиёт ёрдамида инсоннинг жисмоний нуқсонларини бартараф этиш, иккинчидан, махсус ўқув методларини қўллаш, учинчидан эса, профессионал тайёргарлик асосида эришилади.

Референт гуруҳ — инсон учун ўлчов бирлиги ҳисобланган тавсиялар, маълумотлар.

Рефлексия инсоннинг ички руҳий фаолияти бўлиб, ўз хатти-ҳаракатлари, хислатлари, ҳолатларини англаб олишига қаратилган; инсоннинг ўз маънавий дунёсини англаб олиши.

Соматик — жисмоний.

Ижтимоий адаптация метод ва усуллар тизими бўлиб, унинг мақсади инсонларга уларнинг ижтимоийлашуви ва янги ижтимоий шароитларга кўникишларига ёрдам бериш.

Ижтимоий васийлик васийликка муҳтож одамларни аниқлайди, васийларни танлайди, уларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солади.

Ижтимоий диагностика (ижтимоий ташхис) — ижтимоий ҳодисани, унинг ҳолатини тавсифлаш ва ривожланиш

тенденцияларини аниқлаш мақсадида яхлит ўрганиш жараёни. **Метод**, усуллар воситасида тадқиқ этишга асосланади. Ижтимоий диагностика ижтимоий муаммони бўлакларга бўлиш орқали ўрганишни назарда тутлади. Ижтимоий ташҳис ўрганилаётган ижтимоий ҳодисаларнинг салбий тенденцияларининг олдини олишга қаратилган амалий ҳаракатлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий етим — биологик ота-онага эга, бироқ улар муайян сабабларга кўра бола тарбияси билан шуғулланишмайди ва унга ғамхўрлик қилишмайди.

Ижтимоий информацион ёрдам — болаларни ижтимоий ғамхўрлик, ҳимоя, шунингдек, ижтимоий хизматлар фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлашга қаратилган ёрдам.

Ижтимоий иш — ижтимоий соҳадаги ташкилий фаолият бўлиб, жамиятнинг барча қатламларидаги ижтимоий муаммоларни ечишга қодир бўлган махсус ижтимоий механизм ҳисобланади. Унинг мақсади инсон манфаати ва эҳтиёжларини моддийлаштириш, ижтимоий ва шахсий аҳамиятга эга натижаларни қўлга киритиш, жамиятда шахс, гуруҳ ҳамда жамоанинг ижтимоий мақомини мустақамлаш ёки ўзгартириш.

Ижтимоий иқтисодий ёрдам — муҳтож болаларнинг руҳий, ахлоқий ва эмоционал ҳолатини тиклаш бўйича муассаса ва марказларда ёрдам кўрсатиш.

Ижтимоий мақом — инсоннинг жамиятдаги муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан тавсифланадиган мавқеи.

Ижтимоий меъёрлар — инсон хатти-ҳаракатларини, уларнинг ижтимоий ҳаётини муайян маданият, жамият қадриятларига мувофиқ тартибга солувчи хулқ-атвор меъёрлари.

Ижтимоий патронаж — шахс ҳуқуқлари ва вояга етмаганларнинг мол-мулкларини ҳимоя қилишнинг махсус тури. Патронаж уйда профилактик, соғломлаштириш, санитар чоратadbирларни ўтказишни кўзда тутлади.

Ижтимоий педагог — ижтимоий педагогика мутахассислиги бўйича ўрта ёки олий профессионал маълумотга эга, ижтимоий-педагогик фаолиятни юқори савияда юрита оладиган мутахассис.

Ижтимоий педагогика — шахс ижтимоийлашуви қонуниятларини ўрганишга, жамиятнинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилиш мақсадидаги самарали методлар ва ижтимоий педагогик фаолият технологияларини жорий қилишга қаратилган педагогика соҳаси.

Ижтимоий-педагогик башорат — болани юзага келган муаммо билан боғлиқ равишда бирор бир ижтимоий-педагогик фаолиятга жалб қилиш орқали бу муаммо натижаларини олдиндан тахмин қилиш. Ижтимоий-педагогик башорат ижтимоий-педагогик жараённинг мантиқи ва моҳияти, унинг қонуниятларини билишга таянади.

Ижтимоий-педагогик марказ — ижтимоий-психологик марказлар, хуудий гуруҳ ва бирлашмалар, тарбия муассасалари тармоғи.

Ижтимоий педагогнинг профессионал мақоми — субъектнинг ҳуқуқ, мажбуриятлари ва ваколатларини аниқлаб берувчи шахслараро муносабатлар тизимидаги ўрни. Ижтимоий педагог мақоми у эгаллаб турган ҳолатнинг инъикоси ҳисобланади: маъмурий-ижтимоий педагог, жамоавий- ижтимоий педагог, оилавий ижтимоий педагог, таълим муассасасининг ижтимоий педагоги. Бироқ профессионал мақом обрў-эътиборини аниқлаб бермайди. Улар профессионал-шахсий муносабатлар жараёнида шаклланади.

Ижтимоий-педагогик фаолият методикаси — ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мазмуни, шакл, усул, воситалари ва назорати мажмуаси.

Ижтимоий педагог рефлексияси — ҳар бир босқичда ўз фаолиятини таҳлил қилиш, унинг салбий ва ижобий томонларини аниқлаш, олинган натижаларни бола шахсиятига таъсирини ўрганиш.

Ижтимоий-педагогик реабилитация — бола организмнинг баъзи бузилган функциялари, унинг ижтимоий мақомининг ўзгариши ва унда оғувчи хулқ-атворнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ боланинг йўқотган ижтимоий алоқаларни тиклашга қаратилган чоралар тизими.

Ижтимоий-педагогик профилактика — болада турли фаоллик турларининг намоён бўлишига ва болаларнинг оптимал ижтимоий ривожланишига шарт-шароитлар яратишга қаратилган ижтимоий тарбия чора-тадбирлари тизими.

Ижтимоий-педагогик фаолият — болага ижтимоийлашув жараёнида ва жамиятда ўз-ўзини англаши учун ёрдам кўрсатишга қаратилган профессионал фаолият.

Ижтимоий-педагогик фаолият технологияси — рационал ва мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар билан тавсифланадиган амалий ижтимоий-педагогик фаолиятнинг метод ва усуллари мажмуаси.

Ижтимоий-педагогик ёрдам — боланинг ижтимоийлашуви ва тўла қонли ривожланиши учун психологик, педагогик шароитлар яратиб берувчи ижтимоий-педагогик чора-тадбирлар тизими.

Ижтимоий профилактика — турли салбий тавсифдаги ижтимоий оғишларни келтириб чиқарувчи асосий сабаблар ва шарт-шароитларнинг олдини олиш, бартараф этиш ёки нейтраллаштиришга қаратилган давлат, ижтимоий, ижтимоий-тиббий ва ташкилий чора-тадбирлар мажмуаси.

Ижтимоий-психологик ёрдам — оила ва микро жамиятда қулай микроиқлимни яратишга, уй, мактаб жамоасининг салбий таъсирларини бартараф этишга қаратилган ёрдам.

Ижтимоий реабилитация — инсоннинг ижтимоий муҳитда фаолият юритиш қобилиятини тиклашга қаратилган жараён технология сифатида тиббий, маиший, касбий, шахсий даражадаги реабилитацияга қаратилган чора-тадбирлар мажмуасини илгари суради.

Ижтимоий реабилитацион ёрдам — болаларнинг руҳий, ақлий, эмоционал ҳолати ва соғлигини тиклашга қаратилган ёрдам.

О Ижтимоий соғлик индивиднинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатларининг мукамаллашуви шакли ва воситаларининг муайян даражаси бўлиб, ўзаро муносабатларнинг муваффақиятли амалга ошириш имконини берувчи руҳий ва шахсий ривожланишни англатади. Ижтимоий соғликнинг акси - ижтимоий қаровсизлик ҳолатидир.

Ижтимоий тажриба — турли билим, кўникма ва малакалар бирлиги, хулқ-атвор меъёрлари ва стереотиплари, инсонлар билан муомала тажрибаси, адаптация, ўз-ўзини англаб олиш тажрибалари мажмуаси.

Ижтимоий тарбия — шахснинг муваффақиятли ижтимоийлашуви учун зарур бўлган ижтимоий аҳамиятга эга хислатларни шакллантириш жараёни.

Ижтимоий тарбияда ёшга кўра ёндашув — инсон ривожланишига ҳар бир ёш гуруҳининг хусусиятлари ва имкониятларини инобатга олган ҳолда шарт-шароит яратиб бериш.

Ижтимоий тарбияга индивидуал ёндашув — тарбияланувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳам шахсий, ҳам индивид даражасида инобатга олиш.

Ижтимоий таълим — таълим олувчиларга ижтимоий билимларни ҳамда уларнинг ижтимоийлашувига қўмаклашувчи ижтимоий кўникма ва малакаларни етказиш жараёни.

Ижтимоий таъминот — давлат моддий таъминоти ва ижтимоий ёрдамга муҳтожларга ёрдам кўрсатиш доирасида турли ижтимоий хизматлар кўрсатиш тизими.

Ижтимоий терапия — давлат тузилмалари, жамоат ташкилотлари ва бирлашмалари, шу жумладан диний ташкилотларнинг ижтимоий муносабатларнинг муайян бир шаклларига амалий таъсир қилиш жараёни.

Ижтимоий технология — турли ижтимоий муаммоларни ечиш ва аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлашда ижтимоий ишчилар ва ижтимоий хизмат кўрсатиш муассасалари томонидан қўлланиладиган восита, метод ва таъсирлар мажмуаси. Ижтимоий педагог фаолиятининг заҳирасида тўрт турдаги ижтимоий технологияни кузатиш мумкин: ижтимоий ишга тегишли, ижтимоий-психологик, ижтимоий-тиббий, ижтимоий-педагогик.

Ижтимоий қаровсизлик — ижтимоий хислатлар, эҳтиёжлар, кадриятларнинг ривожланмаслигига, бўш ижтимоий рефлексияга, ижтимоий ролларни эгаллашда қийинчиликларга олиб келувчи омилларнинг оқибати.

Ижтимоий ҳаракат — турли ижтимоий гуруҳларнинг умумий мақсад сари қаратилган биргаликдаги хатти-ҳаракатлари.

Ижтимоий ҳудуд—бола кўз ўнгида ҳар куни содир бўладиган ҳаракатлар, ижтимоий муносабатлар, транспорт, нарсабуюмларнинг қиёфавий мажмуаси.

Ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам—инсон ва бола ҳуқуқларига амал қилишга, бу ҳуқуқларни амалга оширишга, болаларни оилавий, меҳнат, фуқаролик масалалари бўйича ҳуқуқий тарбиялашга қаратилган ёрдам.

Кўрсатма (установка) — муайян хулқ-атвор, тасаввурни бошдан кечиришга тайёр бўлиш. Кўрсатмалар фаолиятнинг барқарор кечишини белгилаб беришади. Агар шахсий кўрсатмалар касбий фаолиятнинг тавсифини белгилаб берса, ижтимоий кўрсатмалар мутахассиснинг миждоз билан ўзаро муносабати усуллариغا оидинлик киритади.

Социум — инсоннинг ижтимоий атроф-мухити, ҳамжамияти.

Субмаданият — муайян инсонлар гуруҳининг ҳаёт тарзига

таъсир қилувчи ижтимоий-психологик белгилар (меъёр, қадрият, стереотип, дид) мажмуаси.

Таянч шахс — инсоннинг асосий ҳаётий интилишларини белгилаб берувчи табиий андоза. Таянч интилишлар ҳаммада бир ҳил бўлади, бироқ уларнинг намоён бўлиши генетик ва ташқи омилларга боғлиқ.

Тиббий-ижтимоий ёрдам — таълим-тарбия жараёнида соғлиқни тиклаш ёки мустақкамлашга қаратилган чоратadbирлар.

Шахслараро муносабатлар — оммавий ижтимоий-психологик ҳодисалар бўлиб, бир гуруҳда бўлган ва биргаликдаги фаолият ҳамда мулоқот жараёнида бир-бирига таъсир кўрсатувчи шахслар ўртасидаги ўзаро муносабатларда намоён бўлади.

Шахслараро муомала — инсонлар орасида алоқалар ўрнатишнинг мураккаб жараёни. Педагогик жамоада шахслараро муомаланинг қуйидаги хусусиятлари коррекцияланишга муҳтож: баъзи педагогларнинг сабрсизлиги, иродасизлиги, касбдошларини тинглай олмаслиги, ўз мақомини оқлаш. Ижтимоий-педагогик тренинглар, бошланғич педагогик ўқишлар орқали сабр-матонат, тинглаш маданияти каби хислатларни шакллантириш мумкин.

Шахснинг ҳаёт тарзи — мақсадга мувофиқ шаклланган қизиқишлар, фаолият турлари ва ҳаёт йўллари тизими.

Шахснинг ўз-ўзини ривожлантириши — бу инсоннинг ўз ҳаётий фаолиятининг субъектига айланиши. Субъектлик - инсоннинг ҳаётдаги фаол, мустақил ҳолати ва мақоми. У инсон туғилишиданоқ унга хос бўлиб, унинг илк психологик намоён бўлиши - боланинг жонланиши ҳисобланади. Ёш ўтган сари у ўз шакллариини ўзгартиради — инсонда ахлоқий, эстетик, ижтимоий ва психологик қўзғатувчи сабаблар пайдо бўлади. Инсон ўз-ўзини англаш, муомала ва фаолият субъектига айланади. Бу фаоллик ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгаради. Инсоннинг қанчалик ёши ўтса, у шунчалик кўпроқ ўз-ўзини ривожлантириш субъекти бўлади.

Ҳомийлик — алоҳида шахслар ёки ташкилотлар томонидан кам таъминланган оилалар, муҳтожларга кўрсатиладиган ёрдам. Вояга етмаганларнинг (бошқа тоифа инсонларнинг ҳам) шахсий ва мулкый ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шакли. Ҳомийликда васийликка қараганда, анча кенг тоифадаги болалар ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши мумкин.

Ҳуқуқбузарлик — бирор-бир ҳуқуқни бузувчи хатти-ҳаракат. Ҳуқуқбузарликлар ижтимоий хавфли ҳаракат ва жиноятларга бўлинади.

Ўзаро муносабатлар — жамоада ижтимоий-психологик иқлимни шакллантириш асоси.

Ўз-ўзини англаш инсон онгининг энг олий иродаси бўлиб, ўзи ҳақидаги тасаввурлар — хулқ-атвори, фаолияти, эҳтиёжларини англашда намоён бўлади.

Ўз-ўзини тарбиялаш — инсоннинг ўзида ижобий хислатларни шакллантириш ва салбий хислатларни бартараф этишга қаратилган, ташкиллаштирилган фаолияти.

Ўз-ўзини фаоллаштириш — инсоннинг ўз шахсий имкониятларини тўлиқ аниқлашга ва ривожлантиришга қаратилган доимий интилиши.

Эмоционал “зарарлаш” — бевосита эмоционал ҳолатларни (қўл, юз хатти-ҳаракатлари, интонация) узатиш орқали таъсир кўрсатиш

Эмпатия — дунёга бошқалар назари билан қараш, уни бошқалар каби тушуниш, бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини уларнинг нуқтаи назарига кўра қабул қилиш ва шу билан бирга ўзининг тушунчасини билдиришга қодирлик.

Эгамбердиева, Нодира.

Ижтимоий педагогика: дарслик/ Н.
Эгамбердиева. — Т.: Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти,
2009. — 232 б.

ББК 74.6я73

Муҳаррир: *Ж. Фуломов, Б. Ходжаев*
Бадиий муҳаррир *Ҳ. Ҳудойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусахҳиҳ *Ж. Қўнишев*
Саҳифаловчи *Б. Ирисбоев*

Нодира ЭГАМБЕРДИЕВА

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА

Босишга 25.05. 2009 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 1/32. Б.т. Нусхаси 100.

Буюртма № 151

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Истиқлол кўчаси, 33.

